

Частина перша

I

Над Полтавою летіло бабине літо.

Скільки сягав зір, в'юнилися в блакитній високості незліченні білі нитки, то плавно опускаючись, то знову підіймаючись у прозорих потоках повітря. Летіли які швидше, які повільніше, на мить затримуючись, немов у ваганні, і потім знову рушали спокійно далі. А з-за дахів будинків, з глибокої синяви небес уже проступали інші і все пливли, пливли без кінця, без краю. Мовби шматувала страшна буря десь там, за обрієм, гігантські білі вітрила, а сюди долітали з них лише сліпучі шовкові нитки, сяюче ошмаття далеких розвихрених штормів.

У міському саду насторожено припинили замасковані зенітки. Лункими вулицями рухалися на захід військові частини, гуркотіли танки, а назустріч їм тяглися валки евакуйованих. Десь ревіла худоба, лементували діти. Тисячами шибок, позаліплюваних нахрест паперовими стрічками, дивилося непорушне місто на розтривожений людський мурашник.

Кость Григорович Убийвовк сидів у скверику обкому партії, похмуро — наслухаючи тривожні гули навколишнього життя і час від часу поглядаючи то на годинник, то на обкомівські двері. Лялі все ще не було. Минуло вже дві години, як зайшла вона в обком, попросивши батька зачекати на неї тут, біля вітрин з пожовіслими газетами: "Почекай поки що, татку... Я не забарюсь..."

За цей час Кость Григорович, вже повитий сріблястими прожилками бабиного літа, встиг поперечитувати все, що було поблизу: і газети у вітринах, і величезну дошку Пошани, на якій красувалися назви багатьох

передових колгоспів області. Деякі з них тепер уже були захоплені ворогом.

Кость Григорович глибоко зітхнув і задумався. Ходять уперті чутки, що ворог зовсім недалеко від Полтави. Та що там чутки: від учора весь обрій на заході глухо гримить, стугонить.

Дома в Костя Григоровича сьогодні вкладаються з пожитками, готуються до від'їзду. Дружина хвора, треба б поспішити, допомогти. Але ж Ляля... Чому вона так довго затримується?

Правда, відвідувачів багато, двері обкому майже не зачиняються. Весь час сюди й туди снує заклопотаний люд. Одні заходять, інші виходять, поспішаючи кудись із діловим, суворим виглядом. Звично, майже в буденному ритмі працює обком, спокоєм віє від білих його колонад. Немає тут місця ні для паніки, ні для розгубленості. Ото, здається, пройшли робітники залізничних майстерень... А це, видно, заходять приїжджі з периферії райкомівці та голови колгоспів... Напруга чувається, але це напруга якась обнадійлива.

Десь там і Ляля... Дивна була вона сьогодні. Задумана, вся заглиблена в себе. Не хотіла розповісти батькові, хто і для чого її викликає. Які там у неї справи? Прощається із знайомими дівчатами? Однак для того, щоб попрощатися, не треба стільки часу.

Сонце вже звернуло на захід, обкомівські вікна яскраво розжеврілись. Кость Григорович, окидаючи поглядом поверхи, намагався відгадати, крізь яке з отих великих вікон світить зараз сонце на його Лялю.

А Ляля в цей час сиділа в кабінеті секретаря обкому партії Степана Федоровича Кіндратенка. В просторому кабінеті було багряно від зливи скісного проміння призахідного сонця.

Розмова наближалася до кінця.

— ...Оце тобі, товаришко Ляля, таке завдання на перший період,— говорив секретар обкому, не спускаючи з дівчини уважного, проникливого погляду.— Завдання, сама розумієш, особливе, партійне...

— Дякую за довір'я, Степане Федоровичу... А як надалі?

— Надалі вказівки будеш одержувати через зв'язківця. Він тебе знайде.

— Гаразд.

— Ще маєш запитання?

— Та все ясно.

Секретар обкому підвівся з-за стола. Ляля теж встала, чекаючи дозволу йти. Довірили, присмучено дивилася на свого керівника й наставника. Кремезний, широкоплечий, у військовій гімнастерці, він зробив крок до вікна і стояв якусь мить у задумі, вслухаючись у далекий, ледве чутний гуркіт фронту.

— Чуєш, Лялю?

— Чую, Степане Федоровичу.

— Уже в нашій області... Сюди рвуться,.. Господарювати прийшли, панове арійці? Але не бути вам тут господарями, не бути.

Секретар обкому обперся об лутку стиснутими кулаками. Від його міцної, облітої сонцем постаті і вольового мужнього обличчя віяло певністю й силою, аж Ляля відчула, як і сама біля нього міцнішає, її вже

не лякає перспектива підпілля, коли доведеться весь час ходити над прірвою.

— Знаю, товаришко Убийвовк, що незвично було тобі слухати про зв'язківців, про йвки та конспірацію, коли навкруги ще відкрито ходять наші люди, коли твій батько ще спокійно читає радянські газети он там у скверику. Ще наше, радянське життя не пішло в підпілля, а ми вже тут про такі речі... Правда, незвично?

Дівчина з подивом глянула на нього своїми променистими очима:

— Ви ніби читаєте мої думки... Дуже незвично...

— Звикайся, Лялю. Буде важко, так важко, що ти, може, і не уявляєш собі... Не забувай, що перед нами ворог досвідчений, підступний, хижий.

— Степане Федоровичу, йдучи до вас, я все зважила. Я знаю свої можливості. Знаю, що ради щастя нашої Вітчизни піду на все!

— До цього треба бути готовим. Але думати треба про перемогу. Наша мета — вийти переможцями. В найскрутніші хвилини, в найскладнішій ситуації думай про це, про народ наш, що потрапив зараз у таку скруту. Думай про нього — і це дасть тобі силу, твердість, підкаже правильне рішення.

— Думатиму. Пам'ятатиму.

...Коли Ляля вийшла з обкому, батько зрозумів: щось сталося. Донька мовби подорослішала одразу. Йшла упевнена, горда, майже урочиста. ,

Кость Григорович, звичайно, не догадувався, що Ляля побувала оце не просто в секретаря обкому, а вже в секретаря підпільного обкому партії.

Вночі у вікно до лікаря Костя Григоровича Убийвовка хтось постукав. Від цього стуку вся темна кімната, в якій зібралася лікарева сім'я, одразу наче зарядилася затаєною тривогою. Всі мовчали, хоча ніхто не спав. Шибки вікон злегка червоніли відблисками далеких заgrav. Чути було, як на канапі важко дихає Надія Григорівна — дружина лікаря. Через деякий час стук повторився.

— Чуєте? — пошепки скрикнула тьотя Варя.— Це вони!

З відчиненої навстіж спальні майнуло щось біле, і від тієї білої постаті на якусь мить наче повиднішало в кімнаті. Босі ноги дрібно пролопотіли до кухні.

— Ти куди, Лялю? — прошепотіла тьотя Варя з кутка.

Біле зникло і знову з'явилося в дверях.

— Лялю! — тихо зойкнула Надія Григорівна.— Дитино!

В темряві всі побачили, як блиснула в дівочій руці сокира.

Кость Григорович, відсторонивши дочку, підступився до вікна і неприродно голосно, дещо навіть погрозливо запитав:

— Хто там?

— Костянтин Григоровичу, це я,— голос був жіночий, вкрадливо-благальний.— Це я, Марія Власівна... Прошу, вийдіть на часинку.

Тьотя Варя полегшено зітхнула.

— Доню, іди до мене,— кволо покликала Надія Григорівна, заздалегідь простягаючи руки в пітьму, щоб пригорнути Лялю.

Лікар гримів у сінях засувами. Засуви були незвичайні, недавні — раніше обмежувалися однією благоденською заціпкою.

— Що вас носить, Власівно, у цю пекельну ніч? — гомонів лікар, виходячи на веранду.

— Діла, Костянтині Григоровичу...

— А як застрелять? Візьмуть і застрелять. їм недовго.

— Я городами та садками,— шепотіла Марія Влаєвна майже радісно, хоч лікар не бачив ніяких причин радіти в такий час.— їхні патрулі тільки на головних вулицях. В гушавину бояться!

Костю Григоровичу здалося, що Власівна навіть лукаво хихикнула в темноті. "Ну й баби",— подумав лікар не без вдоволення.

— Що ж там у вас за діла? — запитав він.

— Виручайте, вся надія на вас,— продовжувала цокотіти Власівна.— Знаю, що не відмовите...

Не звикати старому полтавському лікареві до цієї нічної шарпаніни. Чи в осінню негоду, чи в найлютішу зимову хурделицю — завжди до нього могли постукати. Мовчки одягався, щоб рушити, куди скажуть: чи до когось у самій Полтаві, чи в якомусь із приміських сіл. До цього він давно звик сам, звикла сім'я, і ніхто вже не уявляв собі, щоб Кость Григорович міг раптом відмовитись і не піти рятувати знайому чи зовсім сторонню людину. І якби коли-небудь сталося так, щоб лікар відмовився, то ні він сам, ні будь-хто з членів сім'ї не знайшов би такому вчинку пояснення чи виправдання. Але цієї ночі, коли все місто не спить, як перед стратою, коли ще, вибухаючи, горять склади на Південному вокзалі, освітлюючи половину міста, і гуде, гуркоче фронт десть зовсім недалеко...

— Куди? До кого?

— До нас, Костянтинне Григоровичу...

Власівна припала лікареві до самого вуха і палко щось зашепотіла. Убийвовк слухав, потираючи бороду.

— Зачекайте,— буркнув він, вислухавши, і почовгав черевиками до кімнати.

— Що там, татку? — перша не втрималася Ляля.

— Пологи.

— У Власівни? — з величезним подивом запитала тьотя Варя.

— А хоча б,— глухо пожартував Кость Григорович, одягаючи дорожній плащ, немов збирався далеко.

— Татку,— встала на канапі Ляля.— Я з тобою.

— Нащо?

— Я тільки проведу тебе, а там почекаю надворі! Удвох — не страшно.

— А самому мені страшно? — несподівано розсердився Кость Григорович.— Мені й самому не страшно!.. Замкніться на всі засуви!

Ляля, накинувши халат, вийшла вслід за батьком, щоб замкнутися.

— Чого ти не хочеш взяти мене з собою, татку?

— Защіпайся та йди в хату, бо застудишся.

— Хай застуджусь.

Батько сердито заскрипів униз по дерев'яних східцях ґанку. Ляля, закладаючи важкий гак, чула як батько і Власівна загомоніли, прямуючи до воріт.

— Коли він опритомнів? — запитав батько Власівну,

— Ще за дня, бідолашненький, ще за дня, як ми переносили його. І при пам'яті, і голосу не збувся, тільки не чує анічогісінько. Ми йому і те, і се, а він полежить та знову на весь сарай: "Де мій екіпаж?.."

Ляля стояла мов приголомшена. "Де мій екіпаж?.." Більше нічого вона вже не розібрала. "Де мій екіпаж?.." Хто це "він", що кличе своїх товаришів у якомусь сараї? Льотчик, танкіст? її раптом пронизала думка, що це може бути Марко.

Три роки минуло відтоді, як вона вперше зустрілася з Марком Загірним. Це було в Харкові, в Дзержинському райкомі комсомолу, в золотім місяці вересні. Назавжди запам'ятався Лялі той день. Після лекцій вони, студенти-першокурсники фізмату, пішли братися на комсомольський облік. В райком Ляля йшла з подругами, а звідти поверталася з Марком. Обом треба було в гуртожиток, а замість того вони опинилися якимось чином в саду імені Шевченка. Ляля й сама не знала, як це сталось. Наче це сад прийшов сам до них у той вечір і обступив їх з усіх боків деревами та квітами. І вона, вибаглива й неприступна, яка до того ніколи не дозволяла собі залишатися віч-на-віч з юнаком, на цей раз сіла на лавці поруч з ним, малознайомим, далеким і в той же час неймовірно близьким! Сіла, і вони так просиділи до пізньої ночі, розмовляючи про все на світі, а коли підвелися, щоб іти додому, то обоє вже зрозуміли, що відтепер вони будуть завжди разом, що вони необхідні і неминучі одне для одного в житті.

Вся та казкова річ була білою, принаймні таке враження від неї залишилося у Лялі назавжди. Про що вони тоді говорили? Про університет? Про астрономію, що захоплювала їх обох? Про море, якого Ляля ніколи не бачила і на якому виріс Марко? Він з Маріуполя, з сім'ї знаменитих сталеварів. Густа смага південного сонця ще лежала на ньому. І навіть голуба його соколка,— здавалось Лялі,— ще зберігала в собі солоний аромат моря. Весь вечір вони розмовляли, дивуючись одне одним. Ляля була вражена тим, як збігалися їхні погляди, уподобання, мрії. В найглибшому, в найпотаємнішому, в найтоншому розгалуженні своїх думок вони несподівано відкривали разючу спільність. І одному, і другому власне життя уявлялось насамперед як всеосяжна посвята Вітчизні, як служіння їй, і тільки в цьому вони відчували трепетну звабливість своєї мети.

Відтоді минуло три роки. Промайнули вони, як один день.

Уже в перші дні війни Марко Загірний пішов добровольцем в армію. Про нього, як і про інших однокурсників, Ляля знала лише те, що їх усіх направили в танкове училище курсантами. Може, це він, знемагаючи зараз від болю, лежить у якомусь сараї і питає про свій екіпаж? Але чому обов'язково це має бути він? Чому не інший Марко, якоїсь іншої Лялі? Все одно, тільки б урятував його татко, тільки б урятував!..

За скляною верандою виднівся сад, насаджений Костем Григоровичем у рік народження доньки. Вже стільки років тут родили вишні шпанки, яблука та груші! Деякі з яблунь навіть встарілись, і лікар зміцнив їх молодими щепами.

Тепер сад стояв якийсь незнайомий, мов чужий, різьблячись верховіттям на тлі зловісно червоного неба. Вглибині за деревами височіла струнка кладовищенська церква, вся така сяючо біла, наче її щойно зліпили великі діти з першого снігу. Десь далі, над Зіньківським шляхом, висіли в небі нерухомі моторошні "панікадила". Між ними, скільки сягало око, спалахувало безліч дрібних різнобарвних ракет. Вони

звихрювались у темряві на схід, вигинаючись по обрію і вказуючи лінію недалекого фронту.

Раніше Ляля ніколи не бачила такого великого похмурого буяння вогню. Пам'ятається, ще на першому курсі вони читали з Марком про зоряні дощі. Про зорепад 1838 року їй довелося на екзаменах відповідати Миколі Павловичу. Здається, так... В ніч з 12-го на 13 листопада в Північній Америці почалося надзвичайне падіння зірок. Сотні тисяч метеорів розтинали небо. Одні з них були розміром як місяць, інші мали хвости, наче комети. Але це величне видовище згасло у високих шарах атмосфери. На землю не впала жодна зірка... Як тоді шкодувала Ляля, що сама не була свідком того рідкісного явища! І як недоречно воно зараз їй пригадалось, перед цією зливою диких розгнужданих ракет по обрію! Вона воліла б краще осліпнути, ніж бачити їх над Зіньківським шляхом!

І скільки так триватиме? Невже цей звихрений вал вогнів усе далі посуватиметься на схід, віддаляючи від неї близьких людей, і плани, і мрії, віддаляючи весь той світ, без якого не уявлялося життя?

Десь за містом, може, в Артелярщині або в Чутові, ще стугонить фронт. До зітхань далеких гармат шибки на веранді зрідка озиваються тонким дзвоном.

Гул ставав дедалі глухішим. В міру його віддалення ця знана змалку веранда, і насторожений батьківський сад, і біла дзвіниця за ним — все мовби втрачало знайомий вигляд і поставало перед дівчиною зміненим, очужілим, наче обернулось до неї іншим боком, і тепер ледве впізнавалось.

"Марку,— по думки шепотіла вона, дивлячись на ракети, як сліпа.— Невже ви відступили надовго? Невже повернетесь не скоро? Що ж це буде? — з холодним жахом вглядалася вона в ракетну безвість ночі.— Скажи мені, Марку!"

З кімнати її покликали. Ляля мовчки пройшла в темряві до канапи і вмостилася біля матері.

— Які в тебе коліна холодні,— ласкаво промовила Надія Григорівна. Навіть своїм голосом вона мовби кутала доньку в тепле.— І руки холодні. Що ти собі думаєш, Лялю?..

— Мамо... Мамусько!.. Ма! — Ляля раптом ткнулась чолом матері в груди.— Як ми тепер будемо жити, ма?

III

А жити починали так. Вранці Кость Григорович встав, пішов і написав на воротах крейдою:

Typhus — тиф

Двома мовами — латинською і українською.

— Коли вони догадаються, то виріжуть нас на місці,— непокоїлась тьотя Варя, яка завжди з кількох можливих ситуацій схильна була допускати найгіршу.

— Не виріжуть,— потирав руки лікар.

Він був ще досить дебелий, з їжачком на голові, з очима, піднятими вгору так, немов увесь час вони дивилися поверх окулярів.

— Коли зайдуть і питатимуть вас, Варваро Григорівно, на що, мовляв, кранк¹, або тебе, Надю, то ви мовчіть. Я сам відповідатиму. Я цим бевзям по-латині відповім... Я їм, негідникам, мовою Ціцерона скажу, хто вони такі...

— Костю, перестань,— простогнала дружина, відвертаючись до стіни.

Сіли снідати, але сьогодні якось і не їлось. Крім того, печеня припахла гасом. Сусідка дістала м'яса на комбінаті та занесла вранці і їм. Тьотя Варя ремствувала: хто це додумався поливати продукти гасом?

— Бачили б ви їх, якби не з гасом,— зауважила Ляля, неохоче копирсаючись виделкою в своїй тарілці і час від часу поглядаючи у причілкове вікно.

Раніше це вікно було в таку пору відчинене день і ніч, і Ляля вранці могла стрибати з низького підвіконня просто в садок. Одразу за вікном росла гілляста із щепами груша. Навколо неї дівчина щовесни насівала кручених паничів та королєвого цвіту. Потім обтикала землю лозою, і королів цвіт та кручені паничі, в'ючись ПО лозі, сягали навислого гілля і вже самі чіплялися за нього. Так поступово під грушею утворювалась кругла жива альтанка. Там під час спеки Ляля, роздягнувшись, читала цілими днями. Якось вона поспробувала навіть спати в своїй квітучій альтанці, але серед ночі злякалась жаби і втекла на горище до матері. Мати влітку часто спала або на горищі, або просто неба на даху веранди. Тепер і спали в кімнаті, і вікна зачиняли наглухо, наче змінився клімат.

— Чого ти все зиркаєш у садок, Лялю? — запитав Кость Григорович, наливаючи крадькома собі вже другу чарку спирту. Досі він завжди снідав тільки з однією.— Не бійся, дочко, вони не прийдуть.

Ляля промовчала.

— Ти думаєш, Костю, що той "тифус" нас врятує? — промовила Надія Григорівна з канапи. Вона зовсім не вставала до сніданку.

Хворий (нім.).

— Не думаю, що врятує, але на перший випадок буде осторога. А там воно покаже...

— Покаже,— сказала Ляля з не властивим їй раніше сарказмом і поклала виделку.

Вона сиділа за столом прямо й підібрано, як за шкільною партою. Овальне біле обличчя, яке навіть влітку не бралось смагою, сьогодні здавалося ще білішим, ніж завжди. Старанно промите волосся було акуратно вкладене довкола голови тугою качалкою. До ясності золотисте, воно мало барву сонця, мати ніколи не могла на нього надивитись.

— А знаєте, де я був уночі? — не витерпів нарешті Кость Григорович.

Ляля знала наперед, що батькові самому закортить розповісти, і навмисне не питала його про це передчасно. Тоді б він упирався. Він не терпів настирливих допитів.

— Ви б знали, де я був! — І, втерши салфеткою сизу, як метал на морозі, голену бороду, Кость Григорович став розповідати: — Взяла ж ото мене Власівна за руку і веде... Та не дорогою, а якимись джунглями. Ніколи вдень я такого й не бачив у Полтаві. Через якісь бомбосховища гупотіли, по чиїхось баклажанах чавкали. Бачу, опинилися в садку у механіка Гри-невського. Власівна каже мені: "Плигайте через паркан". І подерлася перша, як кішка. А, між іншим, однакових же літ зі мною. "Що ви,— кажу,— Власівно... Я вже відплигав своє. Розучився".— "Нічого,— каже,— Григоровичу, вчіться знову. Може, доведеться ще з-за колючого дроту плигати". Нічого не вдієш, подерся і я з своєю аптечкою. А паркан тріщить. Уявіть собі, мусив... пікірувати.

Всі — навіть і стоїчно сувора тьотя Варя — всміхнулися. За сьогодні вперше. Але й посмішки були якісь вимучені, немов почали вже відвикати від цього.

— Яких слів ви навчилися вживати,— непохвально зауважила тьотя Варя.— "Пікірувати".

— Біда всього навчить, Григорівно...

— Доказуй же, татку,— квапила Ляля.— Кого ти бачив?

— Уявіть собі: танкіста!

— Танкіста? Нашого танкіста?

— Нашого танкіста.

Три пари очей звернулися на Костя Григоровича. Він гаявся з відповіддю, оглядаючи всіх, як справжній конспіратор.

— Де ж ти його бачив, татку?

— Вгадай... І хто б подумав!.. В сараї у Тесленчихи...

— У тої крикухи? — здивувалась тьотя Варя.— Що завжди була чимось незадоволена?

— У тої самої. І що найд иви іше, виявляється, вона перша й прибігла до Іллєвської, підбила сусідок рятувати хлопця. Його танк загорівся десь за березовим гаєм, а він якимось чином вихопився, добіг до перших будинків, а тут ще бомба поблизу шарахнула. Вже горів, кажуть, зовсім, комбінезон на ньому затлівся — ледве жінки водою загасили. Брови і навіть вії обгоріли, обсипалися.

— Дуже попікся?

— Мало того, що попівся, його ще й контузило. Оглушило, сердегу. Розмовляючи зі мною, кричить на весь підвал, а баби коло нього з блимавкою сокочуть, чергують навперемінки, от народ!

— Ти йому допоміг, татку?

— Зробив усе, що треба. Хоча, зрештою, хлопець міцний, добре зшитий — сибіряк. Думаю, що скоро очуняє. А вже як він дякував! Запам'ятайте, каже: ім'я — Леонід, прізвище — Пузанов. Повернете мені силу — стократ віддячу.

Кость Григорович підвівся, звеселів. Після якогось доброго вчинку він завжди почував себе енергійним і помітно збадьорювався.

— Знаєте,— згодом звернувся лікар до всіх проте дивлячись на дружину, що лежала на канапі згорьована, потемніла, обкладена подушками.— Я вирішив іти... на роботу.

Ніхто нічого не відповів на це.

Раніше слово "робота" вимовлялось в сім'ї з пошаною і гордістю. "Він — на роботу!.." "Він — з роботи!" Що то значило! В такі хвилини все в кімнаті слухалося Костя Григоровича, все корилося й допомагало йому, і вий сприймав це як належне.

Останні десять років Кость Григорович працював завідувачем міського пункту швидкої медичної допомоги. Донедавна він ще гасав по місту своїм жвавим автобусом, рятуючи потерпілих під час бомбардувань полтавчан. Напередодні цим санітарним автобусом Кость Григорович мав виїхати на схід. Учора вони, всадовивши в машину хвору Надію Григорівну, вирушили... Щоб заздалегідь не хвилювати матір, Ляля поки що не казала їй про свій твердий намір залишитися в Полтаві. Кость Григорович теж мовчав про це...

Застряваючи в тісних колонах, палаючими вулицями Полтави Убийвовки добулися на околицю міста. Тут усе й трапилося. Колони зненацька попали під шалений наліт ворожої авіазфї. Машину їхню розбило, шоферову дворічну дитину тяжко поранило осколком на руках у матері. Кость Григорович якийсь час пробув коло неї та коло інших поранених, що оточили його нашвидку відкритий серед поля медпункт. У цей час стало відомо, що шлях на Харків уже перетятий німецькими танками.

Не лишалось нічого іншого, як повертатись... Взявши Надію Григорівну під руки, Убийвовки рушили з нею додому. В хату її вже не ввели, а внесли. Це було вчора. А сьогодні Кость Григорович уже завів мову про роботу. Яку? Для кого?

— Коли виїхати не вдалось, то треба починати щось тут,— мовби виправдувався перед кимось Кость Григорович.— Німці німцями, а мій пункт швидкої допомоги повинен функціонувати. Адже Полтава не вимерла, в ній залишилися наші люди. Хто їм допомагатиме? Німцям вони не потрібні.

Ніхто не заперечував.

Ляля стояла перед своєю книжковою шафою, торкаючи поглядом знайомі корінці книжок.

І мати, і батько, і тьотя Варя крадькома поглядали на свою одиначку. Сьогодні в цій стрункій дівочій постаті, навіть у тому, як вона оперлася білою тендітною рукою на дверцята шафи, було щось невимовно скорботне. Раптом Ляля обернулася до рідних і якось криво, не по-своєму всміхнулася:

— А що я робитиму, татку?

Надія Григорівна внутрішньо здригнулась: очі доньки, раніше завжди такі ясно-блакитні, раптом враз посіріли.

— Що робитиму я, мамусько?

І всі з жахом перепитали себе: справді, що робитиме вона? Кому потрібна зараз її астрономія, оті перемінні зірки, якими Ляля-студентка марила і досліджувати які так наполегливо готувалась?

Ще невідомо було сім'ї Убийвовк, що недалекий той час, коли потягнуться на захід шляхами всієї України конвойовані колони молодих невільниць — вчорашніх студенток, п'ятисотенниць, вчительок, стахановок, коли заривають ридма села й міста, а ліси сповняться месниками. Ще невідомо було сім'ї, що станеться саме так. Але вже відчувалося, розумілося серцем, що буде щось подібне, що будь-яке примирення з тим, що насувається, — неможливе, бо єдино можливим було тільки те просторе, велике життя, усталене, надійне, до якого готувалася Ляля-жовтень, Ляля-піонерка, Ляля-комсомолка. А воно тепер наче заступилося важкою хмарою. До нього можна було тепер тільки пориватися або, не пориваючись, гинути нікчемним рабом.

Дівчина стояла серед кімнати з широко розкритими очима, які дедалі більше сірішали.

— Тільки рабинею я не буду, — раптом промовила Ляля рівним голосом, наче не про себе, а про когось іншого.

На деякий час запанувала мовчанка.

— А ми тебе й не готували до цього, — тихо сказала мама, дивлячись у стелю своїми темними, у темних обводах очима. — Ми тебе готували для справжнього життя.

Незабаром через сусідів дійшла чутка, що в центрі вже почалися арешти та обшуки квартир міських активістів. Треба було сподіватися, що рано чи пізно хвиля терору докотиться й сюди, на затишну вулицю Євгена Гребінки. Правда, Лялю як комсомолку в місті мало хто знав: вона приїздила в Полтаву лише на вакації. Але Костю Григоровичу могли пригадати, що він був якийсь час депутатом райради.

Лікар втягнув до кімнати великий дерев'яний ящик, Ляля і тьотя Варя витерли його, оббили сукном та цератою, щоб не просочилася в ящик волога.

Почали вкладатись. І тут виявилось, що ящик занадто тісний, бо треба було приховати майже все, що містилось в кімнатах. Ніхто не знав напевне, чи німці що-небудь щадитимуть, чи пройдуться потоптом по всьому без винятку. Насамперед Ляля зняла зі стін портрети,— серед них Шевченко в смушевій шапці,— портрети були під склом, обвішані вишиваними рушниками. Старанно витирала їх тими рушниками і ставила в ящику попід стінками стойма. Кость Григорович, зосереджений і мовчазний, вкладав червоні важкі томики творів Володимира Ілліча. Навіть старі медичні журнали він чомусь вирішив пхати в цей ящик. Тьотя Варя, тримаючи в руках свої улюблені книжки, яким уже не залишалося місця, запротестувала проти егоїзму лікаря.

— Хіба вони таки й медицину нищитимуть? Кость Григорович подивився на неї суворо:

— А ви вже забули, що вони в себе робили? Навіть Гейне, поета, палили на майдані!

Проте медичні журнали довелось все-таки поки що не пакувати. Надія Григорівна, не встаючи з постелі, наполягала на тому, щоб обов'язково заховати роман Чернишевського "Что делать?", від початку до кінця переписаний від руки. Ще до революції, коли ця книга була під заборонаю, Надія Григорівна, тоді шістнадцятилітня вчителька земської

школи, переписала роман із старшими сестрами та подругами. Одна з частин повністю була переписана рукою Варвари Григорівни, яка тепер без окулярів уже не могла розібрати свій власний почерк. Відтоді минуло багато часу. Ляля вже придбала друковане видання всіх Творів Чернишевського, а рукописний примірник дбайливо зберігався, як дорога пам'ятка маминого дівочого захоплення. Тепер і "Что делать?" лягло в ящик, оббитий це-ратою.

Тьотя Варя пересипала нафталіном Лялину червону беретку і теж сунула в ящик. Зачувши запах нафталіну, Ляля роздратувалась:

— Немов навіки!

Тьотя образилась, уся якось зігнулась, і сльози виступили на її старечих очах. Дівчина мусила просити пробачення. Сьогодні всі були якісь особливо вразливі і ображалися на кожному кроці.

Останньою зверху поклали Лялину піонерську краватку з зажимом. Більше нічого вже не вміщалося. Проте треба було ще вкладати і вкладати. Твори Лесі Українки, Ляліні університетські конспекти, тиснену золотом грамоту Костю Григоровичу від Нарком-здоров'я України... До чого не бралися — все небезпечно було залишати на видноті, з усім хотілося приховатись. Надія Григорівна просила приткнути десь у ящику навіть коробочку з Ляліними молочними зубами. Якби можна було, вони б навіть піаніно, весь будинок втиснули б у цей дерев'яний загерметизований цератою ящик.

Взялися тягти його через поріг з кімнати. Ящик не піддавався. Ляля вхопилася попереду, батько пхав цей контейнер ззаду. Тьотя Варя тримала двері. Надія Григорівна, дивлячись на їхню роботу, ледве стримувала ридання.

Виволокли ящик через поріг — і в кімнаті наче не лишилося нічого. Наче вивітрило з неї людський дух. Надія Григорівна лежала, як у пустці.

Те, що жило тут роками, чим вони всі дихали, відсунулося тепер за поріг, і шафа, спорожнівши, та стіни, оголившись, одразу перетворилися в холодний закостенілий непотріб.

Ящик закопали в саду під яблунею, в тому окопі, де тьотя Варя найчастіше пересиджувала перші німецькі бомбардування. Пригорнули землю, зарівняли грабельками, вкрили картоплинням.

Лялі не хотілось повертатись до спустілої хати. Немов усе, що було в їхньому житті найістотнішого, ввійшло тут у землю і самий дух обжитості розвіявся в повітрі.

Спершись на граблище, дівчина стояла в задумі над свіжою замаскованою схованкою. Разом із запакованими речами і томами книжок та зшитками студентських конспектів земля мовби ввібрала в себе самий подих недавнього життя, прийняла під своє крило щось невіддільне від твоїх інтимних спогадів, мрій, сподівань. І від цього вона, земля, вкрита сухим картоплинням та перекопана поколіннями, стала ще дорожчою, до нестямного болю рідною.

V

Дні настали сірі, безбарвні, схожі на сутінки. Повіяло ранніми осінніми холодами.

Після восьмої вечора місто завмирало і ніхто, окрім німців, не мав права з'являтися на вулицях. Ночі стали неприродно довгими.

І все-таки ночами люди почувались краще. Фронт, якого вдень уже не було чути, вночі ще глухо стугонів невиразним, ноте підземним, гулом. Щовечора на обрії зловісно спалахували далекі, ледве помітні "лампади", розвішані літаками. Сьогодні дрібніші, ніж учора, завтра дрібніші, ніж сьогодні. Шибки на веранді вже не відповідали на зітхання далеких гармат тонким подразливим дзвоном.

Перші дні Ляля, вволивши благання хворої матері, нікуди не виходила з дому. До неї також ніхто не навідувався. Через сусідських хлопчаків обмінювалась короткими записками з друзями, наче всі вони були ув'язнені по домівках. З ранку до вечора читала, читала, як бувало раніше, коли готувалась до серйозних екзаменів. Німці в Кобищанах також не з'являлись, розташувавшись переважно в центрі міста. На глухій вулиці байкаря Гребінки, як і раніше, паслися попід парканами кози, байдужі до війни і миру.

Кость Григорович таки здійснив свій намір і пішов на роботу в міський пункт швидкої медичної допомоги, яким він керував перед війною. Німці поки що не втручалися до цієї скромної установи, і лікар взявся до справи з таким незалежним виглядом, немов окупантів і зовсім не було в Полтаві. Ходив із санітарками по садках і виловлював кинутих поранених коней, щоб було чим возити пацієнтів.

На базар ходила тьотя Варя, або Варвара Григорівна, як шанобливо звали її всі Кобищани.

Довгий час у селах поблизу Полтави вчителювали сестри — старша, Варвара Григорівна, і менша, Надія Григорівна. Уже в перший рік вчителювання шістнадцятирічна Надійка впала в око фельдшерові Костю Убийвовку, юнакові з хвацькими вусами, з вишитою півнями манишкою на всі груди. Мрійливій учительці він також припав до серця. Проте спочатку матеріальні нестатки великої сім'ї Убийвовків заважали молодим одружитися, потім почалась імперіалістична війна, і Кость Григорович, одягнувши сіру шинель, пішов міряти Галичину та високі Карпати. П'ять років вірно чекала його Надійка. Одружилися вони вже під час громадянської війни.

Маленька Ляля одразу вже мала наче не одну, а двох матерів. Для самотньої бездітної тьоті Варі золотаве сестринє дівчатко стало гарячою відрадою серця, і тьотя приховано й незграбно осипала Лялю своєю спраглою, ніде не розтраченою любов'ю.

Вийшовши на пенсію, тьотя Варя стала жити в сестриній сім'ї. Жилава, суха, маленька, як гачок, вона вела всі господарські справи, ніколи не втомлюючись, ніколи не хворіючи, ні про кого, окрім самої себе, не забуваючи. Чутлива сім'я добре розуміла її мовчазну, приховану зовнішньою суворістю самопожертву.

До нових окупаційних порядків Варвара Григорівна поставилась з явним презирством. На базар вона вирушала войовничо сердито, нагадуючи маленьку роздратовану квочку. Відколи німці зайняли місто, тьотя сердилась і гримала на всіх. А з базару поверталася просто люта.

— Ви ж подумайте! — гукнула вона сьогодні ще з порога, не приховуючи обурення, дивлячись на присутніх вицвілими, майже білими очима.— Зайдисвіти окаянні, вони прийняли мене бозна за кого! Панінкою назвати жінчину моїх літ!

Ляля повільно закрила книжку і мовчки дивилась на тьотю Варю, всю скручену гнівом в сухий жилавий клубочок.

— Тільки наближаюсь до базару, як підходять два лобурі, глянули в кошик і: "Ком, панінко, шляфен в тюрму!" Ще й іржуть, мерзотники! Коли б сусідки не вступились, потягли б, собаки, я вам кажу. От настало, от настало!.. Кажуть, повну тюрму вже набили. Лікаря Грінберга повели з усією родиною — з жінкою й дітьми. Найменшенького дружина тримає на руках, а воно ще й сміється. Ох, дожились!..

— Доню, дай мені води,— попросила мама, важко дихаючи на ліжку.

— ...А Пушкінською,— далі вела тьотя Варя,— знову гнали партію наших полонених; поранеці кульгають — ніхто їх не перев'язує, вся вулиця за ними в крові. Один нагнувся до обмотки, відстав на крок, конвоїр тиркнув з автомата просто по ньому, і не стріпнувся, сердега. Отаке робиться!

Ляля мовчки слухала тьотю Варю, дивлячись на неї пильно, мов слідчий, і посірілі очі її дедалі ширшали.

Потім встала, підійшла до гардероба і зняла з вішалки своє сине пальто.

Надія Григорівна ледве чутно застогнала:

— Куди ти, Лялю?

— Мені так уже, мамо... так... Я піду до Серьож-ки... Душу хоч відведу...

— Тепер он як небезпечно, Лялю.— Мамині очі, повиті незникаючою тугою, благали: не одягайся.— Крім того, сьогодні повинна прийти швачка.

— Не турбуйся за мене, мамо. Я буду обачна. А швачка не втече.

— Ти одягаєш демісезонне? — вжахнулась тьотя Варя.— І модельні?

— Вони мені не муляють,— сказала дівчина.

— Тобі не муляють, та їм муляють! — розсердилась тьотя.— Зараз усі стали одягатись у найгірше лахміття. Сьогодні на базар повиходили, як старці. Ось облиш-бо демісезонне... Я дам тобі свою корсетку...

— Тьотю Варю, не треба мені корсетки,— сказала Ляля стримано.— Я ходитиму так, як ходила.

І вона одягла пальто і білий берет. Тьотя безпорадно тримала на руках свою злежану, побиту міллю корсетку.

— Я ненадовго... Прошу вас — не хвилюйтесь. Мати знов простогнала:

— Але ж там...

— Нічого. Донька твоя не розгубиться...

VI

Ішла швидко, дивлячись під ноги. На тротуарі ворушилось крихке, ще зелене листя. Цієї осені вдарили ранні заморозки, і дерева, не встигши пожовтіти, осипались зеленцем. Вітер висвистував у голому верховітті.

Біля колишніх армійських складів-бараків працювала велика група цивільних, оточена німецькою вартою. Люди, видно, умисно відвертались від вулиці, виставивши до неї свої згорблені спini, по яких Ляля нікого не могла впізнати. Вкопували високі тесані стовпи, трамбували землю. Поміж тими, що працювали, шастав пристаркуватий офіцер з рулеткою в руці, старанно проміряючи відстань між стовпами, прикрикуючи на помічників. Тут же поруч команда солдатів весело скидала з машини здоровезні мотки колючого дроту. Від цього видовища мороз перебіг Лялі поза спиною, наче до неї, до самої шкіри її вже торкнувся той шпичакуватий ганебний дріт. "Що ж це таке? — питала Ляля невідомо кого, швидко минаючи кам'яні бараки і чекаючи, що її ось-ось зупинять наглим окриком.— Що ж буде?"

— Лялю! Що ж це таке?

Дівчина, стрепенувшись, підвела голову. Від базару до неї наближалась мати Серьожки Іллєвського, невисока, досить повна жінка, з кошиком у руці. Лялі відлягло від серця.

— Що ж це таке, дівчино?! — повторила Іллєвська з деяким докором.
— Мало того, що доріжку до нас забула, а це вже й на вулиці не помічаєш...

— Що ви, тьотю Олю! — Ляля дивилась на Іллєв-ську так, наче й справді почувала себе винною.— Саме оце до вас і розігналася... Серьожці краще?

— Краще не краще, а лежати тепер не час,— з серцем відповіла Іллєвська.— Дала їм оце на двох з Любкою норму: накрутити десять склянок, доки поба-зарюю.

— Набазарювались?

— Крізь землю вони пішли б, оці їхні базари. Нічого не докупишся.

— Що ж ви несете?

— Витрішків повен кошик. Ходімо.

З Серьожкою Іллєвським Ляля вчилася в одній школі, де він заповнював усю стінгазету своїми віршами. І хоча пізніше шляхи їхні розійшлися — Ляля поїхала вчитися в Харків, а Серьожка вступив до Полтавського педінституту,— проте вони продовжували дружити і "родичатися". В перші дні ворожих нальотів Серьожку привалило в інститутській бібліотеці, серйозно поранило в ногу, і його поклали в міську лікарню. Уже перед самим наступом окупантів на Полтаву мати забрала його додому.

— Ач, що зробили з містом,— бубоніла Іллєвська, ідучи поруч з Лялею і озираючи будинки. Над балконом одного з будинків уже було вивішено портрет Гітлера.— Нарядилися загідженим навиворіт... Ні корови, ні свині, зате Гітлер на стіні!

Лялі здавалося, що це зовсім не її місто, що вона бачить його вперше. Люди на вулицях тепер не ходили, а бігали, шурхаючи в завулки, як у мішки. Віталися спідлоба, похапцем, наче соромилися і боялися одне одного. Зустрічаючи деяких батькових знайомих,

Ляля не зупинялася, не заводила з ними розмови, як було це раніше. Кивала на ходу і теж ніяковіла...

— Чого ти така сьогодні, Лялю? — помітила її стан Іллєвська, яка завжди звикла бачити Лялю з од-вертим усміхненим обличчям, привітним до всіх.— Наче привезена... Бід людей одвертаєшся... Що з тобою?

— Не знаю, тьотю Олю... Якось так мені незручно... Ніби винна в чомусь перед кожним. Ніби докори звідусіль. Така, мовляв, молода й здорова, ми тебе стільки вчили, виховували... А ти тепер походиш спокійно собі вулицями, і не мучить тебе сумління, чому місто здано, чому не евакуйовані всі...

— Оце ж тобі,— сказала Іллєвська.— Другий Серьожка... На того теж "всі дивляться".

— Справді дивляться, тьотю Олю...

— Ще б пак не дивились. Ти ж одяглась, мов на демонстрацію. От і ріже очі.

Серед звичайного човгання ніг пішоходів Ляля раптом почула позаду віддалене металеве клацання. Губи її мимохідь склалися в бридливу гримасу.

— Ходіште швидше, тьотю Олю...

— Чого тобі припекло?

— Чуєте: клацають.

— Я не чую... Де?

— За спиною.

— Хай собі клацають,— сказала, озирнувшись, Іллєвська, проте піддала ходу.— Кістками б ви своїми клацали!

Коли підходили до будинку, в якому жили Іллєв-ські, Ляля ще з вулиці почула, як у дворі гудуть саморобні жорна. Міські млини стояли, борошна не можна докупитись, і полтавчани останнім часом почали обзаводитись, як первісні люди, власними "млинами".

— Жорна гудуть, аж у Берліні чуть,— сказала Іллєвська, сердито відчиняючи хвіртку.

З сарая назустріч їм вийшов, накульгуючи, Серьожка з сестрою Любою, вродливою чорнявою дівчинкою.

— Перевиконали, мамо! — радісно повідомила Люба. Вона була вся біла від борошняної пилуки.— Дванадцять склянок!

Серьожка стояв мовчки, опустивши руки і дивлячись убік. Низенький ростом, тонкошій, він і ніжним чистим обличчям, і чорними стрілками брів разюче був схожий на свою сестричку. На ньому, як і раніш,— чорна оксамитова толстовка з таким же паском, низенькі стоптані чобітки. Штани напущені на них, як шаровари.

— Колесо неволі крутиш? — запитала Ляля, привітавшись.

— Кгучу,— відповів Серьожка, злегка гаркавлячи. Глянули одне на одного, і погляд ковзнув повз

погляд. Обом було наче тісно. Вони ніколи не почували себе так.

— Ходімо до кімнати,— сказав Серьожка і, обернувшись до Лялі спиною, став перший підійматись в будинок.

— А я думала, що ти й досі лежиш,— говорила Ляля, коли вони пройшли через кухню до Сергієвої кімнати і залишились самі.— Вирішила провідати.

— Дякую,— буркнув Серьожка.— Тепер не влежиш.

— Як твоя рана?

— Затягається.

— А я цілі дні дома та дома. Наче в ямі.

— Читаєш?

— Звичайно. Зараз це єдина втіха.

— Що ж ти читаєш?

— Оце перечитала "Як гартувалася сталь". Якось особливо, по-новому тепер усе це сприймається...

— Життя консультує,— гірко зауважив Серьожка.

— Ти знаєш,— сказала згодом Ляля,— наші вже запросили швачку, щоб вчила мене шиття.

— Завбачливо... Чого ж...

— Звичайно. Може, попаду до якоїсь німкені, то хоч не пошле на скотарню, а посадить сукні їй шити. Цінний фах. А ти?

— Що я? — глянув Серьожка на Лялю. Стрілчасті його брови були високо підняті. Вони були завжди високо підняті, немов юнак раз колись дуже чимось здивувався і так уже й залишився здивованим назавжди.— Я... нічого.

— Як нічого? Мабуть, пишеш?

— Потроху.

— О, послухаю,— Лялі, здається, не так подобались Серьожчині вірші, як той щирий пафос, з яким він завжди їх читав.— Прочитай, Серьожко.

— Іншим разом,— відмахнувся він, ніяковіючи від того, що йому таки хотілося читати.

— Я ж бачу, що тобі й самому хочеться читати,— сказала Ляля.— Не ламайся.

Серьожка нервово загладив назад свій чорний чубчик і, вставши з-за столу, прокульгав до вікна, яке виходило на Первомайський проспект. Внизу, біля під'їзду протилежного будинку, стояли в ряд німецькі автомашини.

— Відкривають банк,— процідив Серьожка крізь зуби.

— Я більше не прошу,— попередила Ляля примхливо.

Серьожка, дивлячись за вікно, понад будинок, почав своїм незміцнілим кришталевим тенорком:

Ранець візьму на плечі,

В кишеню паперу лист.

Піду, невідомий предтеча,

У вітряний дикий свист.

Піду я в краї невідомі,

Піду за блакитні моря,

Де в чорному димному громі

Білі міста не горять.

Серьожка оглянувся на Лялю. Вона слухала. Тоді, ще вище задерши голову, він продовжував:

Невільниче сонце хмуρο

Світить в краю моїм.

Посеред тигрів бурих,

Може, знайду свій дім.

Повний зневаги до всього,

В нетрях збудую вігвам,

В єдиного вірячи бога,

Якого створю я сам!

Кінчивши, Серьожка знову озирнувся на Лялю. Дівчина дивилась на нього насмішкувато.

— Далеко ж ти зібрався, друже,— сказала вона саркастично.—
Тікати, значить, надумав!

— Не тікати, а йти!

— Це софістика. Головне, від кого? Чи не від самого себе?

— Від фашистів! — вибухнув Серьожка.

— Від них ти, мабуть, недалеко забіжиш. Наздоженуть. Не встигнеш
збудувати свій вігвам "посеред тигрів бурих".

— Лялю! Я тебе прошу: не глузуй!

— Я не глузую. Скажи, Серьожко, це ти серйозно: "Повний зневаги до
всього"? Невже ти вирішив зректися... всього?

— Чого "всього"? — не зрозумів спочатку Серьожка.

— Всього, що було. Про що співалось...

— І це ти мені? — остовпів Іллєвський.— Не смій зі мною так говорити!
Не смій!

Знервований, він рвучко відвернувся від неї і знову зупинився
навпроти вікна. Вітер ганяв вулицями листя. Низько над містом котились
валунами сірі, як каміння, хмари.

Серьожка стояв зсутулившись і мовчав, не обертаючись до Лялі. Вона
встала, підійшла до нього. Ласкаво поклала йому на плечі руки і,
нахилившись, зазирнула хлопцеві в обличчя. Очі його були повні сліз.

— Коли це ти написав, Серьожко?

— Сьогодні склав, як крутив ті жорна...

— Я не все сказала. Щось викликає заперечення, але поезія таки почувається. Тобі цього досить? — Вона знов зазирнула йому в лице.

— Не дивись на мене, Лялю. Сядь. Бо коли ти стоїш поруч мене, ти завжди висока, а я малий,— сказав Серьожка.— Це мене пригнічує.

Ляля, усміхнувшись, відійшла до столу.

— Куди ж ти все-таки хочеш тікати, Серьожко? — запитала вона згодом.

— Сам не знаю,— відверто сказав хлопець.— Знаєш, як це буває... Кинув би, здається, все та пішов би поміж люди, як Тіль Уленшпігель... З птахом на плечі та з піснею на вустах... Розважав би їх у горі, підтримував би... Бо так — неможливо. Задихнуся.

— Між люди добре, але як підеш від людей, Серьожко, то неминуче заблукаєш. Я сама сьогодні мало не заблукала,— зізналася вона.— І де б ти думав? У Полтаві. В нашій Полтаві, Серьожко!.. Наче попала в зовсім незнайоме похмуре місто. Іду повз бараки,— знаєш, де склади були раніш,— дивлюсь, обносять їх колючим дротом в три ряди! Вишки вже стоять. Певно, буде концтабір. Просто дивно, коли зони встигають. Ніби за одну ніч.

— Майстри. Набили руку.

— Проходжу мимо дитячої поліклініки — теж обпинають дротом. Вивіска: "Крігслазарет"... Можна чекати, що, прокинувшись завтра вранці, побачиш, як усе місто вже обнесено концтабірним дротом.

Серьожка болісно скривився.

— Я таки правий, Лялю,— довірливо прошепотів він.— Давай тікати! Швидше тікати, Лялю! Пропадем.

— Куди, Серьожко?

— Куди? Звісно куди! Дд фронту, до наших!.. Ляля задумалась.

— Добре,— згодом сказала вона.— Ми втечемо, врятуємось. А інші? Адже всі не можуть утекти?

Іллєвський не мав що відповісти.

— Ти кажеш "до фронту". А тоді що?

— Вступимо в армію і будемо воювати.

— Воювати... Воювати можна скрізь, Серьожко. А де воюють — там і фронт. Хіба бійці ганяються за фронтом? Вони самі його створюють.

— Все це так, Лялю. Але не забувай ще одну річ. Кінчиться війна, і знайдуться люди, які завжди скося дивитимуться на таких, як ми. Скажуть: вони залишились у німців, вони жили під німцями.

— Хто це скаже? — спалахнула несподівано Ляля, немов Серьожка вразив її в найболючіше місце.— Бездушний ханжа буде, хто так скаже... Але не буде, не буде цього, Серьожко! Правду скажуть про нас наші вчинки і наша поведінка!..

Вона замовкла, вкрай схвильована. Сергій стояв біля підвіконня, кусаючи губи. Галич чорною хмарою кружляла над будинками і садками.

— Зрештою, не це головне, де ти будеш,— трохи заспокоївшись, казала далі Ляля.— Головне, що ти робитимеш. Треба, щоб під окупантами горіла земля. Здалеку її палити важко. Її треба палити тут.

— Я про це також думав, Лялю.

— Думав? Це добре. Власне, тут довго й думати нема чого. Треба починати діяти, Серьожко... Скажи мені, де той танкіст?

— Який танкіст?

— Ти не знаєш? Той, що горів. Що його Власівна з твоєю матір'ю загасили.

— А, Льоня! — просяяв Серьожка.— Він уже працює. Влаштувався слюсарем на заводі "Метал".

— Ти з ним говорив? Що за хлопець?

— Кремінь хлопець,— сказав Серьожка.— Людина наскрізь радянська.

— Бачиш, виходить, що саме тільки місцеперебування ще не змінює людину, її внутрішній зміст,— сказала дівчина.— Виходить, що духовну її структуру, інтелектуальну організацію не втиснеш у паспорт і в місце прописки!

— Звичайно,— згодився Серьожка.— Це не лише прописка. Це кожний подих. За Льоню я певен, що кинь його хоч на Марс, то він і там буде нашим.

— Коли ти нас познайомиш?

— Хоч сьогодні. З роботи він повертається після п'ятої.

— Де зберемось?

— Можна в мене.

— Добре. Почнемо так...

Вони стали радитися, збуджуючись і запалюючись одне від одного. І поступово між ними безслідно зникало те неприємне відчуття незручності, моральної пригніченості, яке сповнило обох у перші хвилини сьогоднішньої зустрічі.

Коли Ляля, зібравшись уже додому, вийшла на кухню, вона аж сяяла, збуджено зарожевівшись, як бувало раніше.

— Чого це ви так пораділи? — дивуючись, запитала стара Іллєвська.— Мабуть, побилися та помирилися?

— В шахи грали,— весело сказав Серьожка. Раніше, коли приходила Ляля, вони щоразу сідали зіграти кілька партій.

— В шахи? — суворо перепитала Іллєвська.— А то ж чиї шахи?

Вона вказала під стіл. Запилена шахова дошка лежала під столом. Серьожка знітився.

— Ех ти! — докірливо похитала головою Іллєвська.

— Вибач, мамо, за неправду. Ми просто... душу відводили,— сказав Серьожка чесно.

У неділю Пушкінською вулицею Лялю вів під руку високий юнак. Ляля весь час сміялася, юнак, видно, розважав її якимись жартами. Був він у пррстих армійських чоботях, у куцій, наче підрізаних, шинелі, в танкістському шоломі. Коли б хто запитав у нього документи, то він, без поспіху й зні-ченості, показав би посвідчення на ім'я Івана Андрійовича Пархоменка, слюсаря заводу "Метал". І коли б на самому заводі "Метал", що його німці вирішили перетворити у свою прифронтову майстерню, запитали старих робітників-полтавчан про Івана Пархоменка, то вони б дружно засвідчили, що справді добре знають цього білявого хлопця, сина Марії Власівни Пархо-менчихи. Знають, кат його не візьме, допик він їм, майстрам, ще будучи фабзайцем, а тепер знову звідкись звалився на їхню голову. Так вони б відповіли...

Зрештою, важко відрізнити пропечені темні руки слюсаря від шкарубких рук кадрового танкіста.

— Ти тільки не гарячись, Льоню,— говорила дівчина, коли вони вже виходили на околицю в березовий перелісок, що його вся Полтава називала Білим гаєм.— У таких справах, я гадаю, витримка понад усе.

Вона була в осінньому пальті поверх лижного костюма. Гостроносі черевики на високих каблуках під широкими шароварами видавались особливо тендітними і легкими.

— Я вже бачу! — вигукнув юнак, вглядаючись безбровими очима крізь білорі стрілки березових стовбурів.— Он він захряс на болоті! Ех ти, друг!..

— Не кричи, прошу тебе, Льоню.— Дівчина озирнулась занепокоєно.

— І гусениці позлітали, і башту, видно, заклинило!

— Це твій?

— Ні, це Федорова... А свого я щось не бачу...

— Запам'ятовуй місце.

— Чекай! — Ляля мимохіть вирвав свою руку з Лялиної.— Ти бачиш? Це ж командирська машина!

— Твого командира?

— Що за чортівня? — нічого не чув Леонід.— Я досі думав, що вона тоді вихопилась, а вона теж сіла!

— Не одна ж вона...

— Що-о? — Леонід метнув гострим поглядом на дівчину.— Та нехай би всі сіли, тільки б вона вирвалась!

— Хороший дуже командир був?

— Командир як Командир, не в тім річ... Полковий прапор був на тій машині!

— Прапор виготують, Лялю...

— Виготують! Нічого ти не розумієш у цьому. Полк, який втратив прапор, розформовується! Не існуватиме більше!

— Справді? — Ляля стояла глибоко вражена.— Я цього не знала. А можливо, його врятовано? Може, вони якось вийшли?

Леонід сопів, мовчки оглядаючи місцевість. Пахло набубнявілою корою, мокрим листям.

— Але ж, Льоню, не затримуймось,— схаменулась дівчина і, знову взявши хлопця за руку, обернула його на місці.— Нам пора вертатись. Добре запам'ятовуй. Ночі тепер такі темні! А ще в лісі...

— Яв усякому лісі дома,— буркнув Льоня похмуро.— На Єнісеї виріс... Але ж коли саме командирська засіла? Це мені просто незрозуміло!

Він ще раз оглянувся. Крізь білу гребінку березня-ка ще виднілись розкидані по низовині завмерлі танки.

Льоня присів до землі, розглядаючи крізь дерева почорнілі машини.

— Он моя! — вигукнув він, побачивши свою машину. Голос його швидко спадав, переходив у важкий шепіт.— Моя, моя...

— Льоню, глянь, заєць! — шарпнула Ляля товариша за руку. Заєць сидів перед ними на стежці, виставивши вуха вгору, як свічки. Льоня свиснув. Косоокий здивовано повів головою і ніби знехотя поплигав у кущі.

— Так можуть і вовки розплодитися під Полтавою,— промовила Ляля. — Колись тут у вихідний сотні полтавчан побачив би, а тепер...

— Жаль, нема оце рушниці. Я б його з першого пострілу... Увечері уже пельмені кипіли б!

Ляля увалено подивилася на хлопця.

— До речі, як ти живеш, Льоню? — запитала вона.— Матеріально...

— Живу,— насупився Леонід.— Запальнички навчився робити, а Власівна продає. Оце шинель вона мені купила... Тільки трохи короткувата... Третій зріст...

— Ми тобі що-небудь вскладчину...

— Кинь ти, Лялю! — образився Леонід.— Тепер всім не мед... Думаєш, Іллєвський краще за мене живе? Та вони просто голодують, тільки Серьожка не признається. А я зі своєю Власівною якось переб'юсь. Власівна — душа-бабуся! В неї син десь на Балтиці — морячок,— сказав Леонід і замислився.— Все-таки мені не віриться, що весь екіпаж командирський загинув. Це було б чортзна-що!

Уже виходячи з Білого гаю, вони на боковій стежці несподівано заглядили двох німців-офіцерів. Недбало поклавши рушниці на плечі, офіцери брели по листю, повільно переставляючи ноги у високих мисливських чоботях. В одного на боці м'яко звисав заєць вниз головою.

— Які ж вони! — шепнула Ляля.— Пики гладкі, а очі голодні.

— Хочеш, я їх зараз вкладу! — прошепотів Леонід, скошуючи погляд на німців.

— Не чіпай! — Ляля прискорила ходу, щільніше припавши юнакові головою до плеча. Офіцери, що йшли позаду, перекинулись на своїй мові кількома словами і голосно зареготали.

— А даремно! — Леонід ударив себе по кишені широкою долонею.— В мене семизарядний.

— Ти носиш із собою? Вдень?

— І вдень і вночі.

— Щоб це було востаннє.— В голосі дівчини прохопились наказові нотки.— Навіщо форсити? Ти чуєш?

— Єсть,— мало не козирнув Льоня Пузанов.

...А вночі він знову йшов Білим гаєм. Пітьма стояла непроглядна, і лише білі стрілки беріз невиразно світилися в ній. Вітер рівно шумів у верховіттях, а внизу було зовсім затишно.

Пузанов упевнено проскакував поміж стовбурами, не зачіплюючись, пірнав крізь кущі, і жоден сук, жодна гілляка не хруснули під його чобітьми, наче ті чоботи були підбиті шкірою з котячих або тигрячих лап. За ним продирався в темряві Серьожка Іллєвський. З незвички він весь час за щось чіплявся, кущі хапали його за поли, обдерті руки гостро щеміли. Всі колючі гілки, здається, умисне спрямувались своїми вістрями Серьожці межі очі. "Дивно, як він тут орієнтується,— думав Іллєвський про Леоніда.— І як він уміє так ходити: ні хряску, ні хруску..."

Леонід злегка шурхотів шинеллю перед його носом, невидимий, як дух. "Хіба мені будувати в нетрях вігвам? — кепкував із себе Серьожка.— Це ось такому, як Льонька!.."

Нарешті чагарник кінчився, просторим тугим вітром обвіяло їм лиця, і вони зупинились. Вітер дув уже з поля.

— Бачиш,— шепотів Пузанов, нахилиючись до Серьожки і вказуючи рукою вперед себе.— Бачиш, темніє.

— Нічого не бачу, Льоню...

— От іще мені!.. Та ось же, зовсім близько!

— А справді! Ніби щось бовваніє.

— Ото й він. Ти ляжеш тут і будеш чекати мене. Як тільки зніму,— Льоня говорив про кулемет, який надіявся зняти з підбитого танка,— одразу тобі свисну чибісом...

— Як це чибісом?

— Ех ти, друг... Теж мені поет... Ну, просто свисну!.. А ти тут — тримай вуха... На випадок чого — дій, як умовились...

— Єсть,— сказав Серьожка.

Пузанов пішов спочатку до командирської машини. Обійшов довкола неї, ласкаво обмацуючи рукою броню. Лівий борт з'яв темною пробоїною. Через відкритий люк башти Леонід звично забрався всередину, присвітив ліхтариком. Трупів не було. Все, що можна було познімати, вже хтось познімав, погосподарювавши тут раніше за нього. Попробував нерухомі, мертві важелі управління і виліз з башти. Було і тоскно, і в той же час легше на серці. Екіпаж таки вийшов.

Спотикаючись на болотяних купинах, Пузанов попрямував до своєї машини. Вона темніла присадкуватим силуетом в кількадесяти метрах перед ним. З цією машиною він зустрів війну в Західній Україні на кордоні. З нею витримав триденний нерівний бій з ворогом, коли по фронту в тридцять кілометрів ішли лісом танк на танк, лобом в лоб — і горіли. Тоді він зберіг машину. Тепер вона, слухняна й мовчазна, стояла, всмоктана землею, і мовби чекала на нього.

Не доходячи кількох кроків до машини. Пузанов раптом зупинився на місці. В танку щось товклося. Спочатку він подумав, що це Іллєвський, втомившись чекати, сам забрався в машину.

Підійшов ближче.

В машині грюкали, сопіли, стихено чортихалися.

— Ти знаєш, Борисе,— чувся молодий басок,— нічого не можу зробити... Де він тут закріплений, що його тримає — ні біса не бачу...

— Кинь ти його, Валько,— відповів інший голос скоромовкою.— Бо ми так до ранку з ним проморочимось. Краще завтра прийдемо з ліхтариком. А зараз давай візьмемось за акумулятор.

Знову почулося грюкання й важке сопіння, вже, видно, біля акумулятора.

— Та ми й акумулятора не витягнемо,— почувся згодом той же бас.— В ньому, мабуть, пудів чотири. Ось не заважай мені, Борисе!..

— Ти сам мені заважаєш, Валько!

Пузанов посміхнувся і тихо піднявся до люка. Не випускаючи з рук револьвера, гукнув униз:

— Ей ви, конспіранти! Ану вилазь!

В машині припинило, навіть не сопіло. "Конспіранти", очевидно, завмерли на місці.

— Вилазь, кому говорю! — скомандував Леонід вдруге.

За хвилину перед ним, похнюпившись, стояли біля танка два юнаки: один — високий, широкоплечий, другий — маленький, у кепі з величезним козирком.

Пузанов зневажливо оглянув своїх бранців, свиснув Іллевському. Юнаки здригнулися від того свисту.

— Ну що, зняли? — запитав їх Пузанов насмішкувато.— Ви думали, тут так — тяп-ляп?.. Ось я вам покажу, як знімати!

Затримані дружно сопіли, схиливши голови.

— Що тут таке? — хоробро озвався Іллєвський, наближаючись.

— Серьожка?! — Затримані стрепенулись, впізнавши його по голосу.
— Серьожко, це ми!

Іллєвський приглядався до них в темряві:

— Валентин? А це хто? Борис?

— Я! — дуже жваво, навіть запобігливо відповів переляканий Борис.

— Чого вас тут носить? — допитувався Іллєвський, як суворий слідчий.

Пузанов звернувся до нього:

— Знайомі?

— Та це ж наші орли з Подолу!.. Знайомся, Льоню: це Валентин Сорока, а це Серга Борис.

Юнаки з деяким острахом подали руки Пузанову.

— Ваше щастя,— буркнув Леонід.— Але ж голови!.. Хто так робить? Охорони не поставили — раз, розмови — два, сірники палите в машині — три. А якби це не ми?

— Нічого не видно,— буркнув широкоплечий Сорока.

— Та ви і вдень його не зняли б! — з дещо хвалькуватою гордістю промовив Пузанов.— Машина теж не дурна, вона чекає господаревих рук!

— То як же бути? — невпевнено зиркнув на нього Борис з-під свого козирка.

— А я ось покажу зараз, як бути! — Леонід миттю опинився на машині і нечутно зник у ній.

Незабаром з люка висунувся контур кулемета.

— Приймай, Серьожко! — почувся Леонідів голос. Іллевський, піднявшись, узяв з його рук незвично

важку зброю.

Пузанов через деякий час, важко дихаючи, висадив на борт акумулятор.

— Приймайте!

Хлопці підхопили його втрюх і мало не впустили, такий він був несподівано важкий.

— Отак це робиться,— сказав Леонід, сплигуючи на землю.

— Це просто геніально! — захоплено вигукнув Борис, дивлячись в темряві на Пузанова.

— Клас,— згодився і Валентин.— Ми б і досі клацали. Піддайте, я візьму акумулятор на плечі.

Йому піддали. Леонід взяв у Серьожки кулемет, оглянув— його в пільмі, і вони рушили всі разом у Білий гай.

Вранці 26 жовтня край міського цвинтаря на Огневому полі німці розстрілювали полонених політруків. Їх розстрілювали не в яру, а на рівному місці.

Ніхто з полонених не впав на коліна, і кулі, пронизавши гарячі груди і не зустрівши перешкоди, летіли далі.

Вискочивши на постріли, Ляля, ще не зачесана, свіжа після сну, завмерла серед подвір'я і, не рухаючись, дивилася вгору. Кулі тонко зумкотіли над її головою. Якби вона могла вхопити поглядом ті кулі, то вона побачила б, що вони червоці від гарячої крові політруків.

Стрілянина змовкла, а дівчина все ще стояла, приголомшена, на місці. Потім оглянулася довкола себе, наче в незнайомій пустелі.

Цього дня з нею коїлося щось дивне. Першою помітила це Надія Григорівна, яка взагалі помічала най-тонші невловні зміни доньчиного настрою. "Вона дивиться на мене, як сліпа,— з острахом подумала мати про Лялю.— Дивиться просто на мене, а не бачить мене".

На запитання, чи не хвора, Ляля кидала односкладові скупі відповіді.

Потім одяглася і, не озвавшись ні до кого словом, пішла з дому. Повернулася вже в другій половині дня геть уся промочена під дощем, але жвавіша й говіркіша, ніж уранці.

— Мамо, ти нічого не матимеш проти,— сказала за обідом,— якщо до мене сьогодні прийдуть гості? Хочемо дещо почитати.

— Навіщо ти питаєш, Лялю? Ти ж знаєш, скільки до тебе завжди ходило молоді. Здається, я ніколи тобі не дорікала.

— Дякую, мамо.

Кость Григорович причвалав з роботи сердитий і насуплений.
Втомлено сів за стіл, закурив.

Глухо шумів дощ об дах. Сивими дрібними сльозами плакали вікна.

— Яка погань,— задумливо промовив Кость Григорович.— Ніколи й не підозрював, що в нас може знайтись така погань.

— Ти про що, Костю? — запитала дружина співчутливо.

— Ти знала... Та хто його не знав... Синаш Архипа Коломейцева...

— Той, що лотерейні квитки розповсюджував?

— Той самий.

— І що ж він?

— Служить у них,— вигукнув лікар обурено.— Зустрічаю сьогодні на вулиці, біла пов'язка теліпається на рукаві. "Панові Убийвовку моє шанування!" І навіть око зіскалив мені, як спільникові. Отакий негідник!

— Все переінакшують. Дівчата для них уже не товаришки, а панінки,
— повідомила тьотя Варя, немов скаржачись.

Кость Григорович сьогодні зарання ліг спати.

— А ви знаєте,— сказав він, уже влігшись,— серед тих політруків більшість було поранених... Вони їх такими й вивели на розстріл.

І лікар заплющив очі.

Дощ шумів і шумів, як безкраї очерети. Все місто ховалося в тих високих сірих очеретах. Загублене в степах, вилиняле, безбарвне, воно наче розмивалося дощами, меншало, входило в землю.

А як тільки впали перші сутінки, вулицею Гребінки з глухого її кінця, з боку Огневого поля, майнула спочатку одна постать, за нею через деякий час з'явилась друга, потім третя, четверта... Всі постаті були сірі, як паркани, побіля яких вони прослизали. Здавалося, що це встають на Огневім полі страчені вранці політру-ки і прямують кудись глухою вулицею, повитою сутінками та мрякою.

Першим прийшов Борис Серга. Він учився разом з Лялею в Харківському університеті, теж на фізматі, і раніше часто бував у домі Убийвовків. До Харкова і з Харкова Борис і Ляля завжди їхали разом. Якщо ж посеред навчального року виривався в Полтаву хтось один із них, то захоплював з дому коржики й для другого. На факультеті Ляля редагувала стінгазету "Вектор", а Борис був її заступником. Коли ж Лялю обрали секретарем комсомольської організації, то Борис став сам редактором "Вектора". Жартував, що коли Лялю оберуть ще кудись, то попередню її посаду обов'язково доручать йому, як Лялин "перейдений етап".

У навчанні і в роботі Серга був пристрасний і темпераментний до краю. Почувши на лекції якусь нову, свіжу думку, він не міг всидіти. На перерві його високий, майже дівочий голос було чути через увесь коридор. Задержавши своє гостре, як топірець, підборіддя, він запально дискутував, мимохіть, хапаючи ґудзики в опонента на грудях і викручуючи їх. Йому зауважували, він на мить отямлювався, а за хвилину, забувшись, уже викручував комусь іншому ґудзики, стріляючи знизу вверх потоком слів. Йому завжди не вистачало часу, і, навіть купаючись влітку у Ворсклі, він шкодував, що не можна одночасно пливти й читати. Зате всі роки був круглим відмінником, і на зборах, ледь виглядаючи з-за трибуни гострим, видовженим своїм обличчям та опуклим чолом, він закликав товаришів брати науку штурмом.

Шумно влетівши в кімнату, Боря, як завжди, привітався до кожного зокрема, довідався в Надії Григорівни про її здоров'я, окинув бистрим поглядом піаніно, на яке він колись накидався з льоту, набридаючи, зрештою, всім. На цьому ґрунті він жорстоко сперечався з Варварою Григорівною, яка не терпіла в домі гамору. Сьогодні Борис не сів за піаніно. Забрався до Лялиної кімнати, принишк на стільці, вп'явшись очима в якусь книжку. Проте по нерухомих очах його видно було, що він не читає, а тільки дивиться в книжку.

Слідом за Борисом ввалився його вірний друг Валентин Сорока, ростом під стелю, широкоплечий, дещо вайлуватий парубок. Нове пальто на ньому з вимощеними батьком-кравцем плечима сиділо незграбно. Розмовляючи, Валентин за кожним словом червонів до вух, немов йому здавалося, що все він говорить наївно і невгаразд. Валентин теж пройшов до Лялі, лишаючи через усю кімнату калюжі своїми гігантськими чобітьми. Тьотя Варя, затираючи калюжі, щось сердито бубоніла до них.

Останніми прийшли Іллєвський і Пузанов. Ляля познайомила Леоніда з мамою і Варварою Григорівною, сказавши, що це той самий танкіст Марії Власівни, про якого розповідав татко. А сам Кость Григорович уже спав, не роздягнувшись. Леонід, проходячи повз ліжко до Лялиної кімнати, затримався на мить поглядом на лікаревому зморшкуватому обличчі. Навіть уві сні воно було нахмурене. Ляля зайшла останньою і щільно причинила за собою двері.

Оглянула товаришів. Які різні люди сиділи перед нею! З різними нахилами, з різними характерами, уподобаннями..., Льоня Пузанов смалив у кутку цигарку, розхристаний, як з бою. Не було б війни, може б, йому ніколи й не довелося бути в Полтаві. Водив би десь трактора або комбайна у своєму сибірському колгоспі... Серьожка Іллєвський, здивовано звівши високі брови, стоїть біля грубки й дивиться в підлогу, напружений, наче слухає, чи не гуде земля від далекої канонади. Валентин сидить поруч Бориса на канапі, поклавши йому важку руку на плече, мов охороняючи друга від всіляких напастей. Про що зараз кожен з них думає? Що їх зібрало тут у цю осінню дощову ніч, чигаючи

небезпеками з-за кожного рогу? І яка сила може їх, різних, об'єднати так, щоб ніщо роз'єднати вже не змогло?

— Товариші,— сказала Ляля, з любов'ю вимовляючи це слово.— Товариші.— Вона розкрила свою сумочку й дістала з неї згорнутий трубочкою папірець.— Я написала листівку про сьогоднішні події.

— Читай,— похмуро кинув Леонід. Ляля рівним голосом прочитала текст:

— "Товариші полтавчани!

Сьогодні на Огневому полі навпроти Червоних казарм німці розстрілювали радянських військовополонених. Вони навмисне влаштували розправу на видному місці, на очах у населення. Цим кати хочуть залякати нас, вбити в наших людях віру і здатність до опору.

Не вийде!

Присягаємося кров'ю наших полеглих братів, що не скоримося окупантам. Кров за кров! Смерть за смерть!"

Товариші уважно слухали. Закінчивши читати, Ляля глянула на них. Крізь сивий цигарковий дим погляди юнаків горіли далекими немигаючими вогнями.

— А це ж справді не випадково,— перервав мовчанку Іллєвський,— що вони вивезли страчувати їх перед очима всього міста.

— Але не випадково й те,— вигукнув Пузанов,— що саме в цей день ми засновуємо свою організацію!

— Давай нам,— звернувся Валентин до Лялі,— ми розмножимо з Борисом. У мене є чорна туш.

— До ранку буде двадцять штук! — вихопився Борис.— Ні, не двадцять, а сто двадцять! — поправився він гнівно.

Ляля дивилася на Бориса, як на подругу, з котрою зв'язана найінтимнішими таємницями. Якщо в поводженні з іншими Ляля трималася завжди просто й природно, то перед Сергою їй хотілося бути ще кращою, привабливішою, ніж вона була насправді. Хотілося бути в його очах незвичайною красунею і фізично, і в поведінці. Боря, єдиний з присутніх, знав особисто Марка Загірного і про її стосунки з ним. При Борисові в дівчини прокидалась невиразна, майже не збагненна розумом надія, що Серга запам'ятовує кожен її вчинок і колись, зустрівшись з Марком, все йому розповість.

— Тільки як підписати листівку? — завагалася Ляля,

— Від імені організації,— запропонував Пузанов.

— Звичайно, але як?

Подали кілька пропозицій. Найбільше припала до вподоби Серьожчина: "Нескорена Полтавчанка".

— Це буде і твоє власне ім'я як авторки,— пояснив він,— і одночасно ім'я всієї організації. Наче маніфест.

— Брешуть вони, що винищили партизанів,— несподівано промовив Валентин, червоніючи. Товариші подивились на нього.— Днями до баті заходив знайомий з радгоспу "Жовтень", розповідав, що в Шишаках зараз діє загін товариша Купріяна.

Леонід насторожився: '— Де це Шишаки?

— Не за морями,— продовжував Сорока.— Одні кажуть, що це секретар Шишацького райкому партії, інші кажуть, що це Кіндратенко.

— Секретар обкому? — стрепенувся Іллєвський.

— Так.— Жорсткий міцний чуб стирчав Валентинові на голові непокірним гребенем.

— В Зінькові німці після бою з загonom товариша Купріяна більше сотні своїх германів поховали... В Гадяцьких лісах діють кілька загонів. Про "Граніта" чули? А про "діда Івана"?

— Треба поспробувати зв'язатись,— сказав Пузанов.

— Я піду в радгосп! — вигукнув Іллєвський.— Найду! Зв'яжусь! Там наші родичі!

— Не гарячкуй, Серьожко,— приспокоїла хлопця Ляля.— Буде робота — буде й зв'язок.

— У Писарівщині,— далі розповідав Валентин, мов казку,— убили чотирьох есесівських офіцерів і літака спалили...

— Пора й нам відкривати рахунок! — нетерпляче підвівся Пузанов.

— Я певен,— подивився Серга на Лялю,— що в самому місті теж існують організації. Хіба тут мало залишилось комуністів та комсомольців? Може, не в однім будинку відбувається зараз така нарада. Може, вони згадують і нас, так би мовити гіпотетично, лише здогадуючись про наше існування.

— Цілком можливо,— всміхнулася Ляля.

— Але як їх намацати? Жаль, Лялю, що нам в університеті не читали спецкурсу про практику підпільної роботи! — пошкодував Серга.— А тепер плавай. Ось як, приміром, подати б іншим сигнали про себе?

— Діями,— сказала Ляля.— Це тепер єдиний пароль! Діями дамо знати про себе місцевому підпіллю, а мо й нашим... на Велику землю.

Вона вперше вжила це слово, вкарбоване в пам'яті з часів полярної епопеї. Зараз воно сприймалося всіма по-новому, з набагато ширшим змістом:

"На Велику землю!"

Всіх опанував піднесений настрій від радісного передчуття діяльності.

— Але конкретніше,— сказала Ляля.— Прошу до столу. Розподілимо обов'язки і ствердимо підписами. Хто буде нотувати?

— Хай Серьожка,— запропонував Борис.— У нього почерк, як у Нестора-літописця!

...Пізно вночі від будинку Убийвовків у різні напрямки знову зникали постаті. Пірнали нечутно в суцільний осінній морок. Наче вирушали дорогою розплати мовчазні політруки, розстріляні на Огневому полі вранці.

На ранок місто забіліло першими листівками: "Кров за кров! Смерть за смерть!" І гордий підпис: "Нескорена Полтавчанка".

ІХ

Відтоді як Ляля, почавши активно діяти, відчула себе справжньою підпільницею, з суворими обов'язками і відповідальністю перед іншими,—

з того моменту жити їй стало легше. Мовби важко вишу-гала нарешті з глибокого снігу і ступила на чистий лід. Хоча якась тінь внутрішньої напруги, що впала на неї в день розстрілу політруків, так і не сходила досі; хоча, навіть сміючись, радіючи, дівчина не могла звільнитись від цього напруження, яке було помітне в рухах, поглядах, на обличчі; і хоча вона, може, краще за інших розуміла всю небезпечність обраного шляху, — проте це їй не лише не пригнічувало, а, навпаки, зміцнювало. Ляля відчула, як боротьба, розпочата ними, внутрішньо очищає, облагороджує її саму.

Обкомівський зв'язківець, доповідаючи секретареві підпільного обкому партії про одну з перших своїх зустрічей з Лялею, запевнив, що дівчина швидко освоюється в нових умовах, що з неї виростає справжній керівник підпільної комсомольської групи.

Буваючи тепер на людях. Ляля не відчувала того важкого гнітючого сорому, який палив її перші дні. Тепер вона, йдучи вулицею, як і раніше, високо тримала голову в білій беретці, охоче зустрічала погляди знайомих, які теж мовби говорили їй: "Ми знаємо, Лялю, що ти залишилась такою, як була, тобто, може, стала навіть кращою, ніж була. Ми знаємо, що ти нічого не потоптала, нічого не зреклась. Та, зрештою, іншої поведінки ми від тебе й не чекали".

Можливо, спонукані саме цією певністю в ній, численні мамині знайомі, близькі й не зовсім близькі, зустрівши Лялю, озираючись, спішили порадувати її приємними новинами. Полтава повнилась оптимістичними чутками, які здебільшого і народжувались тут же, в самому місті. І ці вимріяні вигадки народного оптимізму підносились Лялі одній з перших як таємничі радісні подарунки.

— Ти чула, Лялю, подекують, що вже відкрився Другий фронт,— шепотіли їй в одному місці.

А в іншому:

— Взято Ростов! Німці тікають з Донбасу...

А ще частіше Лялю саму питали: "Що чути там?" — і кивали на схід. Наче вона мусила знати це краще за них. При цьому вона щоразу в душі непокоїлась, чи вийде що-небудь з радіоприймачем, який взявся складати Валентин. Тоді б вона відповіла всьому місту одразу!

Полтава гула. Хоча минуло вже кілька місяців окупації і, здавалось би, повинна була з'явитись уже хоч видимість мирного життя тилу, проте такого життя не було. Все глухо бродило, ремствувало, вирувало. Полтава за сотні кілометрів від фронту так і залишалася досі на воєнному становищі.

В лісових районах області діяли партизанські загони секретаря підпільного обкому партії. Обкомівські вказівки, заклики і директиви місто регулярно одержувало в досить своєрідній формі — у формі прошитих кулями напівживих карателів, яких окупанти щотижня похмуро везли з близьких і далеких районів до свого міського шпиталю. Ці нещадні директиви кожному вказували шлях, як він має діяти.

Пізньої осені та з першими сніговіями з Харкова на Полтавщину плавом попливли голодуючі. Мимо будинку Убийвовків за місто на Кобеляцький тракт цілими днями рухалися із скрипом візки, запряжені жінками, підпихані дітьми та старими. Краяв дівчині серце той голодний безкрай скрип! Везли сіль, мило, запальнички, білу глину... Міняти, міняти, за кусень хліба міняти! В центрі їх грабували німці, на околицях зустрічали, як розбійники, поліцаї, в полях вони самі замерзали, знесилені, край шляху. Прозвали цих людей "мінйялами". Нагло і дико вдерлося в життя це прізвисько, народжене лихоліттям! Не знали такого слова радянські люди до війни! Тепер воно обіймало все ширші верстви населення. "Мінйяли"... Наче й справді йшлося про якихось первісних мінйял давніх похмурих віків.

Проте Ляля помітила, що навіть серед цих найзнедо-леніших не знайшли собі притулку зневір'я і розпач. Дорога, як ріка, несла з собою великий гомін. В Лю-ботині наші літаки розкидали листівки... Німців зупинили під Москвою... В Бодайківці партизани повісили на майдані зрадника старосту... Найсвіжіші звістки несли саме харків'яни. Подорожні розмовляли про все це не криючись, вільно, в повний голос... Атмосфера волі й невимушеності стояла понад трактом. Іноді серед перехожих траплялися чоловіки в шинелях, з протигазними сумками на боці. Ляля вгадувала в цих людях вчорашніх солдатів. Довірко, не криючись, говорили вони, що тікають з тих або інших таборів, тікають хто вперше, а хто вдруге і тримають курс за Дніпро, в Чорні ліси, які в цей час почали вже оповиватися легендами. Зустрічні попереджували їх, де в найближчому селі треба чекати "собачника", як обійти комендатуру. Лялі подобалося, що люди перед лицем небезпеки стають дружнішими і піклуються одне про одного куди пильніше, ніж раніш.

Майже щоночі в Убийвовків ночував хтось з подорожніх. Хоча було розпорядження сотенного (тепер квартали були розбиті на сотні) не пускати без його дозволу ночувальників, але на це не зважали. Якось ночувати до них попросилася йоговірка дебела молодиця з санчатами, в яких сиділо, вкублившись у лахмітті, двоє дітей. Ззаду санчата підпихала, дрібно ступаючи, бабуса у ватяних штанях. Вже на подвір'ї, забачивши дим над димарем і радіючи ночівлі, діти весело поганяли матір, а вона тягнула мовчки, налігши згрудьмф іа лямку, припасовану з солдатської обмотки.

Увечері за чаєм бабуса жваво розповідала про харківські справи, а молодиця весь час сиділа задумана, ие зронивши слова.

— Який Харків був голосний та дзвінкий, а тепер заглух, замерз, голодує,— скаржилася бабуса.— А що вже на Холодній горі в таборах робиться — не переказати. Щодня машинами вивозять мерзлих полонених. А одного разу погнали їх на станцію снаряди вантажити на фронт. Так вони і снаряди, і себе разом з ними висадили в повітря — не

захотіли на братів посилати!.. А на Сумській, матінко моя, повно мерців у підвалах... І не вивозять нікуди. Пошесть почнеться весною.

— До весни ще всього може бути,— несподівано озвалася молодиця хрипким голосом.

— Звичайно,— погодилася бабуся,— не вічно ж їм бути, коли всі люди проти!

Ця розмова чомусь особливо врізалась Лялі в пам'ять. "Коли всі люди проти! Проти!" — довго повторювала вона тої ночі в безсонній розбурханій темряві.

Наступного дня Ляля знову була в Іллєвського.

Вона застала його за незвичайним заняттям: Серьожка займався гімнастикою, виважуючи однією рукою стілець. Раніше, хоча хлопець і вважався членом товариства "Спартак", проте спортом не особливо себе знатужував, може, ще й тому, що на футбольному полі його, маленького, завжди підминали під ноги. Тим більше він здивував Лялю своїми вправами тепер, коли з харчами ставало щодень сутужніше. Від частого недоїдання вуха в хлопця вже стали прозорими, аж світилися. Та й сам він весь наче просвічувався, як крихке прозоре вухо.

— Чого це тебе раптом до спорту потягло? — зацікавилась Ляля, з деяким жалем оглядаючи Се-рьожку.

Його біле личко з тонкими гарними рисами блідо зарожевілось.

— У мене свій розрахунок, Лялю.

— Які ще в тебе розрахунки?! — не без іронії запитала дівчина, знаючи разючу Серьожчину непрактичність.

— Бачиш, Лялю, з усіх наших я, здається, найменш сильний... Фізично, звичайно,— поправився з гідністю Серьожка, і Ляля всміхнулась.
— А я хочу бути дужчим у всіх відношеннях. Бо нам, очевидно, всяко доведеться. Можливо, де й врукопаш... Котовський, між іншим, у смертній камері займався спортом.

— Спорт спортом, а на роботу вже ходив?

— Ходив.

— І що?

— Вигнали.

Леонід Пузанов, який швидко завів собі друзів серед шоферів, влаштував був Серьожку "механіком" у німецький гараж. Ніскільки не розуміючись на машинах, Серьожка пролежав півдня під машиною, спочатку відкручуючи ключем якусь першу-ліпшу гайку, а потім знову закручуючи її. "Механіка" швидко розкусили, проте вигнали досить коректно.

— А ти звідки, Лялю?

— Так, бродила по місту, звикала... Заходила на базар поворожити "на планетах"...

— Знайшла колег?.. Зачіпають твою астрономічну струнку?

— Так зачіпають, Серьожко, що хочеться підійти і дати ляпаса такому типові на весь базар. Ну, взяв би собі карти засмальцьовані чи морську свинку, а то, головне, планети сюди плутає,— говорила Ляля, сердячись.

Вона не терпіла цих темних ворожбитів, які опоганювали саме слово "планета", що було для неї науковим терміном, сповненим своєрідної краси і чарівності.

— Взагалі останнім часом — ти помітила? — в місті наплодилася тьма різних ворожок та ворожбитів,— невесело говорив Серьожка.— Астрологи всякі, спірити з'явилися навіть... ще тільки алхіміків бракує... Ти пам'ятаєш Мусю Львовську з дев'ятого "А"?

— Ну?

— Сестра каже, що Муся теж взялась крутити ночами блюдечка... Викликає духів і просить у них поради.

— Може, й собі спробувати?

— А що? Бери блюдечка — й за раб оту...

— І сміх і горе,— після паузи промовила Ляля.— Кожен як може шукає виходу з цього пекла... І це ота витівниця Муся...

— Вона питала дух Пушкіна, чи довго ще будуть окупанти.

— Що ж він їй?

— Каже, що Олександр Сергійович відповів якимось непристойним жартом.

Обоє засміялись.

— Пушкін і на тому світі не може вгамуватись,— промовила дівчина.— Ні-ні — та й викине якогось коника.

— Хіба не осточортіють йому всі ці спіритки,— зітхнув Серьожка.— Як усе-таки було в нас свіжо дихати, Лялю... Яка здорова була атмосфера. А тепер іноді так стане... так стане, що встав би серед ночі, пішов би того повітря шукати... Хоч раз би вдихнути!

— Тобі таки знов хочеться пуститись у свої мандри?

— Іноді наче вже зовсім переконаю себе, Лялю, що не треба, що мусимо тут, а потім... знову кортить! — Серьожка замислився й майже злісно прочитав:

Ітиму я цькований, йтиму осміяний, Не в силі нічого забути, зректись,
Даремно чужими вітрами обвіяний, Все вірний тому, у що вірив колись!..

— Добре,— посміхнулась дівчина,— ми тебе пошлемо, тільки не в нетрі.

— А куди? — простодушно зацікавився хлопець.

— Потім дізнаєшся. Помандруєш трохи. Тепер взагалі багато народу мандрує. В нас оце ночували люди з Харкова. Розговорились, звичайно, про окупантів. Одна, зовсім уже старенька, знаєш, як сказала? "Не вічно ж їм,— каже,— бути... коли всі люди проти..." Це мені так сподобалось! З такою щирою, безпосередньою упевненістю вимовила вона ці слова!.. Взагалі мені здається, Серьожко, що, незважаючи на цей гнітючий тягар окупації, люди наші не лише не шарахнулись хто куди, а, навпаки, стали начебто ще згуртованіші, довірливіші одне до одного. Я, звичайно, маю на увазі не ті мізерні шкурницькі елементи, що, як таргани, повиповзали зараз з різних щілин, а справжніх людей, основну масу нашого народу. Вийди в місто, прислухайся: все клекотить!.. Німці ходять поміж людьми, проте якось тільки ковзаються повз них рикошетом, а ввійти в саму гущу, в саму тканину життя не можуть. Найголовніше, що в серці народу не гасне велика віра. Ти помітив, усі живуть, наставивши вуха на схід: чи не гуде? Чи не наближається?

— Вірно! Повне місто надій,— сказав Серьожка, глянувши на дівчину.

— Оце вона і є, та сила, Серьожко, що множить і наші з тобою сили! Зверни увагу, як, приміром, прості жінки ставляться до бійців інших національностей... Ось хоча б історія з Льонькою... А скільки їх таких? В кожному селі полтавські матері переховують як не одного, то кількох оточенців — і росіян, і білорусів, і узбеків, і грузинів! Хіба це не важливо, Серьожко? Це дуже важливо!..

Іллєвський дивився на збуджену Лялю, і темні очі його починали сяяти.

— А ти здорово це помітила: віра в народі не гасне. Не відчувається безпроглядного мороку!

— Як у всесвіті, в макрокосмі: серед безмежної темряви — безконечні сонця, сонця, сонця! Ну хай, може, я перебільшую, але ж вогні боротьби, блискавки ненависті таки раз у раз шматують цю окупаційну ніч!..

— Ти вже заговорила, Лялю, як поетка... А втім, де боротьба — там і поезія,— здається, так завжди було...

Просто з роботи зайшов Пузанов — в мазуті, в куцїй обтріпаній своїй шинелі. Весело привітавшись з Лялею, заглянув через поріг на кухню:

— Тьотю Олю, ви дасте мені теплої води?

— Хоч окропу,— відгукнулась Серьожчиини мати. Леонід пішов умиватись. Шумно хлюпаючись,

пирхаючи, він гукав звідти товаришам:

— Міську управу перейменовано — чули? Віднині міської управи нема. Є бурго-мі-страт! Запам'ятайте...

— А ту жовто-блакитну ганчірку, що висіла над управою, ще позавчора зняли,— повідомила й собі тьотя Оля.

— Накокетувались,— сказала Ляля байдуже.

Славное море, священный Байкал, Славный корабль — омулевая бочка! —

наспівував Льоня, вмиваючись.

— Тихше, Льоню,— зауважила йому Іллєвська.— В сусідів офіцер стоїть...

— Ану їх к чорту! Набридли. І ще голосніше:

Эй, баргузин, пошевеливай вал, Молодцу плыть недалечко...

Іллєвська дивилась на нього, стримуючи посмішку.

Умившись, Пузанов знову зайшов до Серьожчиної кімнати і, дивлячись на Лялю дуже пильно й серйозно, мовчки поліз рукою до правої кишені штанів.

Серьожка стежив за Леонідовою рукою, як хлопчак, що чекає від зайця окрайця.

Замість окрайця Леонід, гучно стукнувши, поклав на стіл заржавілу ракетницю. Потім так само мовчки, посміхаючись самими очима, витяг з лівої кишені другу ракетницю і, ще дужче грюкнувши нею, теж поклав на стіл.

Валентин Сорока і Борис Серга жили на Подолі — низинному районі Полтави, що збігав з південного схилу білими будинками просто на луки — вони тяглися до самої Ворскли, захованої в берегах. Отам починалось роздолля, отам відкривався омріяний світ полтавської малечі! Сяйво ріки, білі піщані висипи, затінктя розкошистих верб, що з їх гілля можна було стрибати просто у воду,— з чим це зрівняти?!

Будинки, в яких мешкали хлопці, стояли навпроти, через вулицю садки їхні аж перепліталися віттям, і так само перепліталась тут через дорогу юна хлоп'яча дружба. У школі Валентин хапав переважно трійки, а Борис був чесним відмінником, і на зборах його під оплески обирали в президію. Зате на уроках фізики тільки Валентина учитель брав собі за асистента. Капловухе, кирпате хлоп'я з палаючим од вічної ніяковості кругленьким обличчям демонструвало товаришам вольтову дуту так сміло й упевнено, наче само її винайшло.

Валентин справді вважався одним з найкращих юних винахідників по школі і в міському Палаці піонерів. Безтурботно ставлячись до інших наук, він міг до самозабуття віддаватись справі, зв'язаній з технікою, роботі в радіогуртку чи в гуртку авіамоделістів. Підігнувши під себе ноги, сопучи і підшморгуючи, Валя висиджував у майстерні Палацу до самого вечора, майстрував, ламав, переробляв готове, доки сторожиха змушена була нагадати, що пора вже йому збиратись додому. Тоді він біг довгим коридором Палацу до бібліотеки, де Борис розкошував серед книг. Валько кликав друга, і вони разом вирушали додому. Коли це було взимку, то вони, сівши заденята-ми просто на кригу, з'їжджали з гори своїм ходом на самий Поділ.

Дома Валя провів через вулицю до Бориса телефон. Дарма що вони цілими днями були вкупі, разом дерлися на гору до школи і разом поверталися звідти, але перед самим сном їм теж хотілося б переговорити про невідкладні свої справи, домовитись про діла на завтра, і з цією метою Валентин проклав до товариша нитку

телефонного дроту. Правда, розмовляти по ньому було ніяк, слова не виходили, та чи це вже так важливо? Головне, що прогудіти — просто: гу-гу-гу! — можна було скільки душа твоя забажає.

І весною, прокинувшись вранці, коли увесь світ за вікном щебетав і сонце напускало повну кімнату світляних зайців, хлоп'ята радісно гули один одному через вулицю, даючи знати, що я, мовляв, уже встав, що мені хочеться брикатися, що тобі цього хочеться теж, що ми зараз зійдемося й помчимо, не оглядаючись, до самої Ворскли і хай шукають нас матері хоч цілий день, а ми собі плистимемо по річці чорними від смаги пузцями вгору до синього неба, плистимемо на край світу!.. Так або приблизно так можна було б перекласти на людську мову те, про що гули здорові червонощокі хлоп'ята один одному в ті весняні ранки, і той гул непотьмареної першої дружби западав обом їм у душі назавжди.

І в аматорських гуртках Палацу піонерів, і вдома

Валя споруджував двигунці, майстрував іграшкові електропоїзди, фотографував саморобним апаратом ро-весників-шибайголів з усього Подолу, а в школі бешкетував, і батька щоразу викликали до завуча. Повернувшись, суворий "батья" давав синові доброго прочухана, троцьив його моделі, а кучерявий малюк з насмиканою батьком каштановою чуприною, відкопиливши свої повні, як у молодого негра, губи, погрожував батькові, що піде скаржитись на нього в міліцію. Проте в міліцію не ходив, а замість того стругав моделі наново, їх посилали на республіканські виставки, а Валентин уже знову стояв перед учителем, червоний, похнюплений, з порізаними руками, і приймав з гідністю кару за свою чергову витівку. Тут з'являвся любимчик учителів круглий відмінник Боря Серга, оратор і книжник, і, задерши до вчителя гострого носа, стріляв скоромовкою, вибачаючись за свого друга Вальку, який не вмів просити пробачень.

Коли вблагати учителя не вдавалось, Боря просив, аби призначену Валентинові кару поділили їм на двох, бо так спокутувати легше, а вони окремо "взагалі не можуть".

Окремо вони справді не могли. Навіть пізніше, коли Борис студентом приїздив з Харкова на канікули, а Валентин працював уже учнем механіка на міській електростанції,— навіть тоді, зустрівшись, вони висиджували до пізньої ночі в садку, сиділи все літо і ніяк не могли виговоритись одне одному. Ночі були чисті та сині, як море, вони були вкриті зорями й дихали всіма пахощами цнотливої вірної молодості, по всьому Подолу, аж до самої Ворскли, співали та вигукували сотні Наталок Полтавок та горлали сотні безжурних Петрів, і тоді Валентин не міг всидіти на місці, його штовхав якийсь веселий біс утяти яку-небудь штуку. І він, обіп'явшись білим простирадлом та ставши на сукуваті диби-ходулі, ішов по садках у ролі привида полахати закоханих, а культурний Борис хоч і стояв "вище цього", а все-таки супроводжував свого друга. Потім Валька, зустрівши молодих подолянських шибеників, наводив їх на інститутський сад, а Борис, який був "вище цього" і вважав, що непристойно дертися в сад через паркаци, підходив до сторожа і вів переговори. Він чесно говорив дідові, аби той потримав собаку, доки вони впораються, бо інакше й собаці буде біда, і дідові — морока, і в хлопців штанів теж небагато. До того ж, працюючи спокійно, зайвини вони не рватимуть, гілля не ламатимуть, а тільки "попасуться". Мабуть, з Бориса був добрий дипломат, що дід-сторож іноді таки тримав свого собаку за нашійник, доки хлопці "паслись".

Потім, гризучи кислу здобич, Валентин і Борис знову сиділи в своєму садку. • Валько будував ракетоплани по Ціолковському, а Борис розбудовував їх по-своєму, аж поки Валентинова огрядна мати, з'явившись на ґанку, сердито нагадувала, чи не пора б уже й спати.

— Ми вже кінчаємо,— відповідав Валентин матері. А за годину виходила Борчина мати, хлопці все ще

билися в садку над ракетопланом, і вона ще гучніше загукувала їх до сну, бо завтра не добудишся.

— Ми вже кінчаємо, мамо! — гукав Борис через дорогу.

Часом розходилися вони, коли небо на сході вже ясні-лося до них, як соромлива дівчина, а низами понад луками видно було далеко сиві покоти-перекоти світанкових туманів. І кожного разу в них лишалося багато чого недосперечаного та недорадженого, вони з жалем переносили його на наступний вечір.

А тепер ось обидва були вже дорослі, і садок їхній стояв голий і темний. Поділ поглядав на світ тьманими очима, як змарнілий в'язень. І були вони тепер не самі і належали не самим лише собі, а жила ще в протилежному кінці Полтави висока дівчина з дитячим ім'ям і золотистим волоссям, яка ставила їм завдання; був на Первомайському проспекті симпатичний гаркавий поет Сергійко, який післязавтра піде із завданням на село; був на "Металі" відчайдушний задушевний сибіряк Льюяка, якому доручено готувати зброю, були ще десь невідомі друзі, може, навіть тут, під боком, і всі вони вирішили боротися, навіть не вирішили, це само собою якось вирішилось, бо інакше не уявлялося їм їхнє існування.

Після першого засідання в Убийвовків цілу ніч хлопці писали листівки, чітко, як у стінгазеті, виводячи літери, щоб було не гірше, ніж надруковане, щоб було зрозуміло і колгоспникам з Пушкарів, і старим полтавським робітникам, і строкатому базарному людові. Писали, перекидаючись словами про те, що якби застали їх оце німці на гарячому, то, певне, рубали б їм руки частинами, рубали б поступово, щоб подовжити муки,— все те хлопцям дуже виразно уявлялося, але від цього писалося ще упертіше, ще міцніше.

Листівки наступного дня читала вся Полтава, окупанти та зрадники стругали їх багнетами, добутими з чохла, а через два дні листівки забілілися знову на стінах такого самого змісту, як попередні, хоча їх на цей раз не писав ні Валентин, ні Борис, ні хто-небудь інший з їхніх товаришів.

— Я ж казав, що є ще такі, крім нас, у Полтаві! — завзято викрикував Борис, а Ляля гріла його радісною синявою очей.— Над Полтавою ніч, але Полтава бореться, друзі... Чиясь дужа рука підтримує нас!

Листівки, розліплені невідомими однодумцями, були написані вже не Валентиною чорною тушшю, а були віддруковані на машинках, які, може, стукотіли свого часу в обкомі партії.

Всі листівки мали один і той же підпис: "Нескорена Полтавчанка".

XI

Валентинові батьки вже спали; за віконницями, взятими на прогоничі, стугонів вітер, а хлопці все товклися в маленькій кімнаті, в якій удень працював старий Сорока, раптом перетворившись з найкращого майстра міського індпошиву на домашнього подо-лянського ремісника.

Валентин повзав на колінах попід столом, розпатланий, з віддутими губами, а Борис тримав йому блимавку, слухняно присвічуючи то сюди, то туди по першій Вальчиній команді.

Організація доручила Валентинові скласти радіоприймач. Скласти будь-що. Вже цілий тиждень молоді підпільники напружено чекали наслідків Вальчиної роботи. Частини, яких йому не вистачало, підшукували всі гуртом.

З добрими намірами несли або передавали Валентинові всякий брухт, що видавався недосвідченому окові якимсь родичем радіоприймача. Валентин реготав від щирого серця, розглядаючи принесений йому Іллевським спідометр з розбитого авто.

Часто Валентин сам або з Борисом, набравши солі в торбинку, ішов на базар. Від торговців різним металевим дріб'язком він поступово набирав потрібні йому деталі.

Зараз приймач був майже готовий. Сам апарат Валентин припасував під столом до його кришки, антена йшла поза трубою водопроводу по стіні, а заземлення — по трубі умивальника.

Борис, який взагалі схилявся перед артистичним зухвальством свого друга в поводженні з технікою і завжди знаходив у Валентина якусь "струнку", на цей раз вигукнув, що це "просто геніально".

Борис дивився на широкі м'язисті Вальчині руки, які, взявши котрусь деталь, ставали наче безкостими. Його пальці бігали по ній вміло, сміливо, спритно, залізали в отвори, що, здавалось, були меншими в діаметрі за самі пальці. Інструменти Валентин брав з-під ніг чи з-за спини, навіть не дивлячись на них, вгадуючи їх безпомилково дотиком, іноді ж зовсім обходився без інструмента, здавалось би, необхідного,— загинав, що треба, руками, перекушував зубами, шліфував об штани. Коли Валентин працював, він здавався Борисові ще розумнішим, аніж звичайно.

"Щось з'являється у виразі його обличчя,— думав Борис, тримаючи блимавку в замлілій руці,— слово честі, щось з'являється!.." А Валька, працюючи, весь час бубонів баском з-під стола, мовби звертаючись до журавлиного Борисового носа, освітленого каганцем. Валентинові тільки й видно було той гострий товаришів ніс.

— Є люди, Борисе, що люблять техніку до самозабуття, як той Архімед, що його прикокнули окупанти в Сіракузах. Раніше я теж думав, що нема в світі нічого милішого, як копирсатись у машинах, у різній апаратурі, вдихати в них живу душу так, щоб ніхто й видихнути її звідти не міг. Глянеш, бувало, лежить перед тобою мертво таке собі ніщо, мотлох... Дай, думаю, попробую. Візьмешся — складеш, припасуєш, запустиш— дивишся, ожило!.. Що не кажи, а таки багато всякого чудового чортovinня люди навігадували!.. Якби встав отак років через тисячу та глянув, що тоді за техніка буде, га?.. Уявляєш собі? Хоч би одним оком туди заглянути!..

— Я ж кажу, що ти без техніки жити не можеш,— посміхався Борис.— Це твоя стихія.

Валентин сопів під столом.

— А от і можу,— невпевнено згодом промовив він.— Електрику ж кинув?

— Так то ж у німців! — заперечив Серга.

— А в німців хіба не електрика? Хіба в них не той електричний струм, що в нас? А от кинув,— зітхнув Валентин, як у бочці.— Не міг.

— Що не міг?

— Все не міг! Що не загадають — не можу. Загадають: проклади проводку он туди,— почну — і не можу. Не те, що не вмію,— пояснив Валентин,— а от не можу — і все. Ставлю ізолятор, а мене наче хтось шарпає за полу: "А ти подумав, кому ця лампочка світитиме?" Припасовую рубильник, а мене знову хтось шарпає: "А куди ним струм буде вмикатись?" І знаєш, аж гидко мені стало! І трансформатори, і кабелі, і все одразу — ну аж гидке. Думав, що навіки вже відпала в мене охота і до техніки, і до всього цього...

— А воно ні?

— Слава богу, ні,— полегшено й шумно, як віл, зітхнув під столом Валентин.— Коли взявся оце за приймача, то побачив, що все в мені... на місці.

— Таки любиш?

— Таки люблю. Та ти ж сам бачиш, що в нас було, а чого бракувало. Як у тої куми, що похвалялася: якби сир та борошно, то зварила б вареники, позичте дровець...

— Щоб отак із нічого приймача зліпити, та це знаєш, ким треба бути?
— не приховував свого захоплення Борис.— Це все одно, що радіо винайти заново!

— А тс-с! — штовхнув його ногою Валентин. Він уже сидів під столом у навушниках, як бортмеханік у кабіні.— Тріщить!..

— Дай на одне вухо! — Борис прожогом кинувся під стіл, і жмуток погас Проте хлопець не став його світити. Він приклався в темряві одним вухом до навушника. Валентин прикладався другим. Вони почули б стукіт власних сердець, якби наслухали їх, а не те чарівне потріскування атмосфери.

— Валько, невже це правда?

— Ге! — сказав Валентин.— Та вже давно за північ!.. "Комінтерн" не працює!..

— А ти певен, що настроїв на "Комінтерн"?

— А куди ж іще?

Потім вони чули музику, далеку, недсяжну, прекрасну. Мовби вставляли казкові, озвучені світи, які були перед ними замкнуті, а тепер знову відкрилися, здобуті ними, зусиллями їхньої волі, їхньої юнацької впертості. Значить, даремно вони так пристрасно працювали кілька ночей підряд!

— Сідай отак, і будемо слухати,— обійняв у темряві Валентин сухорляве Борисове плече.— Тобі зручно? — Валя ставав навіть чемним, коли на душі в нього було гарно.

— Зручно, зручно,— прошепотів Борис з вдячністю.

Так навсидьки під столом хлопці й поснули, обійнявшись, біля навушників. І проспали б вони так до білого дня, якби зненацька їм не почулись гудки, повноголосі, красиві, такі, як ті, що ними вони перегукувались в дитинстві, розбуркані першим сонцем, наснажені весняною свіжістю... "Гу-у, гу-у, гу-у",— чули вони прекрасне, усміхаючись обоє вві сні.

Це були перші гудки московської радіостанції перед тим, як вона починає вранці свої передачі, вітаючи весь світ бадьорою державною піснею.

Тільки почало розвиднятись, як Борис уже поспішав на Кобищани до Лялі. Він підіймався з Подолу до центру крутою бруківкою, притримуючи кашкет за козирок, щоб його не зірвало зустрічним вітром.

Ішов підбігцем, підстрибом, так, як він завжди ходив. Власне, він не ходив, а майже бігав на гору і з гори, НІКОЛИ не втомлюючись і часто дивуючи цим свого вайлуватого друга.

— Я тебе колись розберу на частини, як годинниковий механізм,— погрожував іноді Валентин,— і подивлюсь, що там у тебе всередині. Чому ти такий верткий?

— Га? — стріляв Борис, задумавшись.

— Розберу...

— Розбери, розбери,— серйозно погоджувався в таких випадках Борис, задерши на Валентина своє кепі з неймовірно великим козирком. Він зовсім і не чув, що саме друг його погрожував розібрати. Борис у цей час літав думками десь... хто знає й де.

Било сухим снігом, різало очі. З бокових завулків вихоплювались вітряні протяги. На перехрестях сніг вирував білими чорторіями.

З розгону Борис налетів на якусь жінку, мало не збив її з ніг, а тоді ні з сього ні з того поздоровкався до неї і побіг далі, а вона дивилася йому вслід здивовано: хто б це був? Наче незнайомий, а вітається... Та, зрештою, швидко ростуть молоді, за який-небудь рік так виросте, що й не впізнаєш, чиє воно. Ростуть, ростуть...

ч На Гоголівській вулиці, біля спаленого універмагу, стояли куцкою жінки, дивлячись кудись через вулицю, вгору. Борис підняв свій козирок і похолов: на ліхтарному стовпі висів закоцюблий підліток.

За що повішений? Хто він такий?

Не можна навіть назвати страхом те, що Борис відчув у першу мить. На ньому просто нічого не стало, все втратило вагу, окрім одного: папірця в боковій кишені сорочки. Тільки той папірець набрав фізично відчутної ваги, і тільки його Борис почував на собі. Інстинктивно прикрив груди рукою.

Повішений був простоволосий, в йоржик йому набилося снігу, і сніг уже не танув. Простенький засмальцьований піджачок, на грудях — фанерна табличка з написом: "Партизан".

На ногах повішений мав здоровенні армійські черевики, які, видно, були йому ще не по нозі. Обличчя не було, вірніше, Борис боявся дивитися на нього, в те неприродне спотворення людської подоби.

Стояв і просто дивився на міцні важезні черевики, на табличку, написану від руки, але дуже дбайливо, наче відбиту з трафарету. "В них уже, мабуть, багато таких табличок заготовлено. Мабуть, і на мене є, і на Валентина",— подумав Борис, мимоволі ловлячи краєм вуха голоси якихось жінок, що розмовляли на базарі. Вони говорили, що, напевне, цей хлопчина зовсім і не партизан, який з нього партизан, може, просто повертався додому після восьмої, коли ходити заборонено.

— їхнє право, що хочуть, те й роблять з нашими дітьми...

Бориса дедалі відчутніше проймав холодок рішучості. Хлопець сповнювався високою повагою до себе, адже — тільки подумати — ось він, ровесник і ніби навіть двійник повішеного, стоїть, не полохаючись, не втікаючи, хоч весь бринить від напруги нервів: папірець, на якому записано зведення Радянського Інформбюро, лежить йому на грудях, і всім, здається, відомо і видно це.

Борис бачить, як наближається тротуаром постать поліцая, мерзотна синя постать; поліцей продивляється його наскрізь, очі його повзають по Борисові повільно, наче гусениці по листю, одяг уже не прикриває папірця Борисові на грудях, і його вже видно всім, як медаль. Поліцей наближається. Борисові хочеться обернутися і дременути вниз, на Поділ, щоб аж чортам тошно, але він каже собі в думці: "Стій! Від них нікуди не втечеш!.."

І стоїть.

Знову йому хочеться знати, скільки в них, проклятих, ще заготовлено табличок на нього, на його друзів, на весь народ. "Стій, що буде!"

Поліцей, виявляється, знайомий. Це Семен Коло-мойцев. Торік улітку біля міського кінотеатру подо-лянські хлопці, між ними і Валентин, вирішили добре натовкти Коломойцева за якісь брудненькі провини перед товаришами. Вони вивели його за театр, у темне місце, і після короткої передмови почали садити по підбіччю. Зупинив їх Борис: "Киньте ви руки бруднити!"

Він органічно не терпів тілесних розправ. Його від них нудило.

Тепер Коломойцев, пам'ятаючи Борисове заступництво, зустрів його як приятеля:

— Привіт, Серга! Що, пацана розглядаєш? Ох і зашморгнули ж!

Коломойцев був у синьому кашкеті і такій же шинелі з блискучими ґудзиками.

— Це коли вам видали нову форму? — запитав Серга з таким спокоєм, якого зовсім не чекав від себе.

— Вчора привезли. Просто з цейхгаузів. Це, кажуть, їхня поліція носила до тридцять третього року, а потім зняли.— Коломойцев говорив, якось пхакаючи, наче & роті у нього було повно вати.

— І весь час оце лежало в цейхгаузах? — вдавано зацікавився Серга.

— Весь час. Добренне сукно!

— І штани теж? — ще спокійніше запитав Борис, незрозуміло бліднучи.

— І штани,— Коломойцев відгорнув широким жестом полу шинелі, показуючи сині, досить потерті штани.

Борис уважно оглянув їх:

— А це що в тебе на заді? Латка?

— Та налатано,— пахкнув Коломойцев.— Але під шинеллю не видно, правда ж?

— Звичайно.

— Тобі куди, Борисе? — Коломойцев назвав його по імені, і Борисові притьмом захотілось затопити його в пику. Перший раз в житті так

захотілося.— Ти до Корпусного? Там же сьогодні пам'ятник Слави валятимуть.

— Тобто як — валятимуть? — не зрозумів спочатку Борис.

— Та так просто: вирішили повалити. Пішли подивимось...

— Ні, мені сюди,— показав Борис у протилежний кінець скверу, до пам'ятника Гоголю.

— Ти мене не бійся, Серга,— знизивши раптом голос, промовив Коломойцев.

— А чого мені тебе боятись?

— Ну, тс чого... Все ж таки ти був комсомольцем за Совєтів. Але не бійся, я не заявлю.

— Чому ж ти не заявиш? — з несподіваною зухвалістю випалив Борис.
— Заяви.

— Е,— помахав пальцем Коломойцев.— Мене не візьмеш за руб п'ять. А як Совєти прийдуть, тоді що? Таким, як ти,— нічого, а мені... хана!

— На інших страх наганяєш, а виходить, сам ти нас боїшся?

Коломойцев помовчав.

— А таки боюсь,— зітхнув він.

"Треба буде його заманити десь у темний куток",— подумав Серга і сказав:

— Ну, бувай...

— Бувай.

Борис пішов сквером, повз пам'ятник Гоголю. Простоволосий Гоголь, як живий, дивився перед себе на ліхтарний стовп, на важкі черевики повішеного,, що не сягали землі.

За пам'ятником, у глибині скверу, Серга несподівано побачив Лялю. Вона стояла з якимось незнайомим Борисові чоловіком і розмовляла з ним, дивлячись на ліхтар. Незнайомий — з портфелем під пахвою, з люлькою в зубах — зрідка — відповідав Лялі стримано, аж ніби знехотя.

Коли Борис наблизився до них, незнайомий з неприхованим незадоволенням поглянув на нього. Ляля наче збентежилась.

— Ти вже був біля нього, Борисе? — Дівчина кивнула на ліхтар.

— Був.

— Не впізнав, хто такий?

— Я на обличчя не дивився. Незнайомий подав Лялі руку:

— Пішов я...

— Познайомся, Борисе,— звернулася Ляля до Серги.— Це... товариш Сапіга.

Сапіга взяв простягнуту Борисову руку, потримав її якусь мить, немов' зважував, і, нічого не сказавши, відпустив. Втягнув голову в плечі й рушив, не озираючись, повз пам'ятник. Ляля перевела погляд на бронзове погруддя Гоголя.

— Дивись, його плечі наче здригаються,— сказала дівчина.

Сніг хвилями зривався довкола пам'ятника, дрібно порошив об броцзу.

— Лялю, ти нічого не знаєш! — тихо вигукнув Серга.— Коли б ти тільки знала!

— Що таке? — дівчина здивовано дивилася на Бориса. Вираз його обличчя був таємничий.

— Говори швидше!

— Відгадай...

— Невже щось вдалося?

— Так, Лялю! — Серга озирнувся на всі боки.— Німцям дали під Москвою чосу! Ох і дали!

Дівчина вхопила його під руку, потягла з собою вздовж скверу.

— Розкажуй! Ви чули Москву?

— Чули. Правда, уривками, тріску, шуму багато,— видно, інші станції забивають...

— Що ж там? Ну, швидше-бо! — Ляля озирнулася. Сквер був пустий, по бруковиці, клацаючи дерев'яними підошвами, як колодками, ішли на роботу полонені.

— Визволено Тіхвін!

— Тіхвін визволено? — В очах Лялі застрибали голубі іскрятка.

—: Єлець, Рогачов, Клин...

— І Клин? І Єлець? — перепитувала Ляля збуджено, немов добре знала ці міста, хоча насправді чула їх назви вперше.

— ...Яхрома,— продовжував Борис, запалюючись все дужче від гордощів і щастя, що він перший повідомляє дівчині про цю Яхрому,— Солнечногогорськ!..

— І Солнечногогорськ? — зазирала Ляля в очі хлопцеві з вдячною ніжністю. Борис вище підсунув козирок.

— ...Є-пі-фань,— вимовляв Борис ще голосніше, мовби набираючись сили з кожним словом.

— Єпіфань,— схвильовано, з насолодою повторила Ляля, стискаючи Борисів лікоть.— Як чудово!..

— Лівни, Дубни, Богородицьк...

— Борько! — майже вигукнула Ляля.— Ти знаєш, що це таке? Це ж наступ! — Очі її ще дужче заблищали.— Недаром мені снівся Марко!.. Ніби весна, зелено, а він у касці, в кожушку поспішає кудись через Шевченківський парк у Харкові та все гукає, гукає...

.— Можна думати, що наступ уже триває чимало часу,— міркував Борис.— Бо на початку передачі згадувалося, що, мовляв, як відомо, під Тулою розгромлено другу бронетанкову армію Гудеріана.

— Борисе, це ж все треба було записати! — спо-хопилася Ляля.— І розмножити негайно!.. Як же ти не записав?

Борис тільки зараз здумав про папірець, що лежав у нього на грудях.

— От голова! — стукнув хлопець себе по лобі й засміявся.— Ну й голова!

Він і не помітив, як усе, що було занотовано в тому папірці, він розповів Лялі напам'ять.

ХІІ

Увечері товариші збиралися до Іллєвського на проводи. Завтра вранці Серьожка вирушав на район у знаменитий до війни радгосп "Жовтень", де жила його тітка. Сестра Люба пішла в радгосп ще два тижні тому і досі не поверталася. Мама непокоїлась: може, де по дорозі Любу заграбастали німці?.. Серьожка мусив про все довідатись. Крім цього, йому належало виконати ще й інше завдання, про яке мама нічого не знала. На дворі, зариті в снігу, лежали вже дотепно впаковані, переписані різними руками листівки з першими повідомленнями Інформбюро. Серьожка мусив їх розповсюдити на селі.

Молодь зібралася в Серьожчиній кімнаті, мама поралась на кухні. Їй уже здавалось, що сьогодні нікого більше не буде, як раптом двері відчинилися і на порозі став, обтрушуючись від снігу, ще один відвідувач, присадкуватий, чорнявий, з сердитим обличчям гірчичного кольору. Досі він, здається, ще ні разу не приходив до її сина.

— Ви продаєте шафу? — діловито запитав незнайомий, спідлоба зиркнувши на господиню. Мати на мить завагалася. Серьожка попередив її, що коли хто прийде купувати шафу, то йому треба відповісти: "Пройдіть подивіться",— і направити в Серьожчину кімнату.

— Ви продаєте шафу,— ще раз сказав незнайомий, не стільки запитуючи, скільки стверджуючи, і мати мусила вказати на двері.

— Пройдіть,— сказала, і голос її здригнувся,— подивіться...

Нахмувшись, гість пройшов, причинивши за собою двері.

В Серьожчиній кімнаті було шумно й гамірно, як на студентській вечірці. У Валентина вуха палали великими трояндами — його сьогодні кожен тягав за вуха. Він був іменинник, бо перший почув Велику землю. Коли ввійшов новий гість, якого тут уже, видно, чекали, всі встали йому назустріч. Ляля знайомила:

— Сапіга.

Сапіга підходив до кожного, мовчки потискуючи руки.

— Роздягайся,— сказав Льоня, розпоряджаючись за господаря.—
Будь як дома.

Сапіга роздягнувся, і орден Червоної Зірки блиснув йому на грудях. Він спідлоба оглянув товаришів, задоволений тим враженням, яке справив на них орден.

"А він, видно, з гонорком",— подумав Серга про новоприбулого, з пошаною, однак, дивлячись на його орден.

Даремно думав Сапіга, пригвинчуючи орден перед тим, як вирушити до Іллевського, що ці люди мало його знають і що їм треба відрекомендуватися саме своїми заслугами. Навіть ті з них, що бачили зараз прибульця вперше, вже добре знали його.

Ляля, якій було доручено чи не найважчу справу — добирати в організацію надійних людей, давно вже вивчала Сапігу, як вивчала і багатьох інших. В цьому їй допомагали, самі того не знаючи, подруги, численні знайомі, сусідки Сапіги і навіть сам Кость Григорович, який

давно був у добрих стосунках з старим Сапігою і немало чув від нього про сина.

Присутні знали, що Сапіга одержав орден у фінську війну, знали про нього й те, з якого року він у комсомолі, а з якого — кандидат партії. Знали також, що за фахом він журналіст. Але всього цього тепер, в окупації, було замало для того, щоб оцінити людину, хоча раніше, до війни, можливо, було б і досить. І не його орден був основною причиною того, що Сапіга зараз міг увійти сюди. Саме життя вже навчило і Лялю, і її товаришів цінувати людину не лише за минулі її заслуги, а головним чином за її теперішні дії, що вона робить і як поводить себе в оточенні ворогів. Для молодих підпільників тепер важило не менше, а може, й більше, ніж його орден, те, що Сапіга звідкись дістав газету "За Радянську Україну", яка випускалась спеціально для населення окупованої території, і давав цю газету читати деяким людям, в тому числі й Лялиним подругам. Багато важило й те, що Сапіга розмножував із своєю сестрою перші листівки організації, підписуючи їх — "Нескорена Полтавчанка". Про це також було відомо присутнім. Важливим було, Нарешті, й те, що, працюючи, завгоспом у Комітеті Українського Червоного Хреста — демагогічній маріонетковій організації, створеній окупантами,— Сапіга виїздив часто заготовляти дрова в Диканські ліси і повертався звідти з цікавими новинами, про які Кость Григорович чув від старого Сапіги.

І якщо Сапіга заходив до цієї кімнати справді з деяким гонорком, з почуттям зверхності вчителя, що йде до учнів, то не минуло багато часу, як він уже почував себе майже підзвітним. Присутні, що були віком всі молодші за нього, питали його, і він відповідав. Бо тут, у Полтаві, вони, виявляється, встигли більше зробити для справи і, отже, мають право питати його, котрий зробив поки що менше.

— Так ти нічого певного не знаєш про товариша Купріяна? — запитував Пузанов колишнього журналіста.

— Я вже сказав,— пахкав Сапіга люлькою,— що його особисто не знаю. По-моєму, взагалі під цим іменем діє не один, а декілька загонів. Товариш Куп-ріян — це, очевидно, керівник основного загону, якому підлягають інші. Я хотів у Лютеньках вступити в місцевий загін, але той голова колгоспу, з яким я вів переговори, сказав мені, що людей їм поки що не потрібно.

— Як це людей не потрібно? — здивувався Серьожка.

— Так,— спокійно продовжував Сапіга, не обертаючись до Іллєвського,— що навіть на тих людей, які в них є, не вистачає зброї. Крім того, вони взагалі дотримуються думки, що вірні люди в самій Полтаві потрібні не менше, ніж у лісі.

— Чи не це саме я тобі говорила, Льоню? — звернулася Ляля до Пузанова.

— Ти кажеш, їм потрібний кулемет. А що вони могли б дати за кулемет? — поставив запитання Валентин, який останнім часом набив руку на різних обмінах.

— Не знаю,— сказав Сапіга.

— Тол вони мають? — запитав Леонід.

— Не знаю за тол... Знаю, що підбили біля Артеляр-щини машину з ракетами.

— З ракетами?— звів брови Серьожка.

— Так, повна машина ракет... А за тол не знаю. Сапіга, не дивлячись на товаришів, бачив їх. З усіх

боків вони поблискували на нього очима. Досі він вважав, що володіє фаховим даром журналіста — з першого погляду розгадувати і визначати людей. Зараз Сапіга мусив зізнатися собі, що помилявся. Спочатку вони йому справді здалися майже дітьми, мало-серйозними і малодосвідченими. Такі молоді, безтурботні обличчя він звик бачити на випускних вечорах у десятирічках. До чого вони тоді готувалися? Можливо, уявляли вже себе інженерами, мореплавцями, зодчими... Не думали вони, що сидітимуть за зачиненими віконницями довкіл карбідової окупаційної лампи, уперто навчаючись будувати запілля, вишукуючи тол для диверсій у рідному місті. Не думали, проте довелося. І вже не безтурботні пташки сидять тут кружкома. Горе Батьківщини, небезпека, що нависла над кожним з них особисто, зробили їх внутрішньо старшими, набавили їм віку. — Та чи не це саме сталося і з ним самим?

Війну Сапіга зустрів на її найтяжчих рубежах. Ось він бреде з товаришами від села до села, на Яготин, на Пирятин, з оточення в оточення. Колгоспниці поять їх молоком. "Куди ж ви, куди?" Здається, він і тих застиглих край шляху колгоспниць тільки в дні горя посправжньому зрозумів, як пізніше зрозумів і себе, уже конвойованого німцями.

Все світле й райдужне перегоріло в ньому, запікаючись кров'ю тоді, коли палали шляхи під Пирятином, забиті неймовірними вогнистими пробками — сотнями палаючих автомашин, обернених моторами на схід! Коли брели полями ніч крізь ніч зарослі бородами молоді оточенці, звіряючись по компасах та по Полярній зірці, що весь час стояла від них ліворуч! Під ногами билися шумливі осінні трави, а пригвинчені багнети тьмяно вилискували над головами, як древка знамен. Ніч крізь ніч.

Гризучи сирий качан кукурудзи і зариваючись у стіг сіна, забутий серед поля, ти не питав, хто це ворухиться під тобою в сіні і куди вирушить, перебивши знемогу і сон. Схід, тільки схід вбирав очі і кликав серця!

Потім німецькі танки ганялись по полю за оточенцями, чавили траками гусениць людей, почаділих від горя, давили рядових і командирів, давили все живе на шляху. А по берегах Сули і Ворскли уже чигали ворожі засади, прошиваючи з кулеметів човни, що відчалювали до східного берега. Летіли тріски від човнів, кривавилась вода, гойдались на хвилі зелені пілотки.

На Ворсклі Сапіга попав у полон. Він не встиг розбатовати ножом передки чобіт, як робили це інші, і німці зняли з нього чоботи. Його гнали босого через усю Полтаву, через рідне місто, якого він не бачив перед тим кілька років. Тут жили його мати й батько, його сестри, рідні, двоюрідні, його ровесниці-дівчата, яких він колись любив. Його нога не ступила б у місто, він умисне відстав би від колони, щоб його дострелив байдужий конвоїр-пруссак, коли б не був певний у тому, що в Полтаві його ніхто не впізнає. Його не могли впізнати. І не тому, що він не був тут досить тривалий час. До війни його впізнали б і через п'ять років, і через шість, бо хіба він, молодий військовий журналіст, з'явився б тоді на Жовтневій, знаній з дитинства вулиці, босим, ошарпа-ним, з несподіваною оточенською бородою на юнацькім обличчі і з запеченою ненавистю в запалих очах? Таким він ішов, змордований, виснажений, ступаючи ганебно босими п'ятами по гострому рідному бруку, ішов, злісно відкинувши голову назад, з порожньою люлькою в зубах. Він зухвало дивився на тротуари, запруджені матерями й сестрами, що риданнями встеляли дорогу колоні. Він, такий, не боявся бути впізнаним ними, а сам хотів упізнати серед них найрідніших. Зрештою, він міг би кинути в натовп записку або просто, піднявши над головою згаслу без зірки пілотку, гукнути: "Ось я, Сергій Сапіга!..." Міг би... Ні, він цього нізащо не зміг би. Та й для чого? Щоб рідна мати впізнала його і, кигикнувши, мов чайка, вилетіла б до нього з натовпу? Щоб рудий конвоїр відгонив її прикладом, а вона б розсипала по бруку, як сльози, дрібну картоплю в кожущках, винесену для полонених? Ні, він цього не міг. Може, віддала мати іншому свою печену картоплю, думаючи про сина.

Так він пройшов через рідну Полтаву, босим пройшов по каменю, що обпікав йому ноги вогнем. По Жовтневій, найкращій вулиці, повз фасади, оздоблені барвистою опішнянською керамікою, повз знаменитий ампірний ансамбль будинків, створених у сторіччя Полтавської битви. Пройшов, як крізь безконечне розпечене горнило, сповнене темної задухи. І сам потемнів, мов обвуглився.

З Південного вокзалу їх вантажили в ешелони. Поділили, як череду, на сотні і підвели до вагонів. Розсунули важкі двері, і конвоїр цьвохнув по плечі першого:

— Лр'юс, давай!

"Рус, давай"! — тільки ці два слова знав конвоїр. Та кінець кінцем більше йому й не треба було. Все інше домовляв палицею: з палицею роздавав макуху, палицею рахував, чи всі в наявності, палицею карав. Тепер він палицею пропонував першому влізати до вагона. Перший поліз.

Конвоїр цьвохнув другого:

— Лр'юс, давай!

Власне, в руках у нього була не страшна плакатна палиця, а просто собі лозинка, і бив німець не люто, а лише спокійно підцьвохкував,— саме рахував. І це було найстрашніше: оця методичність, оцей спокій, оця звичність його руху. На обличчі конвоїра, майже добродушної врівноваженою добротою глупоти, не було помітно ні роздратування, ні люті. І в той же час не було найменшого сліду сумніву чи вагання, що він робить зле. Так було треба, тільки так треба поводитись з істотами, що не єсть повноцінними людьми.

Досі Сапіга всіляко уникав палиці. Це йому коштувало того, що він іноді позбавляв себе порції макухи. В колоні не ставав крайнім, старався бути в середині, бути непомітним. Він розумів, що це не вихід, що рано чи

пізно з ним також трапиться те, що й з іншими; і це таки трапилось тут, біля вагона. Він не боявся фізичного болю,— він ще був досить дужим, щоб витримати біль куди сильніший, ніж від тої лозинки. Сапіга боявся образи, тавра.

І воно таки впало на нього. Коли дійшла черга, він сам кинувся мерщій дертися у вагон, але прудка лозинка наздогнала його, бо цього треба було для порядку. Хльоснуло недошкульно, мов жартома. Але йому потемніло в очах: раб! Затаврований раб!

І саме тоді Сапіга виразно зрозумів, що ніколи, ні за яких умов, ні на мить він не примириться з ними. Протягом свого свідомого життя він сам нікого не вдарив і нічия рука не вдарила його. Самий цей ганебний, принизливий рух сприймався ним як протиприродний, осуджуваний повсюдно, заперечуваний всім єством вільної людини. Він не розумів цього руху, проти нього протестувала кожним нервом вся його істота. І тепер його, дорослу, багатьма поважану, деким любиму людину, цьвохкає своєю хмизиною т цей безпросвітно тупий і благодушний пруссак-конвоїр. Чи до цього мбжна будь-коли звикнути, чи з цим можна будь-коли змиритися? Ні, ніколи, ніколи він до цього не звикне, як не звикне організм жити, не дихаючи, не вбираючи в легені повітря.

Досі, він багато чув розмов про науку ненависті, сам виховував це почуття у бійців і не мав сумніву, що добре розуміється на всьому цьому. І тільки після того, що трапилось біля вагона, йому стало ясно, що все те було не те. Йому тепер стало страшно уже не німця, а того, що він може більше не зустріти цього рудого типа. Не чекав він лише одного: що, вилетівши ввечері на повнім ходу разом із німцем під укіс, ще залишиться живим, ще знайде в собі сили сісти поверх задушеного чужинця, а потім брестиме, накульгуючи, з німецьким автоматом, в німецьких чоботях через козельщанські кукурудзи, тримаючи курс на Полтаву. В дорозі він знову пригвинтив на груди Червону Зірку і, з'явившись вночі під батьківське вікно, міг тепер сказати те, чого не сказав, проходячи тут в колоні: "Це я, мамо, Сергій".

Уже він був не таврований в'язень, а народний месник. Власною рукою він зірвав із себе тавро, і від пережитого залишились тільки гіркота і гарт. Тепер він нарешті знову сидить серед цих юнаків як людина, як рівний серед рівних.

Жовчний, потемнілий, спокійно веде розмову. Вони хочуть, щоб Сапіга завтра їхав у Писарівщину по дрова для свого Червоного Хреста.

— Гаразд,— відповідає він.

— Якщо товаришам так потрібний кулемет зараз,— каже неохоче Ляля,— ми, звичайно, передамо.

— Я зберу на заводі ще один! — запевнив Пузанов.— Старики допоможуть.

— А в них хоч ракет набери,— наказує Валентин Сапізі.— Може, згодяться.

— Наберу,— каже Сапіга, попихкуючи люлькою; він повільно відгвинчує орден і мовчки ховає його до кишені. Нічого не бачить крізь дим, крізь сузір'я гарячих очей, і відчуває, як міцніше в ньому велика сила, що в'яже його з цими людьми на життя чи, може, й на смерть.

Льоня Пузанов під кінець вечора став особливо піднесеним, бурхливим і навіть начебто вродливішим. Стрункий, високий, з статурною постаттю, в розстебнутій чорній танкістській гімнастерці, туго підперезаний широким ременем, він бушував, жартував, мучив свого улюбленця Серьожку. Зайшовши І/шевському з-за спини, він несподівано хапав його під руки, підіймав у повітря і ставив на стілець, яким Серьожка користувався для спорту.

— Декламуй! — вимагав Леонід.

Йому радісно було усвідомити себе знову бійцем, воїном, бачити навколо себе оцей новий, хай ще неvmілий, але надійний екіпаж. Також було радісно глянути на оцю дівчину з ясними очима, якій він хоче сказати щось особливе і зараз гаряче вирішує — сказати чи ні.

Обгоріла Леонідова чуприна вже давно відросла, обсмалені брови знову окреслились, взялись густим білим пушком, і сам він останнім часом поздоровішав, зміцнів. Запальнички його мали збут, і Власівна, не скуплячись на харч, швидко виходила хлопця.

Тепер він походжав, розминаючись, немжачись від багатства власного здоров'я, і то пропонував Валентиніві вийти на подвір'я і поборотися на снігу, то мовчки усміхався до всіх, до себе самого і навіть до карбідової лампи. Було помітно, що йому сьогодні хочеться сказати щось несподівано хороше, таке, що знає тільки він, а більше ніхто, але він лукаво приберігає це до певного часу, як найкращий гостинець.

— Давайте співати! — закликає він, дивлячись на мовчазного Сапігу, і гримить:

Хлебом кормили крестьянки меня,

Парни снабжали махоркой!..

Сапіга морщився, як од болю. Серьожчина мати застережливо стукала в двері. Ляля урвав пісню.

— Затискують нас, друже! — звернувся він до Серьожки, який поблискував на нього захопленими очима.— Не дають нам розгорнутися.

Розходилися поодинці. Спочатку пішов Сапіга, піднявши комір пальта, потім Серга, за ним слідом Валентин. Останніми виходили Пузанов і Ляля. Леонід часто проводив її після нарад.

Тепер він, накинувши свою куцу шинель, чекав, доки Ляля кінчить розмову з Іллєвським.

— Пішли вже,— не терпілося Леонідові.— Що ти йому турчиш? Не маленький, сам знає, як йому поводитись у тому радгоспі.

— Ходім,— сказала дівчина, натягуючи рукавички і підходячи до Леоніда.— Та ти хоч би застебнувся, душу свою виставив!..— Вона стала застібати йому гімнастерку.— Піймаєш якоїсь хвороби, а тоді возися з тобою...

— Не піймаю,— запевняв Льоня, слухняно даючи, проте, застібати себе. Це йому, видно, подобалось.

Попрощавшись, вони вийшли.

Сніги замітали Полтаву. Вітер свистів темними, безлюдними вулицями. Било гострими сухими хвилями. Неосвітлені будинки стугоніли, мов порожні.

Пузанов і Ляля, взявшись під руки, добиралися на Кобищани звичайним своїм нічним маршрутом: через запущені подвір'я, поміж руйновищами, околицями. Ляля чула, що в Леонідовій шинелі таїш бовтається його семизарядний, проте не стала на цей раз вичитувати хлопцю.

Коли вони, добравшись до вулиці Панаса Мирного, вже хотіли перетнути її, Ляля раптом шарпнула Пузанова за руку:

— Стій!

Вони прикипіли до стіни якогось сарая. Вулицею неквапом проходили двоє, ведучи спокійно розмову. Слова їхні зносило вітром.

— Що це за життя,— скаржився один з них,— зараз тремти — цих бійся, ті придуть — тих бійся...

По голосу Ляля впізнала Коломойцева.

— Поліцаї,— шепнула вона Леонідові застережливо. Проте він прийняв це як наказ.

— Це ті тхори? — Леонід, шаснувши рукою до кишені, рвонувся на вулицю так несподівано, що Ляля не встигла його затримати.

Поліцаї вклякли на місці.

— Ей, таку вашу!..

Пузанов подався головою вперед.

— Стій! — задкуючи, вигукнув один з поліцаїв.— Стій, стій!

І обидва, показавши спini, щодуху дремейули вздовж вулиці, на бігу оглядаючись і вигукуючи "Стій!"

Ляля вилетіла до Леоніда. Він, тупочучи ногами на місці, корчився від сміху.

— Який-бо ти, Льоню,— приховуючи свій захват його відважною витівкою, суворо заговорила Ляля, коли, перетнувши вулицю Мирного, вони зашугали вже снігами кобищанських садків.— Який-бо ти, хлопче!..

— Я їх таки повикурюю з Полтави,— похвалявся Леонід.— Вони в мене матимуть той вид!.. Не повинно бути в місті такої нечисті. Таке чудове місто, Лялю, мусить бути тільки для таких... як ти!

— О,— засміялась дівчина,— а для таких, як ти?

— І для таких, як я,— сказав Льоня задоволено.— Я взагалі влаштував би міста для молодих,— провадив він, легко переносячи дівчину через сніговий замет.— Ну й намело! А взагалі — люблю сніг!

Леонід все міцніше притискав до себе дівчину, і вона, не одмагаючись, тепло линула до його плеча.

— Лялю! — Леонід раптом зупинився, торкнувся рукою дівчині до беретки і рвучким рухом відвернув їй голову назад.— Лялю! — бачив її блискучі розширені очі, напіврозтулені губи, чув її гарячий подих.— Лялю! — Він усе ближче нахилився, тягся, задихаючись, до її губів.

— Що ти? — з жахом прошепотіла дівчина, з силою відштовхуючись від нього обома руками.— Що ти, Льоню?! Не можна...

Рука його враз знесиліла, зв'ялилась, немов з неї випустили кров. — Чому? Дівчина помовчала, потім тихо:

— В мене... є.

— Хто він такий? — запитав Леонід з глухим викликом.— Де він?

— Він... в армії.

Леонід відчув гострий сором за свій вчинок.

— Тоді... тоді вибач, Лялю.

— Добре, забудем... Не говори про це.

Леонід не говорив. В іншому випадку він боровся б до останнього за своє кохання, він обіцяв би дівчині всього себе, все, що має, і в цьому стремлінні його не зупинили б ніякі перешкоди. Але зараз він був цілком обеззброєний єдиним словом: "В армії". Леонід не спитав про його ранг і людські гідності, не висловив припущення, що той, невідомий, можливо, давно вже зітлів десь, як і безліч полеглих, що ними встеляє свій шлях війна. Леонід не сказав цього дівчині, хоч сам і подумав про це. Стояв, наче враз віддалений від неї високою скляною стіною, боляче забитий, обеззброєний безповоротно, може, вперше в житті, так нагло, без боротьби. Боротися він уже не міг, бо відчував, що боровся б не з дівчиною, а з тим невідомим "в армії". На це він не міг піти, проти цього поставало все його сумління. Який він, той? Хто він?.. Це було зараз не головне для Леоніда. Головним же було, що "той" перебував там, в армії, тобто був солдат, друг по зброї.

— Вибач, Лялю,— ще раз сказав Леонід зовсім глухо. Мовчки попрощались і розійшлись.

Дома Ляля швидко роздяглася і, спитавши в матері дозволу, в'юнцем стрибнула до неї під ковдру.

— Я трошки погріюсь біля тебе, ма,— Ляля підігнула коліна.

— Яка ти, справді, холодна, мов крижинка,— обіймала її мати.— І тіло на тобі таке тверде.

Дівчина шурхнула головою мамі під руку.

— Мамо, погладь мене.

— Коли ти вже відвикнеш від цього? — лагідно вуркотіла мама.— Як тобі не соромно? Ти ж така вже в мене величенька.

— Ну що робити, ма, коли я так люблю твої руки. Так люблю, щоб вони торкалися мене! Я ж мамина донька, мамина!.. І від цього ніколи не відвикну, так і знай!

— Хоч уже й будеш... не сама? Дівчина мовчки дихала мамі під груди.

— Чого ж ти мовчиш, мале?

Ляля приклалася гарячою щокою матері до плеча.

— Може, я завжди... буду сама.

— Тобто як? — злякалася мама.

— А хто скаже, як доля складеться?

Кость Григорович похропував до стіни. Нерівно, мовби ушкоджене серце, бився в темряві годинник: то уповільнювався, то раптом поспішав, ніби хотів наздогнати втрачене.

— Ти не сердься, Лялю, я давно хотіла тебе про це запитати... До нас стільки ходить... Ти з кимось дружиш?

Ляля ворухнулась під боком, як миша.

— З усіма дружу.

— З усіма? — перепитала вражена мама, і вони обидві тихо, як змовниці, засміялись, боячись розбудити

Костя Григоровича.— Ти не будь хитрою, мале... Я знаю, звичайно, що ти дружиш з усіма, навіть з цим насурмленим Сапігою. Але я маю на увазі одного... Часом чи не Льоня?

— Мамо! — ображено відсахнулась дівчина від материних грудей.— Як ти можеш таке подумати? Як ти можеш?

Голос Лялі тремтів. Здається, вона готова була заплакати.

— Не сердься на мене,— мама гаряче поцілувала її десь у підборіддя.
— Чому це тебе так образило? Льоня — непоганий хлопець. Що якщо наг, якщо благ, то на це тепер ніхто не зважає — такий час... Повернуться наші — знову матиме, що мав. Але він зовсім не поганий хлопець— повторила мама.

Ляля знала, що вся сім'я про сибіряка — найкращої думки. Зумів він завоювати визнання навіть доскіпливої та суворої тьоті Варі.

— Я не кажу, що він поганий хлопець... Але, будь ласка, не став так питання, ма. Хіба забула, що в мене є Марко? Хіба можна після нього... Ай, яка ти, їй-богу!

Мати засоромилась у темноті.

— Марко... Де-то він?

— Та ти ж сама свого вусатого Костю чекала п'ять років!

— Я присягала,— шепотіла мама, мліючи від гордості.

— А я теж,— відповіла Ляля.

— Як же ти присягала? — з чисто дівочою цікавістю запитала мама, нахилиючись до Лялі.— Як, мале?

Вона чула навіть в темноті, як донька зашарілась, запашіла на неї гарячими щоками.

— Як тобі не соромно про це питати, ма! Яка ти безсоромниця!

— Це тому, що темно... В темряві можна... Скажи.

— Ну як...— затнулася дівчина,— як усі. Пам'ятаєш, коли я приїхала влітку, ти побачила в мене шрами на руці і все допитувалась, що то за шрами, пам'ятаєш?

— Пам'ятаю.

— Так ото воно... ти вже мені вибач, мамусько: я тоді не сказала тобі всієї правди. Я тільки сказала, що то ми з дівчатами силу волі вивіряли на гарячому прасі. А насправді то я своє кохання вивіряла, ма!

— Як?

— От загадала собі: триматиму руку на розпеченім залізі, доки не скажу тричі повільно: "Покохала, кохаю, кохатиму..." А він і не знав про це! — засміялася Ляля.— А потім... а потім ті останні наші дні. Спершу вони, хлопці наші, пішли в райком, а звідти вже у військкомат,.. Там вони повіддавали свої відстрочення, які мали до закінчення університету, і на тих їхніх папірцях, це мені Марко розповідав, полковник ставив хрести червоним олівцем. Я пам'ятаю, якими вони повернулись до гуртожитку... Вже вони не належали нам, університетові, вони належали війні. Це важко пояснити... А потім я зайшла до Марка в кімнату в останній вечір. На етажерці вже лежав ранець, ми купували той ранець удвох із ним в універмазі. Ти не уявляєш, яка я була в той вечір, ма! Ти не можеш цього уявити собі... І хоч нічого між нами й не було, аж нічогісінько, розумієш, проте саме в той вечір я мовби відчула себе... дружиною.

їм зробилося жарко обом.

— Отоді я присягнулась. "Де б ти,— кажу,— не був, скільки б не був, знай: нічії руки... не обіймуть мене! Нічії губи не торкнуться моїх... крім мамусьчиних!"

Мама нестямно притиснула Лялю до себе.

— Доню,— несподівано зміненим, урочистим голосом промовила Надія Григорівна,— а ти знаєш про те, що, коли б з тобою що-небудь трапилось, я не перенесла б цього... Я наклала б на себе руки...

— Ти про що, мамо? — вжахнулась Ляля.— Про що, скажи?

— Про твоїх друзів, Лялю. Вони приходять завжди ділові такі, задумливі. Особливо цей, що сьогодні був... Сапіга. Ви... щось робите, Лялю?.. Ви щось задумали.

Якусь мить мовчали обидві.

— Ти не хотіла б цього, ма? — Ляля зазирнула в очі матері. Мама лежала горілиць, і великі очі її рівно сяяли в пільмі.— Якби справді треба було б... для повернення нашого світу... для щастя всіх... Хіба ти не благословила б мене? На все, на все!..

Мама пригорнула її і мовчки поцілувала в лоб.

ХІІІ

Лижі свистіли по снігу. Щоразу відштовхуючись легкими бамбуковими палицями, Іллєвський наче злітав у повітря.

Навкруги димились поземком білі поля. Гублячись в їхніх просторах, далеко по обрїю бовваніли сиротливі, мовби вимерлі села, обплетені тенетами темних густих садів.

Надвечір Іллєвський підходив до радгоспу.

Раніше Серьожка бував у тьоті Даші і добре пам'ятав цю місцевість. Зовні й зараз тут ніщо не змінилося.

Амбари, силосні башти, довжелезні корпуси ферм — все залишилося після фронту незруйнованим. Шляхами з поля від скирт посувалися гарби з сіном— — фуражири повертались на ферму. В центрі господарського двору височіла на самому белебні майстерня, вкрита білою черепицею. Будівля була відкрита всім вітрам, сніг на ній не затримувався, і напис, викладений через увесь дах по білій черепиці червоною, можна було ще здалеку прочитати: "Жовтень". Напис теж досі зберігся, тепер він був, здається, ще виразнішим, ніж колись, і виднівся далеко.

Тьотя Даша жила в маленькому селищі — всього з кількох котеджів, — що прилягало до радгоспної цегельні. Колись на цегельні працював її чоловік. Зараз він воював у Червоній Армії, а вона так і лишилася тут жити, хоча працювала на птахофермі, розташованій зовсім одинцем у степу, де кури влітку могли вільно пастись.

Серьожці було б з руки зайти просто на пташарню, але він не був упевнений, чи й досі пташарня функціонує і чи працює там тьотя,— адже тепер зранку не можеш знати, що буде з тобою ввечері. Вирішив проскочити просто до селища.

Щоб тьотя і сусіди не подумали, що він, парубійко, такий уже мерзляка, Серьожка здер з-під кашкета хустку, якою мати запнула його в дорогу. Хлопець довго змагався з матір'ю і не хотів запинатись, мотивуючи це тим, що мороз тільки гартує людину.

Проте мама, наголосивши на своєму, таки запнула Серьожку, як дівчину.

Тьотю Дашу хлопець застав дома. Вона саме топила в печі, готувала вечерю.

— А де Люба? — тільки-но привітавшись, запитав Серьожка про сестру.

— Люба на роботі.

— Як на роботі? — стривожився він. Тепер слово "робота", "попасти на роботу" означало майже те саме, що в концтабір.

— Влаштувалась на пташарні... завела вже подруг собі, не хоче повертатись у Полтаву,— розповідала тьотя, усміхаючись.— Тут, каже, легше дихати. Хоч німчуру не зустрінеш на кожному кроці та жорна не крутиш: пайок борошном видають... А ти оце так в картузику та в хромових чобітках і примчався?

— Ще й жарко було.

— Жарко йому! Роззувайся та лізь на лежанку. Прийде Люба — будемо вечеряти.

— А ви хіба вже не працюєте на пташарні? — цікавився Серьожка, роззуваючись.

— Давно кинула... Хай молодші бігають на той бе-лебень. А я перейшла ближче сюди, на ферму, нічною свинаркою.

— У вас все зосталось, як і було,— дивувався Серьожка, залізаючи на лежанку.— І пташарні, і свині!..

— Навіть корів і то позводили! По селах у колгоспників забирають у податок, а сюди зганяють. Ще й по масті підбирають: в "Перебудову" женуть лише сименталок, а до нас сірих українських.

— А на майстерні так і досі викладено "Жовтень"!

— Казав нібито перекладач, що треба б зняти, але ковалі всі запротивились: дірок, мовляв, наробите над головою, та й працєю зимою під відкритим небом! Черепиці ж у них немає залагодити натомість... Так і залишилось, душу веселить кожному. Для себе вони, правда, вже там, в конторі, переінакшили назву, забула і як. Знаю тільки, що тепер уже не радгосп, а держимаєток.

— Держмаєток, тьотю.

— Може, й так... І замість директора — управитель, як за панського прижиму. Але всі ми його зємо агрономом,— це колишній наш агроном. Тільки коли в конторі при шефові, то тоді — пан управитель.

— Собака? — запитав Серьожка.

— Як сказати... При ньому ще терпіти б можна. Подейкують, що він умисне згодився стати управителем, щоб гіршого не прислали і щоб господарство зберегти для наших. Людей не б'є, і на роботу без пашпортів приймає, і в табір ще не запроторив нікого. При шефові — кричить, тупотить на робочих, а без шефа — людина як людина. Одного разу полонені цілу забастовку влаштували: відмовились іти на наряд, то він приховав це від шефа і конвоїрам сказав, щоб мовчали. Не розбереш — чи боїться наших, чи справді нашим духом дихає... Кажуть,— таємниче зашепотіла тьотя Даша,— нібито до нього партизани навіднуються і наказують, що та як він має робити.

Серьожці перехопило дух від цих слів.

— Хіба у вас є партизани?

— А де ж їх нема? Тепер вони скрізь є. На Жовтневі у нас цілий мітинг відбувся. Скільки того народу зійшлося! Старе й мале... Наче до війни. Секретар райпар кому з годину виступав, ще краще говорив, ніж до війни, аж на душі після його промови полегшало. А за радгоспом на всіх шляхах у цей час партизанські караули стояли.

— Оце діла! — вигукнув Серьожка.— А у нас у Полтаві не було змоги... Скажіть, поліція тут є?

— Недавно завели... Але вона більше біля контори гнеться, та ще біля полонених два лобурі...

— Собаки?

— Поки що зубів не показують. Десь цілими днями самогон жлуктять. Їм, видно, партизани теж сказали, що треба.

— Вивішати б їх! — сказав Серьожка з такою дорослою нещадністю, якої тьотя ніколи раніш не помічала в ньому.

— їм уже в афішках було попередження: "Полонені, готуйте винтовки, а поліцаї — вірьовки!" Прийде й на них час... А що вже шефа на наш радгосп накинули, так такого світ, мабуть, не бачив,— провадила далі тьотя Даша.— Добре, що хоч не часто цаїз-дить, а ночувати й зовсім тут боїться. "Степ небезпечний",— каже. На машину — і в місто. Старе, плюгаве, ноги в галіфе, як ті соломинки. Джерк-джерк — і нічого не розбереш. Як нетверезий, то похваляється, що Гітлер скоро йому подарує увесь цей маєток, тобто наш радгосп, у повну власність; З землею і з людьми. "Тоді,— каже,— я сам закотив би рукава і взявся б вести господарство".

— А хіба він уміє?

— Хто його зна... Сам відставний офіцер, ще до тієї війни мав десь маєток... Чекай, пак, де ж це... Ага, в Африці! Там, каже, мав.

— В Африці? — наїжився Серьожка.— Так це він був плантатором?

— А що це воно таке — "плантатор"? Де воно росте?

— Плантатор, тьотю Дашо... це таке... це таке... що ніколи його в нас не буде! — обурено вигукнув хлопець.

Надворі раптом почувся дівочий голосок:

— Лижі, лижі!.." Серьожчині лижі! — І слідом за цим до кімнати влетіла Люба, рум'яна, з інеєм на своїх блискучих кучериках.— Сергійку! — вона з порога кинулась до брата.— Я твої лижі впізнала! А Марійка каже: давай заберем та гайнем у поле! Так палиць нема!.. Ой, який ти!.. Як там наша мамуня? Кажи! — торсала вона брата, зазираючи йому в вічі.

— Мама, як завжди... в порядку. А ти пішла та й забула,— удавано сердився брат.

— Забула!.. Ще що вигадай!

— А чому ж досі не приходила?

— Німців не бачила? — випалила Люба,— Піду вже в Полтаву, як німців не буде!

— А тут не німці?

— Та не стільки, як у Полтаві. Проскочать на машинах великим шляхом, а сюди коли-не-коли по яйки!.. Підкотять до комори, поцуплять, що треба, і — ауфвідерзейн!

— А так,— втруtilась тьотя, ставлячи на стіл вечерю.— Налетять, як гемони, тут смикнуть, там хапнуть — і чкурнули, немов з краденим... А вузол як був зв'язаний, так і залишається...

— Який вузол, тьотю Дашо? — запитав Серьожка.

— Радгосп наш, робочі, як вузол. Хотілося б їм розпустити його на нитки, всяко заходять до нього, і так, і сяк, і руками, і зубами — а воно не бере... Ну, ідіть сідайте вечеряти.

За вечерю Люба, скакаючи чорними оченятами, похвалилася братові:

— Я хотіла на пташарні диверсію зробити...

— Ти диви,— звів брови Серьожка.— Яку?

— Хотіла колодязь зовсім загатити, сміттям засипати.

— От дурненька,— всміхнулась тьотя Даша.

— Але Марійка розраяла. Це наша сусідка, ось через стіну,— пояснила Люба братові.— Вона також на пташарні, вона й при наших була на пташарні...

— Учениця моя найкраща,— сказала тьотя Даша.— Марія Силівна.

— "...Не треба,— каже,— Любо, гатити. Німці,— каже,— були та й нема, і води їм цієї не пити, а нам тоді попокопай новий колодязь. Та колодязник дід Кишка,— каже,— мене за це з'їв би..." Сміха!

— Це вона в батька вдалась така хазяйшлива,— сказала тьотя Даша.
— Батько її Сила Гаврилович — майстер на всі руки: і швець, і столяр, і

скляр, всі корпуси на фермі склив. Завбачливий чоловік! Перед тим як заступили німці, він усі шибки в корпусах уночі повиймав і десь позакопував, поки наші вернуться. Тепер вікна соломкою позатикали. Свинарки мерзнуть, але терплять.

— А якби шеф дізнався, погнав би його в табір? — запитала Люба.

— Хіба тут один такий Сила Гаврилович?.. Тут майже всі... Той частини від трактора десь "погубив", той камінь на млині так закував, що тільки на дерть свиням і можна молоти. Якби заходився шеф розкопувати, то треба б весь радгосп гнати йому до таборів. Бо кожен, як уміє, протривить. Шеф і рад би всіх нас перевішати, та треба ж комусь у маєтку працювати, без робочої сили їм не обійтись.

Після вечері тьотя Даша зібралася на цілу ніч чергувати на свинарник. п

— Ти ж, Любо, господарюй тут за мене. Сергійка на лежанці поклади, бо він з дороги... Трубу закриєш, защепнетесь. А я піду свиней доглядати, доки сало на них наросте, то, може й наші повернуться...

Зоставшись віч-на-віч з сестрою, Серьожка розповів їй, чого, власне, він прийшов. Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно вміла зберігати таємниці; і Серьожка багато чим їй довірявся. І зараз, полещена братовим серйозним довір'ям, дівчина вся просяяла.

— Я покличу Марійку! — Вона вже хотіла постукати в стіну, але Серьожка затримав її руку.— Не бійся,— заспокоїла Люба брата, як доросла.— Марійка зовсім, зовсім наша! Найнашіша! Ти її ще не знаєш, Серьожко! Я б тобі сказала про неї одну таємницю, але це було б нечесно з мого боку.— Люба важно підібрала губку.

— Якщо вона справді наша, "найнашіша", то які можуть бути таємниці?— виставив Серьожка свої резони.

Люба подумала і, видно, погодившись із цим, нахилилась братові до вуха, і, хоч їх було тільки двоє в кімнаті, зашепотіла:

— Вона зберігає прапор!

— Що? Який прапор? — Хлопець нічого не зрозумів.

— Прапор, справжній прапор!.. Ой, як це здорово, Сергійку! Я покличу її, хай вона сама розкаже тобі.

Це в неї виходить, мов казка, так складно! — Сама розкажи спочатку.

— От слухай. Ще восени, коли сюди тільки вступили німці, на пташарню до неї зайшло двоє наших напитись. Обидва в шпалах, видно, командири. Тільки руки усі в ранах і обличчя теж попечені. Напилися, подякували, ще й спитали Марійку, як її звати. Подає один блокнот, каже: "Напиши, як звати". Бо вони глухі й нічого не чують. І вона написала: "Марія Си-лівна". Це її до війни весь радгосп так звав, по-батькові, бо вона була знатна, її кури неслися найкраще... Кури її люблять, вона як іде через двір, то вся пташарня за нею підлетом, а деякі аж на плечі злітають!..

— Ти коротше,— перебив сестру Серьожка.— Мене прапор цікавить.

— От вони напилися й пішли степом. Йдуть собі, не оглядаються, а глухі ж, бідолашні, обоє і не чують, що за плечима по битому шляху уже мотоцикли: др-р! др-р! др-р!

— Ну?

— Ну, догнали — й на місці обох... бах-бах... А Марійка все бачила з ферми і, як тільки ті поїхали далі, полетіла до командирів. Оглянула їх, думала, що живі,— неживі. І бачить: на спині одного з-під гімнастерки, посіченої кулями, начебто якась китиця золота. А то в нього під

сорочкою в плечах прапор був зашитий! Розпорола вона підплічку і витягла прапор. А він увесь намок від крові, ще теплий і теж пробитий. Ленін на ньому і написано: танковий полк!..

- Єрьюжка здригнувся:

— Де він?

— Не знаю,.. Не перебивай!.. Вона десь його заховала і нікому не каже. А командирів Марійка і дівчата-доярки поховали увечері. Обмили їм обличчя водою, рушниками перев'язали і там-таки й поховали край дороги.

— Поклич її! — сказав Єрьюжка. Люба постукала в стіну.

— Тільки ти з нею не дуже,— попередила дівчина.— Бо вона й вилає, дорого не візьме! В неї й батько,— він тепер ходить склити по селах,— всіх лає!.. Кожному в вічі виказує, хто чого заслужив!..

Незабаром поріг переступила дівчина років п'ятнадцяти, з кісками віночком, жвава, рухлива, з гострим носиком, в золотих крапельках ластовиння. "Наче по-крапана сонцем",— подумав Єрьюжка. Під ситцевим її платтячком ледь окреслювались молоденькі груди.

— Знайомся, Марійко,— звернулась до неї Люба, вказуючи на Єрьюжку, що стояв босий біля стола.— Братко мій, Єрьюжка. Поет!

Хлопець почував себе ніяково босим. Він думав, що Марійка набагато менша і її не буде соромно. Вона ж, стрельнувши на нього гострими оченятами, невміло і занадто міцно як для дівчини потрясла йому руку.

— Ось він приніс,— сказала Люба, гордо подаючи подрузі пожмакану листівку, що її Єрьюжка перед тим дістав з чобота.— Читай!

Марійка читала, повільно розцвітаючи.

— Ой, скільки ж тут визволено! — з висповідом промовила вона і глянула на Серьожку.— Та які все назви гарні!

— Якби ще там Полтава! — сплеснула в долоні Люба.

— Це те, що вдалося добути,— з гідністю промовив Серьожка.— В мене листівок таких не одна. Я привіз їх... людям. Розуміється, нашим людям,— підкреслив він, дивлячись на Марійку.— Як ви гадаєте, вдасться їх тут розповсюдити?

— Таке й питаєте,— здвигнула вона плечима.— А чому ж ні?

— А хто тут у вас з наших... з найнашіших людей? Марійка на мить замислилась.

— Дядько Михайло,— стала вона повільно, з твердим притиском перераховувати.— Оникій Петрович, Вінько-водовоз, дід Кишка, теслярська бригада, дівчата Козловських, комірник Левко, дід Гарасим, Галя Остапівська, тітка Пріська, тітка Вустя, той професор, що до кнурів став, воловник, баба Чайчиха, баба Миниха, старший конюх, і другий конюх, і третій конюх, і Пура-вихователька, і всі харківські, що в гуртожитку, і, звісно, всі полонені...

— В мене не вистачить,— засміявся Серьожка.— В мене листівок небагато.

— Шкода,— серйозно глянула на нього Марійка.— Шкода. А ще ж і в колгосп "Червоний маяк" треба, і в "Хвилю комунізму, і в "Колос".

— Туди я не поїду,— сказав Серьожка.— На цей раз ні.

— Вас ніхто й не просить,— дівчина глянула на нього з деякою зверхністю.— Думаєте, нам це первина? Нам не те що афішки, нам харківські навіть цілі газети приносили. Як тільки принесуть, так тато ящик із склом під руку і помандрував на села. Там у нас скрізь то знайомі, то родичі.

— Тепер родичів більше стало, ніж було раніше! — засміялась Люба, стріпнувши чорними кучериками.

— Лихо людей ріднить,— відповіла Марійка, як стара.— Давайте мені всі листівки, а я вже доведу до ума. Сьогодні й доведу.

— Як саме? — поцікавився Серьожка.

— Половину їх зараз рознесу, в гуртожиток збігаю до Ліди Кузнецової, а половину завтра тато на село понесуть.

— Ми вдвох по радгоспу гайнемо! — підстрибнула Люба.— Марійко, згода?

— Як хочеш... Де вони?

Люба зазирнула в Серьожчин чобіт.

— Нема!

— Зараз внесу. Я їх в хату не заносу, тримаю надворі, і ви так робіть: мороз гартує.

Дівчата засміялись.

Узувши на босу ногу тітчині галоші, Серьожка вийшов у присінок і замить повернувся з бамбуковими лижними палицями.

— А де ж листівки? — здивувалась Люба. Серьожка з таємничістю ворожбита постукав палицею об диван, і з неї висунулась, як затвор з гвинтівки, тоненька трубочка листівок.

Марійка дивилась на хлопця, як на міського небаченого фокусника.

— Ти ж подумай! — вигукнула вона здивовано.

Серьожка, ясніючи, запхнув свій сувій назад у палицю і передав її Марійці. Марійка взяла бамбук урочисто, обома руками...

Люба тим часом вхопила другу палицю і, наслідуючи рухи брата, теж постукала нею об диван.

— І тут є!.. Цю я собі візьму!..

— Постав на місце,— наказав Серьожка, відбираючи в сестри палицю. Він добув листівки і, не розгортаючи, передав Марійці. Вона сунула їх за пазуху:

— Це таткові! Вони підуть з ними в колгоспи... Серьожка поглядав на дівчину, переступаючи з ноги

на ногу.

— А тепер скажіть мені одну річ, Марійко,— він підшукував слова.— Скажіть, де... прапор?

Марійка блиснула очима на Любу, і Люба залилася рум'янцем.

— Який прапор? — запитала Марійка.

— Прапор танкового полку. Марійка помовчала.

— Не знаю,— нарешті сказала вона.

— Це неправда,— Серьожка подивився дівчині просто в вічі.— Ви ж десь його зберігаєте?

— А хоча б і зберігала? — з викликом підвела голову Марійка.— То що?

— Я хотів би вас просити, щоб ви його передали мені... У мене є товариш один, так він сам танкіст і, здається, з того полку. Напевне з того полку. Він день і ніч думає про той прапор.

— Думає!.. Чи й не диво!.. Тепер всі про нього думають!.. І з наших робочих як не один хто-небудь, так другий підійде й питає нишком мене про нього: як та як?

— Але ж він танкіст з того полку...

— Я теж з того полку! — сердито випалила дівчина.— Хіба я з німецького, чи що?

Серьожка не знав, що відповісти на це.

— Так і не дасте? — невпевнено записав він згодом.

— Так і не дам!

— Вона хоче орден одержати за те, що зберегла! — випалила Люба.

— Дурна ти,— почервоніла Марійка.

— То скажіть хоч, де він зберігається,— наполягав Серьожка.— Чи надійно?

Дівчина лукаво посміхнулась.

— Закопала в землю, і сама вже не знайду того місця, і ніхто не знайде! Ходжу, і здається, що скрізь закопано: і тут, і тут, і тут.

— Як же це так? — простодушно злякалась Люба.— А коли наші придуть?

. — Тоді, може, й знайду,— засміялась Марійка.— Тоді таки точно знайду.

"Чортеня, а не дівчина",— подумав про неї Серьожка.

Вибравши з палиці листівки, дівчата стали збиратися. Серьожка теж почав одягатися, щоб їх супроводити, але Марійка рішуче його зупинила:

— Ви не йдіть, а то вас тут ще не знають. Мене то впустять і серед ночі, коли хто й спати вже вклався... Ми їх швидко общедруємо!

— Я готова,— сказала Люба, надівши набакир свою шапочку.

— Ходімо, я одягну кожушанку.— І Марійка, з порога обернувшись до Серьожки, затрималась на ньому оченятами.— Ми швидко повернемось... А як повернемось — будемо співати, еге ж, будемо? — Маленькі груди її дихали схвильовано.— Хочеться горло подерти...

— Добре,— сказав Серьожка; несподівано зашарівшись. Йому стало на душі так гарно, як ніколи ще не бувало.

Дівчата, війнувши спідничками, загуркотіли надвір.

Серьожка деякий час стояв посеред хати і, заклавши руки за шию, посміхався. Марійка мовби залишила йому в хаті свій дзвінкий голосок, і хлопець тепер замріяно слухав його і наслухатись не міг.

XIV

Зненацька попідвіконню затупотів кінь. "Поліція!" — похолонув Серьожка, і перше, що він зробив, це, кинувшись до стола, загасив лампу. Чекав, що зараз розчиняться двері навстіж, поліцаї вдеруться до хати, закричать: хто такий?

Замкнутись? Але хіба це допоможе? Хай уже так... Вони не можуть до нього вчепитись. Він приїхав до тітки, до сестри... Чого приїхав? Привіз міняти камінці до запальничок! Серьожка заготував відповіді в Полтаві разом з Лялею.

Проте ніхто до нього не вдерся. У вікно було видно, як вершник зупинився під вікном у сусіда і, не встаючи з коня, обережно постукав у шибку. Рипнули тихо двері — і на ґанок вийшов високий чоловік без шапки, напевне, Марійчин батько. Перескочивши навшпиньках до сінешніх дверей, Серьожка приклався вухом до клямки. Але як він не напружував слух, окрім суцільного бубоніння, розібрати нічого не міг. Одне, що йому вдалося виразно розслухати,— це було його власне прізвище, згадане наприкінці розмови. Чи, може, це йому тільки здалося?

Вершник незабаром поїхав, а Серьожка, пробравшись крізь п'тьму до стола, знову засвітив лампу.

Не встиг він ще як слід зважити все, що тільки-но сталося, коли в сінях раптом заторохтіло і двері владно відчинились. До хати, не питаючи дозволу, вступив високий, кряжистий чоловік років п'ятдесяти. Він був у робочому фартусі, з кишень стирчав дрібний столярський інструмент — чоловік, видно, щойно відірвався від роботи. Серьожка здогадався, що це сусід, той самий Сила Гаврилович, про якого розповідала тьотя Даша.

Здоровкаючись, столяр зміряв хлопця з голови до ніг прицінливим суворим поглядом, потім пройшов до печі, усівся на в'язці соломи і став крутити цигарку.

— Що ж там у Полтаві чувати? — позирнув Сила Гаврилович на хлопця спідлоба.— Німчура ще не виздихала?

Серьожка збирався з думками. Як він має відповісти цьому Силі? Було видно, що столяр вшелепався сюди не лясати точити, а з певними намірами. І, здається, йому вже добре відомо, чим дише цей хлопець, і з якою метою забився сФди з Полтави...

Сила, помітивши Серьожчині вагання, підбадьорив його:

— Можеш не критись від мене: я вже читав твої афішки.

— Я не збираюсь критись. Я просто не знаю — хто ви.

— Хто я? — Сила вигорнув з печі велику жарину, кинув її на свою шкарубку долоню і став прикурювати.— Хто ж я? — Він, видно, і самому собі хотів відповісти на це.— Не панського походження, не царського коліна. Простий собі трудяга. Ще недавно в пошані був, право голосу мав, а зараз і права дихати не маю. Колись оцей радгосп своїми руками зводив, а тепер ходжу тут поза всяким законом: щодня жди петлі на шию. Порівняй, хлопче, все, що мені дав німець і що він у мене відібрав, і тоді ти знатимеш, хто я такий і чому поза всяким законом опинився. Хоча брешу, що поза всяким законом. Адже тецер у нас діють два закони... Один їхній, той, що зверху видно,— це для контори, для поліцая, для нагайки, для концтабору. А другий наш, радянський, яким ми жили і яким живемо,— це для нас, для душі, для того, щоб окупантів винищити до ноги. Ти по якому закону тут з'явився?

— По-нашому,— сказав Серьожка.

— А коли так, то завтра поїдеш зі мною в одне місце. Там одні люди хочуть тебе бачити.

— Які люди? Може...

— Там побачиш,— хмуро обірвав Сила вкрай зацікавленого Серьожку.
— Стеж: надвечір до мене під'їдуть санчата. Одягайся й виходь. Дарині Дмитрівні й сестрі скажеш, що довідався, мовляв, про одного з своїх товаришів-студентів, який живе тут під боком, в хуторі Яровім, і треба його провідати. Це ненадовго. Вночі ми знову повернемось в радгосп.

Сила не питав хлопця, чи не ламає це часом якихось його планів, чи згоден, зрештою, Серьожка їхати в той невідомій хутір, чи не згоден. Столяр викладав це не як власну пропозицію, а як чийсь наказ, і Серьожка з самого його тону зрозумів, що їхати треба, що це необхідно і що ця необхідність викликана саме тим законом, яким він живе.

— Гаразд,— сказав Серьожка.

Він хотів дізнатись про подробиці цієї поїздки, але Сила вперто уникав докладнішої розмови на цю тему, даючи зрозуміти хлопцеві, що на сьогодні з нього досить буде сказаного.

Вставши від печі, столяр повільно перейшов до

вікна, нахилився сивою головою до шибки, прислухався.

— Як воно там наші колядниці,— промовив сам собі, і його жорстке, заросле сивою щіткою обличчя одразу пом'якшало.

Тільки оце тепер Іллевський збагнув повністю, що перед ним стоїть не просто робітник радгоспу, а ще й батько тої цікавої бистроокої дівчини, яку Серьожка сам жде з хвилюванням. На початку розмови він якось і не подумав, що Марійка доводиться дочкою цьому суворому

столярів. Це ж вона, певно, підла-тувала йому оту сорочку на кістлявих широких плечах. Це ж вона, єдина господиня в хаті, варить йому їсти, довірливо радиться з ним, переживаючи вкупі й радощі й горе. І від одного того, що цей літній, похмурий і, видно, нелегкий у житті чоловік доводиться Марійці батьком, Серьожка теле відчував до нього теплу приязнь.

Сила незабаром, не прощаючись, пішов, залишивши після себе в хаті хмару махоркового диму.

Куди він завтра повезе Серьожку? Що то буде за розмова? Можливо, що це справді хтось із колишніх його знайомих по інституту? Але як швидко їм стало відомо, що він, Іллєвський, уже тут! Очевидно, за його діяльністю весь час стежать чийсь увалені очі. Виявляється, КОГОСЬ цікавить Серьожчина робота, Серьожчина доля. Що це має бути хтось із своїх — у цьому він не мав сумніву. Але хто, хто? На жаль, все це з'ясується тільки завтра. Як довго!..

Дівчата повернулись рожеві, збуджені, викачані в снігу. Хвалились навперебій, як вдало все обійшлося. Листівки рознесли, кому треба, передали в надійні руки.

— Мабуть, зараз оце ніхто в гуртожитках не спить, всі читають про перемогу під Москвою!

— І в "Хвилі комунізму", певно, не сплять, ми й туди передали! — лебеділа Марійка.— Це тут поблизу колгосп так зветься — "Хвиля комунізму"... Ой, у мене й досі у вухах повно вітру!.. Ми так бігли!..

— Ким же ви в колгосп передал ?

— Зустріч Сашка Дробота, .аг ІК '-ОІ; приїздив...

— Хто ті;> Дробот?

— Рахівник їхній, до війни комсомольським секретарем був на хуторі...
Чесний парняга!

— Чесний, кажеш?

— Та кажу ж — комсомолець!

— А сніг який там, Серьожко, чудовий! — щебетала Люба.— Ми всю дорогу борюкалися! Я Марійку як штовхнула в кучугуру!..

— А я тебе? Качала, скільки сама хотіла! Дівчата роздяглися, повискакували, сміючись, на лежанку, всілися, як горлиці, рядком.

— Ну, а тепер співати!

— "Широка страна моя родная!.."

До пізньої ночі Серьожка співав з дівчатами тих пісень, за якими так скучив у Полтаві. Тут, у цім радгоспнім будиночку, серед занесеного снігами степу, для них наче не існувало ні заборон, ні небезпек, ні окупації. Справді, ще ніколи хлопцеві не було так гарно, як цієї ночі. Між піснями Марійка говорила, що бамбукова його палиця годиться на держално прапора, і пообіцяла сама принести прапор у Полтаву, але не раніше як весною, коли нагріта земля відійде, бо зараз, в морози, вона як камінь і важко здобути заховане в ній... Весною, весною!..

"Вона й сама, як Веснянка"! —думав Серьожка про дівчину, дивлячись на золоті крапельки ластовиння, що здавались йому дивно красивими. Веснянка! Коли б це не при сестрі, то він і Марійці сказав би, що вона — як Веснянка...

Сказав би чи не посмів?!

У чотирьох кілометрах від радгоспу в глибокій вибалку причаївся хутір Яровий, або по-новому колгосп "Хвиля комунізму". Він розташувався осторонь грейдерного шляху, заховавшись у своїм вижолобку, мов у колисці, і це не раз рятувало колгоспників від різних німецьких напастей.

Якщо інші села, ближчі до шляху; раз по раз зазнавали на собі жорстоких нападів мимо йдучих військ, що, налетівши дикою татарвою з дороги, глумилися з населення, ломилися в хати, рилися в скринях колгоспниць, розбивали пасіки, вистрілювали по дворах домашню птицю, — то в "Хвилі комунізму" такі погроми траплялися значно рідше. Тут ще й досі спокійно ходили по подвір'ях гуси та качки, бігали поросята, дивуючи своїм існуванням кожного, хто попадав у хутір Яровий з інших сіл. Попередній голова колгоспу "Хвиля комунізму" залишився і зараз на цій посаді. Він був безпартійний, але добрий господарник, колгоспники стояли за нього горою, а районне німецьке начальство напочатку іноді заgravало з такими авторитетними людьми. Воно, звичайно, не знало, що цей голова користується таким авторитетом серед колгоспників саме тому, що він краще за інших уміє оберігати колгоспне добро від окупантів і нишком, але дуже послідовно саботує їхні заходи... Не знало районне начальство й того, що весь хутір, власне, являє собою своєрідну партизанську базу, що тут в кожній хаті випікається хліб для партизанського загону, а в комірчинах тижнями лікуються поранені бійці.

Ось до цього закинутого в степу хутірка і прибув сьогодні вночі Іллєвський з Марійчиним батьком. З першими сутінками по них заїхав, повертаючись з радгоспного млина, моторний хлопчина в кудлатій шапці. За якісь півгодини його легкі, мов скрипка, санчата перетнули відкрите поле і стали спускатися безлюдною вуличкою хутора.

В хатах уже спалахували дрібні вогні. Жінки зачиняли віконниці, скликали дітвору вечеряти. На просторому колгоспному подвір'ї біля обмерзлого кригою колодязя ще скрипів журавель — хтось, запізні-лий, напував худобу. Тут, на подвір'ї, Сила Гаврилович та Іллєвський встали з

саней, подякували хлопцеві, який, тільки свиснувши на це, захурчав своєю "скрипкою" до стаєнь.

Серьожка, добре промерзши за дорогу в своєму міському піджачку, заховав, як у муфту, руки в рукави і, скоцюрблений, мовчки рушив за Силою Гавриловичем. Мовби відділившись на якийсь час від самого себе, хлопець збоку оглядав свою зіщулену, промерзлу постать і не впізнавав себе. Невже це справді він, Серьожка Іллєвський, який ще півроку тому входив до світлої інститутської аудиторії в білій сорочці з краваткою, в ідеально випрасуваних штанах, з студентським портфеликом у руці, де поряд з конспектами неодмінно буде збірник Сосюриних чи ще чийхось нових поезій? Хіба ж він тоді б повірив, якби йому сказали, що мине півроку — і ти, Серьожко, вже брестимеш темною вуличкою якогось хутора Ярового з малознайомим цим столяром Силою, брестимеш назустріч смертельним небезпекам і навколишніх ти вже будеш цікавити не своєю особистою симпатичністю чи несимпатичністю, не своїми віршами та оцінками в матрикулі, а насамперед тим, наскільки надійний ти, щоб тобі можна доручити важливу справу і вимагати з тебе звіту за неї. Без звички все це було майже жорстоким, але саме на уламках багатьох узвичаєних понять зараз виростала його справжня змужнілість. Серьожка відчував, що тепер він не просто собі Серьожка, а що він — молодий підпільник, учасник загальнонародної боротьби, і в цьому зараз вся його вага й значення як людини. Саме тому ним зацікавився якийсь Сашко Дробот, саме тому до нього Сила Гаврилович поставився з такою серйозністю і саме тому, ідучи цим вперше баченим хутором, Серьожка має тверду певність, що зустрине друзів і знайде захист та поміч на випадок небезпеки.

Хутір виявився досить великим. Розлогий на початку вибалка, він дедалі вужчав, врізався гострим кутом поміж двома схилами, і Серьожці вже видно було, як далеко внизу, на самому вістрі цього кута, поблискують вогники в хатах. За тими вогниками, ще нижче, потяглися яри, вкриті темним лісом.

Що глибше вниз спускався Іллєвський з Силою Гавриловичем, то більше впадало йому в вічі, що, незважаючи на досить пізній час, весь хутір не спить. У повітрі висів запах смачного диму, на подвір'ї хтось глухо перемовлявся, скрізь рипали двері. Вулицями снували озброєні люди, щоразу перепиняли грізними голосами Серьожку й Силу Гавриловича, довідуючись, хто йде. Похмурий Сила відгукувався раз у раз на це сердитим бурчанням.

Вся понизова частина хутора була запруджена партизанами. Вони, видно, недавно сюди вступили і знову лаштувались в дорогу. Лагодили сани, кували коней, що бовваніли вже запряжені, майже під кожною повіткою. Сила Гаврилович був, очевидно, в партизанів своєю людиною, бо патрулі впізнавали його по голосу і пропускали з приятними жартами.

— Та їх тут густо!—шепотів столярові Серьожка.

Відколи їх пропустив перший патруль, хлопцеві стало легше дихати. Він наче входив у вільний, сподіваний світ, де можна було не боятись, що тебе зупинять окриком "хальт!", тут знову можна було бути самим собою.

XVI

Доки Сила доповідав у штабі про Іллєв-ського, хлопцеві довелося чекати в просторій накурений кімнаті, заповненій партизанами.

Присівши в куточку, Серьожка рвав звідти очі на цих відважних людей, які вже не раз потрясли своїми ділами окуповану ворогом область. Згідно з Серьожчи-ним уявленням про них, усі вони мусили бути велетні зростом, говорити мали б тільки басом, лютим і сповненим ненависті. А тут спали покотом на підлозі та юрилися біля стола звичайнісінькі собі люди, молоді й зовсім літні, одні — в засмальцьованих кожушках трактористів та механіків, інші — в брезентових важких плащах колгоспних їздових або в чорній формі залізничників. Якби не

зброя на них, можна було б подумати, що всі вони щойно повернулися з мирної роботи і зібралися тут перегрітись та відпочити.

Кімната ця вдень, мабуть, правила за контору колгоспну. На стінах висіли різні розпорядження окупаційних властей, всіяні численними граматичними помилками. Ніхто цих паперів не чіпав, не зривав, ніхто на них, окрім Серьожки, не звертав уваги. А для Серьожки ці розпорядження тут, над головами партизанів, були особливо курйозними, наносними, чужими цьому життю.

Як можна було зрозуміти з розмов, у кімнаті зібралися не лише партизани. За столом розсілися кілька голів колгоспів, які, видно, не належали самі до загону, а прибули сюди з якимись звітами. Вони разом з партизанами жваво обговорювали введену в "Хвилі комунізму" якусь нову систему обліку, котра всім присутнім дуже подобалася своєю дотепністю. Серьожка з цієї складної механіки міг збагнути лише те, що замість, хліба й худоби окупанти матимуть з "Хвилі комунізму" дулю під ніс. Голови колгоспів, звичайно, мали освіту нижчу, ніж Іллєвський, але в практичних житейських справах він відчував явну їхню перевагу. Хлопця захоплювала і їхня солідна бесіда, і їхній спокій та врівноваженість. Певці себе і своїх справ, вони з гідністю сперечались та радились, чекаючи виклику до "хазяїна".

"Вони й зараз почувають себе господарями становища,— думав Серьожка про них.— Як і Сила Гаврилович, вони продовжують жити за радянськими законами... Навіть на нараду з'їхалися в цей заметений снігами хутір, щоб звітувати "хазяїнові". Хто ж він, цей "хазяїн"? — не терпілось дізнатися хлопцеві.

Незабаром повернувся Сила Гаврилович і покликав Серьожку до командира.

Штаб містився тут же через сіни, в другій хаті. Столяр, показавши Іллєвському, куди заходити, сам залишився в напівтемних сінях.

— Я тебе тут ждатиму,— кинув він хлопцеві навздогін.

В кімнаті, де Іллєвський опинивсь, півстіни займала карта Полтавщини. Біля неї, поставивши ногу на стілець і спершись на коліно ліктем, стояв широкоплечий вусатий мужчина в темній суконній гімнастерці, туго підперезаній армійським ременем. Розглядаючи якийсь пункт на карті, він жваво говорив до двох своїх товаришів, що сиділи за столом в шинелях наопашки.

Коли Серьожка зайшов, розмова одразу урвалася. Той, що стояв біля карти, рвучко обернувся до хлопця й окинув його бистрим поглядом людини, звиклої приймати відвідувачів.

Серьожка, спалахнувши, мало не скрикнув від несподіванки: перед ним стояв секретар обкому партії.

До війни він бував в інституті, якимось навіть виступав з промовою на комсомольських зборах. Правда, тоді в нього не було цих вусів, оцієї суто військової тугості, зібраності у всьому тілі... Проте хто з полтавчан не впізнав би його й тепер по статурі, по усмішці, по характерній примруженості очей, розумних, проникливих, очей, що кожного викликали на відвертість...

Коли Полтава вперше почула, що в області діють кілька партизанських загонів, якими керує секретар підпільного обкому партії, німецькі посіпаки почали

З шкури лізти, щоб тільки оббрехати його. Бачили, мовляв, як він подався машиною на схід, аж курява знялась... І деякі маловіри навіть піддавались таким брехням. Зараз Серьожка хотів би гукнути їм звідси: дивіться! Ось він стоїть у своїй напіввійськовій формі біля розвішеної карти в прекраснім хуторі Яровім! Стоїть і посміхається до мене!.. Гляньте в сусідню кімнату, скільки там прибуло до нього народу з різних

районів області! Прийшли звітувати йому, прийшли до нього по науку боротьби! І один з них — я, підпільник Сергій Іллєвський...

— Це ви привезли зведення? — запитав секретар, оглядаючи збентеженого Серьожку.

— Яке зведення? — не второпав спочатку хлопець.

— Зведення Радінформбюро.

— А-а... Я.

— Натремтівся, мабуть, за дорогу? Була душа в п'ятах?

— Ні... В мене камінці для запальничок... Міняю, мовляв...

— Ого, озброєний,— секретар презирнувся з тими, що мовчки сиділи за столом в шинелях, і всі троє посміхнулись.— Ну сідай, друже, розкажи, що там у вас...

Вони сіли на лаві, і Серьожка вперше голосно став розповідати про те, що досі було під тяжкою забороною, на чому, здавалось, лежав такий покрив, якого ніхто не міг зняти. Хлопцеві аж самому було зараз дивно чути ці свої таємниці, висловлені вголос, без конспірації, і кількома репліками секретаря обкому перетворені в звичайні речі, в роботу.. Засідання в Убийвовків, перша листівка-присяга "Нескореної Полтавчанки", нарешті, радіоприймач... Про все це Серьожка розповідав натхненно, як про щось рідкісне й виняткове, а секретар уважно слухав, зрідка перепитуючи.

— Все? — запитав він, коли Іллєвський вичерпав свої цовини і вмовк.

— Все,— рожевіючи, промимрив хлопець, одразу відчувши, як мало ще ними було зроблено.

— Гаразд,— підбадьорив його секретар.— Тепер дозволь поставити тобі кілька додаткових, як казали у вас на іспитах, запитань...

І Тут сталося найдивовижніше, найразючіше для

Серьожки. Виявилося, що таємниці, з якими він тут відкривався, для секретаря обкому таємницями не були. Він знав такі подробиці їхньої діяльності, про які, здавалося хлопцеві, ніхто не міг знати, крім нього, та Лялі, та їхніх найближчих друзів. Про те, як Серьожка був "механіком" у гаражі і з яким конфузом його звідти вигнали... І як Сапіга прийшов до них "купувати шафу"... Згадав навіть про листівки, заховані в бамбукових палицях. Про все тут якимось чином уже було відомо, і секретар говорив зараз про це мовби мимохідь, не підкреслюючи своєї обізнаності в їхніх справах, а лише побіжно висловлюючи деякі зауваження. Одне в нього викликало схвалу, інше — роздум чи навіть стриманий осуд, досить коректний, але й досить твердий, такий, що не допускав можливості подискутувати.

А далі Серьожка був зовсім приголомшений. Досі він думав, що його поїздка сюди, в радгосп, була тільки наслідком його власного бажання та Лялиної згоди. А зараз виявилось, що поїхав він у "Жовтень" не просто провітритись і навіть не тільки заради поширення листівок... Були інші, глибші пружини, які скеровували його діяльність. Лише тепер він дізнався про них. Лише тепер йому стало зрозумілим, що, сам того не підозріваючи, він їхав, виконуючи наказ. І наказ цей був не лише наказом його власного сумління, не лише наказом Лялі та її друзів, але й насамперед наказом оцієї людини, що сидить поруч із Серьожкою. Це було найразючіше і водночас найприємніше для хлопця. Він гордився, що виконав волю цієї людини,, волю представника партії, тим більше, що ця воля цілком відповідала його особистому бажанню, його власній совісті.

— Передайте Лялі,— говорив секретар обкому, вже не посміхаючись до хлопця, як на початку зустрічі,— є потреба й можливість організувати молодіжну групу на заводі "Метал". Це — по-перше. По-друге, необхідно зв'язатись з крігслазаретом. Там є такий чоловік — лікар Веселовський... Запам'ятаєте?

— Запам'ятаю.

— Веселовський. Він вам де в чому допоможе. По-третє — прийде до Сапіги або до Лялі чоловік без двох оцих пальців на лівій руці. Прізвище його буде Безрукий. Йому ви передасте кулемет.

— Це з загону товариша Купріяна? Секретар обкому на якусь мить задумався.

— Так, від товариша Купріяна. Надалі ви будете підтримувати безпосередній зв'язок саме з цим загonom.

— Аз іншими? А з вами?

— Зв'язок з товаришем Купріяном — це буде зв'язок і з нами також. Вказівки підпільного обкому надалі вам ітимуть через Безрукого.

— Що ж це, ми кулемет віддамо, а самі без нічого залишимось, товаришу... товаришу секретар чи командир? — завагався Іллєвський, не знаючи, як краще звернутися в цьому випадку.

— Секретар, він же й командир. І той, і той наказує: кулемет передати за першою вимогою Безрукого...

— Але ми й самі хочемо перейти з ним у загін!

— Ваше не втече, товаришу Іллєвський. Поки що вам вистачить роботи в Полтаві. Там ви зараз потрібніші.

— Знову листівки?

— Знову. Ми їх тут читали. Хороші, з серцем.

— Це, мабуть, з вашого наказу їх було розмножено? — догадався хлопець.— Бо ми встигли переписати від руки всього кілька десятків, а скоро їх з'явилося в Полтаві сотнями! І не від руки, а на машинці.

— Бачите, ви не самотні, товаришу Іллєвський. Ви тільки одна з наших бойових застав.

— Але ж листівки — це мало! — спалахнув Серьожка.— Нам би стріляти!

— Чекайте, я ще не кінчив. Я не сказав найголовнішого, ради чого ви тут опинились. Ракетниці Пузанов дістав?

— Дістав.

— Ракети до них є?

— А навіщо нам ракети? Ракетою фашиста не вб'єш!

Секретар нахилився і витяг з-під лави замаслений олією солдатський речовий мішок, наповнений чимось до половини. Потряс ним, передав Іллєвському:

— Все-таки візьміть оцих пару десятків ракет. Передасте їх Лялі. Вони вам, думаю, згодяться. Неодмінно згодяться. Мусять злетіти в небо...

— Коли?

— Дізнаєтесь потім. Оце поки що і все, товаришу... Серьожко.— Секретар обкому довірливо поклав хлопцеві руку на гостре, схудле плече.

Серьожка, зрозумівши, що пора йти, підвівся. Але як йому не хотілося звідси вирушати! Тут все йому було до запаморочливості рідне, тут його приймали за людину, тут він знову відчув справжній смак волі. І ось треба все кинути, треба знову пірнати в той уярмлений концтабір, де на кожному кроці його можуть кривдити, принижувати, щомиті можуть зацькувати, стратити. Але ж треба!

Іллєвський стояв посеред кімнати і схвильовано дивився на секретаря обкому своїми ясними, сповненими сліз очима.

— Скільки б це не тривало,— голос його схвильовано зривався,— хай іще рік... хай ще десять... хай двадцять років!.. Ми все одно ніколи їм не скоримось, будемо завжди боротись!..

Йому хотілось якимсь незвичайним способом запевнити секретаря обкому, запевнити партію, що він і його друзі будуть вірними їй завжди, скрізь, за будь-яких умов.

— Я не маю сумніву,— сказав секретар, ніби прочитавши Серьожчині думки.— Хай ваша віра ніколи не похитнеться. Настане ще на нашій вулиці свято, настане, товаришу Іллєвський!

Секретар обкому міцно обійняв юнака:

— Бажаю успіхів у роботі. Вітайте Лялю і всіх друзів.

Радісний і трепетний Серьожка вийшов на ґанок. Він почував себе окриленим цією підтримкою, цим надійним довір'ям. Йому немовби

відкрилися зараз очі на справжнє значення своїх вчинків, своєї діяльності. Виявляється, вона далеко значніша, ніж він досі думав. Вона майже велична!..

Хлопець стояв на темному ґанку з своїм мішечком ракет на плечі, а свіжий морозний вітер ласкаво остуджував йому розпалене обличчя. Доки він був у хаті, вітер наче обернувся з іншого? теплого краю, і мовби далека провесінь уже вчувалася в ньому. Дивно було бачити, що вартовий у кожусі ще не помітив цієї кліматичної зміни і, щоб зігрітись, м'яко пританцьовував у валянках біля гайку.

Де ж Сида Гаврилович? Певне, забрався кудись перегріти душу...

За кілька хвилин двері штабу відчинились, і на порозі, освітлений лампою, з'явився секретар обкому з своїми товаришами. Він уже був у білому кошушку, з автоматом на грудях. Розмовляючи про якусь торф-артіль, вони перейшли сіні і зникли в сусідній кімнаті, де на них чекали голови колгоспів. Як з-під землі, перед Іллєвським виріс Сила Гаврилович. По духові було чути, що його десь таки не обминули чаркою.

— Вже? — пильно заглянув столяр в обличчя хлопцеві.

— Вже.

— Стружку знімав? Пити давав?

— Всього надавав! — багатозначно відповів хлопець. Вийшли надвір і повільно рушили хутором.

У завулках та по дворах, глухо перекликаючись, метушилися люди — збиралися, видно, в дорогу. Всюди рух, скрипіння саней, стишений гомін...

По якомусь часі, коли Іллєвський та його провідник, прямуючи до радгоспу, вибралися в чисте поле, десь знизу, з "Хвилі комунізму", вилетіли одна за одною кілька груп вершників. Зупинившись в різних місцях на околиці хутора, вони оглядали голубий заморожений степ. Незабаром слідом за вершниками з'явилася довга колона. Люди їхали саньми, йшли пішки. Серьожці здалося, що в одному гурті він впізнав серед крокуючих кремезну постать секретаря обкому — в білім кошушку, з автоматом на грудях.

Потім колона, звернувши на північ, зникла, розчинилася в синюватій нічній імлі.

— Куди вони? — обернувся Іллєвський до Сили Гавриловича.

— Звісно куди: окупантів бити!

І знову рушили обидва крізь хрусткий степ, у голубінь, попід холодні зимові зорі.

XVII

Наступного дня Серьожка збирався в Полтаву. Хоча тут, на цьому белебні, йому дуже сподобалось і тьотя радила залишитись, проте хлопець таки лаштував свої лижі. Він мусить бути в Полтаві, він людина обов'язку!

Радісно розбурханий, вже уявляв собі, яким тоном він доповість товаришам про цю поїздку, про зустріч з секретарем обкому, про вказівки, одержані від нього. А яким жестом він передасть Лялі оцей партизанський подарунок для молодих підпільників — торбинку ракет!

— Ти б таки, Сергійку, не йшов сьогодні,— радила тьотя Даша.— Дивись, як уже сніг зривається по полю. До вечора може захурделити таке, що й світу не побачиш...

— А як бійці на фронті, тьотю Дашо? Хурделить чи не хурделить, а війна передишок не знає...

Раптом тьотя Даша зупинилась проти вікна, рвучко припала до відталої шибки.

— Ой, що це з нашими дівчатами? Марійка кров'ю заюшена!

Серьожка скочив на ноги.

Через подвір'я Люба вела під руку Марійку, а та хапала на ходу жменями сніг і прикладала собі до носа, тамуючи кров. Ніс її був зовсім розпухлий. Потримавши якийсь час сніг біля носа, вона кидала вбік почервонілий злипок і хапала свіжий. Де вона пройшла, вслід їервонілись по снігу такі розсипані червоні злипки.

Серьожка простоволосий вилетів на ґанок.

— Що з тобою, Марійко? — він уперше непомітно для себе назвав її на "ти". Тримавши ніс у снігу, вона глянула на хлопця з-під хустки і засміялась йому очима.

— її шеф ударив! — сказала Люба за подругу.

— Давай сюди,— гукала тьотя Даша,— треба щось прикласти!

— Вже нічого,— сказала Марійка удавлено, крізь пальці.— Не йде.

Серьожка взяв її під руку, а Люба одразу пустила, відчувши, що так треба. Брат обережно зводив дівчину на ґанок. Марійка на цей раз не соромилась, що хлопець вів її під руку, а, навпаки, стзшала поруч нього з гідністю, майже гордовито, ще й на подругу озиралась: ну як воно, мовляв? Нічогенька пара?

— Як це трапилось? — звернувся Серьожка в хаті до сестри, коли тьотя Даша поралася біля Марійчиного носа, прикладаючи до нього мокрий рушник.

— Я там не була,— сказала Люба.— Я заховалась в яслах у соломі.

— Ти й звідти все бачила, як миша з нори,— сказала крізь рушник Марійка.

— Цирк, просто цирк,— сміялась Люба.

— Ти, Любко, розповідай толком,— нервувався Серьожка, думаючи, що все це має якийсь зв'язок з листівками.— Розповідай по порядку!

— Ідемо ми вранці на пташарню,— слухняно почала Люба,— коли бачимо — на фермі легкові машини між корпусами. А тут Вінько якраз біжить, батогом вимахує. "Давайте,— каже,— дівчата, в овечник, німці овець на пластинку записуватимуть". Вбігли ми в кошару, аж там повно: ходять між вівцями і шеф з перекладачем, і ще якісь німці з ними, і управитель, і зоотехнік, і наші робітники — свинарки, чабани, фуражири. Німці з якимись булькатими апаратами носяться, штовхаються між овець, як вовки, щось піджerkують, а перекладач пояснює. "Буде,— каже,— передача, піде звідси по всій Європі. І в Францію, і в Бельгію, і в Голландію", і ще кудись. Як, мовляв, швидко відновляється на Україні господарство без більшовиків під німецьким проводом. Під боком у фронту, мовляв...

— Де той фронт! — зітхнула тьотя Даша.

— Вони й прибрешуть... Фронт поруч, мовляв, а ми вже керуємо, наводимо лад, і Україна під нашою рукою щаслива...

— То, мабуть, від Геббельса,— висловив догадку Серьожка.— Від обербрехуна.

— Поставили вони якийсь апарат,— розповідала збуджено Люба,— шеф став біля нього і сказав промову. Нічого ми не розібрали, тільки "украшен" "швайнен", "мільхен"... Потім перекладач звертається до чабана і каже: "їм треба, щоб баран забежав".— "Хай бекне",— каже дід чабан. "Так він не бекає".— "А що ж я йому зроблю, коли не бекає?" Крутили, крутили того барана, а він ні бе ні ме. І шеф розсердився, і перекладач теж. Знову до чабана: "Ми не маємо часу чекати, ми поспішаємо, треба, щоб баран бекнув!" Чабан мовби злякався, виструнчився по-солдатському. "Я ж кажу, хай бекне,— відповідає він і дивиться у вічі перекладачеві.— Хіба ж я йому забороняю?" А баран витріщив баньки на шефа і мовчить.

А шеф на нього і теж. мовчить. Тоді один з фашистів розлютився і, недовго думаючи, сам по-баранячому: "Бе! бе! бе!.." Ми пирскаємо з Марійкою в рукав, а німець — той і не всміхнеться.

— Коли він бекав, на нього всі вівці дивилися,— чмихнула Марійка крізь рушник.

— Чекайте, це ще не все! — вигукнула Люба.— Після цього вони стали скликати всіх і штовхати в тамбур. Я, наче мене хто напоумив,— плиг у ясла і прищулилась, лежу, в щілинку виглядаю. , <

— Я теж в ясла хотіла, так він мене за плече вхопив,— сказала Марійка,— "Панінка, сюди!" — кричить...

— Я бачила, як і тебе, і діда Левона вхопили, і Вінька, доярок, і свинарок, і навіть зоотехнік схопили заодно. Зігнали в тамбур, виставили в два ряди, як хор, а спереду навпроти них апарат той, що записує...

"Співайте якусь українську",— наказує перекладач. Всі переглянулись між собою і мовчать. "Що ж ви,— каже,— мовчите? Хіба

ви,— каже,— не знаєте українських пісень? Український народ співучий... Тож починайте". А всі знову мовчать.

— А в Наташі сльози кап-кап,— каже Марійка.— В неї ж такий голос!.. Завжди виводила!..

— Тоді шеф щось миркнув перекладачеві, і цей теж вліз і став поміж фуражирів. "Добре,— каже,— я сам почну, але хто не підтягуватиме... дивіться мені". І почав:

На вгороді ве-ерба ря-а-а-сна...

— І що ж,— Серьожчині очі стали великими, а чорні стрілки брів злякано скакнули вгору,— підтягували?

— Підтягували,— стримуючи сміх, розповідала сестра.— Дивиться шеф, справді, роти у всіх відкриваються, наче тягнуть усі, а чути тільки одного перекладача, що реве, як бугай. Німці нервуються біля своїх апаратів. А шеф тим часом підходить до діда Левона і наставляє вухо йому до рота. А тоді — хляп діда по вуху. "Ти,— каже,— симулянт, ти,— каже,— не співаєш". Підходить до другого, а той також рота роздирає аж до вух, а звуку не дає ніякісінькогої! третій, і четвертий — всі так лише позіхають, як риби. Наче хор німих.

— Коли він, перевіряючи, наставив вухо до мого рота,— сказала Марійка,— я хотіла плюнути йому в вухо. Таке волохате... Аж злість взяла!

— А ти теж тільки губами водила? — спитала Марійку тьотя Даша.

— Атож. Ще співати йому... Всі зівають, і я зівала. Він мене за руку як щипоне і сичить: "Ти осель!"

— А що потім було! Ой, що ж було! —Любка захоплено глянула на подругу. Марійка, світлячи з-під рушника, підбадьорила її очима.— Шеф швидко заговорив до перекладача, той знову вискочив до нього, потім оскалився до робочих, як підлиза, і перекладає: "Це, мабуть, старовинні пісні, і молодь уже їх не знає. Виберіть, дівчата, самі собі до смаку таку, знаєте, голосну, широку, українську, ну?" І раптом,— Люба аж задихалась від сміху,— раптом я чую Марійчин голос:

Широка страна моя родная...

Серьожка гаряче, як крізь сльозу, глянув на Марійку:

— Невже? Так і почала, Марійко?

— Так.

— Так, як учора ми тут з тобою співали, Серьожко! — вигукнула Люба.— Тільки перекладач не дав їй далі. Крикнув щось шефу, шеф витріщив очі і з розмаху її кулацюгою просто в обличчя. Вона і впала!..

— Я не впала,— сказала Марійка тихо,— мене чийсь руки ззаду підхопили і підтримали.

— А шеф лютий, аж посинів... Почав усіх товкти, хто під руку попадеться. Навіть свого перекладача ледве в пику не затопив. Сміха!.. Потім посідали в машини і загурчали до контори.

— Не до контори, а до полонених,— поправила Марійка.

— Ага, я й забула, Вінько-водовоз казав же... Він, на бочку й за ними погнався.... "Шеф,— каже,— думав, що коли полонені під конвоєм, так одразу йому заспівають".

— Теж не співали?

— Стояли, кажуть, всі, як один, зціпивши зуби,— навіть рота ніхто не розтулив. Шеф наказав з усіх зняти сирицеві постолои, які він їм видав на тому тижні, і ганяти босих по снігу три години...

— Я ж казала, що там усі наші,— підшморгуючи розпухлим носом, промовила Марійка.— Бо як тільки їх пригнали з полтавського табору, то перекладач спитав, хто з них перебіжчик, тобто сам перебіг до німців. "Вийдіть,— каже,— такі, пан шеф дасть вам легшу роботу".

— І багато вийшло?

— А ні один! Стоять і в землю дивляться...

— Серьожко,— звернулася до брата Люба,— а то й справді такі апарати, що і в Франції могли б усе крізь них почути?..

— Що — все?

— Як Марійка заспівала "Широка..."

— Думаю, що могли.

— Я ж так і знала! — просяяла Марійка.

Опівдні Серьожка вирушив на Полтаву.

Сніг каламутився, зриваючись у заметіль, співав під лижами, вітер підгонив у спину. За радгоспом Серьожка ще раз оглянувся. Крізь сиву імлу червонів напис на черепиці майстерні.

— Чудово! — сказав Серьожка. Вуха йому щипало, мамина хустка лежала в кишені.

Чи тому, що завдання було так вдало виконано, чи від того, що мамі він привезе хороші вісті про Любу, про те, як вони тут цілий вечір хихотню справляли, чи тому, що Марійка напливає на нього крізь сніг золотими крапельиночками,— хлопець не знав чому, тільки йому було так, що він не йшов на лижах, а справді летів, вони аж співали під ним. Був зараз сам для себе молодим життєлюбцем Уленшпігелем з птахом на плечі, з піснею на вустах. Які хороші на світі є люди!.. І секретар обкому, і Марійка, і тьотя Даша, і Люба, і дід Левон, що не захотів бекати перед німцями... Серьожка хотів би завжди говорити з такими людьми тільки мовою пісні! Мчався понад землею дужим підлетом, ледь торкаючись її бамбуковими палицями, легкими, мов крила.

Вітер розтулювався, день сутенів, сивіло поле, Стаючи з білого попелястим, як розвихрена металева пилюка.

З цієї каламуті вже далеко від радгоспу назустріч

Серьожці несподівано виринула колона чоловік з тридцять. Люди йшли по двоє, відкотивши на вуха пілотки, мовчки подавшись навпроти зустрічного вітру. Всі були в сірих, забитих снігом шинелях, всі — босі. Тільки озброєні конвоїри йшли по боках у чоботях.

Іллєвський, не затримуючись, пролетів повз конвоїрів, дужче звичайного вдаривши своїми бамбуковими крилами.

Обличчя його після цієї дикої картини одразу втратило юнацьку безтурботну ясноту і ніжність, спохмурніло, затвердло, мов обморожене до білої крихкості. Добившись до шляху, зрівняного снігом і помітного тільки по лінії телеграфних стовпів, Серьожка ще раз озирнувся. Ні колони, ні конвоїрів уже не було видно — сама лиш вируюча попеляста туманність.

Хлопець мчав вподовж шляху, лижі сичали під ним, як зміюки, стовпи бігли назустріч і зникали за спиною один за одним. Сивим, металевим попелом вихрилося все — від землі до неба, забиваючи рот, застилаючи зір. А він, стискаючи зуби, ішов тим же упертим підлетом, орієнтуючись по високих стовпах, а пекуча думка вкладалась сама у ритми:

Розлютованим диким звіром Завиває в степу зима, Білі ідуть конвоїри.
Біла тьма.

Біла тьма у степах голосить, Полонених валить з ніг. Ідуть полонені босі — Горить сніг!

XVIII

Відбущувало, намело, вляглося. Стояли безвітряні сонячні морози.

Небо вдень мигтіло твердою порцеляною блакиттю, а ввечері, при заході сонця, воно бралось грандіозним палахкотливим рум'янцем, відсвіти його падали рожевістю на сніги, і все це холодне світіння небес і мерехтіння снігів єдналось, зливалось, виповнюючи всю просторінь між небом і землею дивним мигтінням, танцем світла, фантастичним грай-вом кольорів.

В таку пору над Полтавою, вперше після довгих місяців розлуки, з'явився радянський літак. Він ішов невисоко, з великою швидкістю і був сріблясто-рожевий. Щоб Полтава побачила, хто він такий, літак, як птах, трохи вигнувся до сонця, і на блискучім крилі спалахнула червона зірка.

Люди висипали з будинків і, підвівши голови, стежили, як він упевнено шугає між клубуватими вибухами зенітних снарядів. Скільки спраглих поглядів, безмірно вдячних і невичерпно радісних, мусив би відчувати на собі той льотчик, на долю якого випав цей незабутній політ! Скільки очей, сповнених то тужби, то палкої молодії відваги, линули у цей момент у високість до нього!.. На Кобищанах стояла, відкинувши

назад голову, слухаючи рівний гул мотора, жовтоволоса, не знана льотчиком дівчина Ляля Убий-вовк. Стояла як зачарована музикою недосяжних далеких світів. На подвір'ї заводу "Метал", затискаючи масний ключ у руці, зупинився високий юнак у сірій замасленій шинелі. Здавалось, його поривний погляд потягне за собою все тіло і воно, відірвавшись від землі, полетить до сріблястої птиці, як металева стружка до потужного магніту. З Первомайського проспекту, може, і зовсім не помітного тому льотчикові з висоти, стежив за літаком Іллєвський, повертаючись на місці, ведучи за ним ясний погляд, як за своєю барвистою заповітною думкою. Серед Корпусного саду зупинився нахмурений Сапіга, стиснувши міцні щелепи. Вони нервово смикалися після кожного небезпечного для літака вибуху зенітного снаряда, А внизу, на глибокому Подолі, спершись один об одного плечима, стояли серед юрби сусідів Борис і Валентино

Вся Полтава дивилася в небо.

Зенітки скаженіли, б'ючи й б'ючи десь із району аеродрому. А він, високий гість, мов заворожений бажаннями тисяч сердець від усякого лиха, вишуго-вував над містом справді як сокіл. Він наче знущався з тих скаженіючих зеніток.

— Запевняю тебе,— штурхав Борис Валентина в плече, не відриваючись поглядом від неба,— запевняю, що там сидить у кабіні молодий Чкалов! В усякому разі, чкаловець!.. Ти дивись, що він виробляє! Що він тільки виробляє! — Борисове кепі сповзало на потилицю.

— Дає клас,— згоджувався Валентин.— Це "яструбок" нової системи. Вперше такого бачу.

— Запевняю тебе, Валько, що той чкаловець родом з Полтави,— висловлював Борис нові догадки про пілота.— Хіба мало наших полтавчан — відважних льотчиків? Карташов, Лимаренко, Мальований — вони ще на Халхин-Голі відзначилися!.. Це не інакше, як хтось із них!..

Уявляєш собі, Валько, як це йому над рідним містом з'явитись, шугонути в небі, побачити і рідні квартали, і сади, і собори, і пам'ятники...

— Пам'ятників звідти не видно,— зауважив Валентин.

— То на яке око... Тьотю Насте! — гукнув Борис через дорогу сусідці.
— Це не ваш Володя в гості прилетів?

Жінка дивилася в небо, як заворожена.

— Може, й мій...

Це був не простий, звичайний політ, це було справжнє свято людської енергії, буйство молодого духу, вигравання міцніючої сили, втілене у нестримних красивих віражах. Мовби в цьому польоті вже передчувались майбутні надберлінські польоти, передчувалась далека поезія перемоги.

В цей вечір літак не кинув жодної бомби. Але чи не більше, ніж вибуховою силою авіабомби, німці були приголомшені саме цим буйним каскадом радісних віражів, сміливим зухвальством невідомого пілота.

— Лялю, він не літає, він наче грає, впивається своїм польотом,— шепотіла Надія Григорівна, стоячи з Лялею в садку.— Грає, як молоде орля, що відчуло вже власні крила і вперше знялося в небо!

Ляля мовчала.

— Мамо, то Марко,— згодом сказала вона, стежачи за літаком невідривним поглядом.— Я певна, що то Марко.

Літак, покружлявши над містом, ліг курсом на схід, набираючи висоту і скупчуючи на собі останні відблиски сонця. Вибухи снарядів у вечоріючій небі ставали дедалі помітнішими.

Наступного дня Лялю одвідав Безрукий. Одразу ж після його візиту в Іллєвського відбулася коротка нарада. Ляля повідомила товаришів, що тепер треба чекати повторних нальотів. Треба готуватись до зустрічі.

Такий наказ було одержано від товариша Купріяна через Безрукого. Готуватись! Зустрічати!.. Ляля і Пузанов найважливіше брали на себе...

В цей день Надія Григорівна помітила, що донька готується до чогось незвичайного. Не стільки навіть помітила, скільки відчула вразливим чуттям матері щось особливе в Лялиній поведінці, мимоволі ловила найтонший її нервовий порух, що прохоплювався в дівчини, коли вона згортала серветку, чи позирала у вікно, чи одягалася. Внутрішня напруга, сторожкість. Навіть вії в доньки були сьогодні якісь ніби насторожені.

— Ти наче перед вінчанням,— сказала мама, дивлячись, як старанно Ляля вкладає перед люстром свою зачіску.

— Який же він був, мамо, вчора,— говорила повільно Ляля, не обертаючись від дзеркала.— Наче прилетів з іншого світу — прозорого, весняного, сміливого...

Зрештою, сьогодні вся Полтава була в радісному збудженні після вчорашніх відвідин. Забігав на хвилинку Сапіга, незвичайно привітний, і насамперед звернувся до тьоті Варі та до Надії Григорівни немов з по-здоровленням:

— Бачили?

— Хто його не бачив,— відповіла тьотя Варя лагідніше, ніж звичайно.

Потім Сапіга зачинився з Лялею в її кімнаті, і з півгодини вони про щось енергійно радились. З уривка мимохить (чи й не зовсім мимохить)

підслуханої фрази тьотя Варя зрозуміла, що Сапіга щось приносив Лялі і чимось навчав користуватись.

— Чого він може її навчити? — скаржилась потім тьотя Варя Надії Григорівні.— Вона й без нього вчена.

Незабаром Сапіга пішов, а за ним через кілька хвилин вийшла з дому й Ляля. В цей день знайомі бачили її то на Жовтневій, то біля кінотеатру, то вона проходила під руку з якимось юнаком повз центральний міський ресторан, де тепер був ресторан тільки для німців — nur für Deutsche. Вечорами там збиралась тилова офіцерня.

Обличчя Лялине було в цей день щасливе, з тінню тої щасливої боязкості, розбентеженості, яка з'являється в дівчат справді лише перед довгожданим одруженням.

— Чи вона часом не виходить заміж? — говорили серйозно про Лялю ті знайомі, хто бачив її в цей день.

Повечерявши дома, Ляля знову зібралася йти.

— Може, я затримаюсь, так ви тут не хвилюйтесь, будь ласка. Без паніки.

Мама проковтнула зітхання. "Не хвилюйтесь..." Хіба це можливо для матері — не хвилюватись? Хіба вона буває коли-небудь хоч на мить спокійною після того, як Ляля вийде за поріг! А надто ж сьогодні, коли донька, виходячи, вже біля дверей обернулась і обвела поглядом кімнату і рідних, немов прощалася.

Знала б мама, де зараз її Ляля, її ніжна, тендітна "мамина донька"!..

Сидить вона в підвалі зруйнованого кількоповерхового будинку. Під нею холодна металева покруч та бита цегла, а над нею — зорі, алмазно чисті зимові зорі.

До війни Ляля часто бігала до цього будинку, де жила одна з найулюбленіших її вчительок Віра Ми-нівна Кричевська. Тепер від будинку залишилась тільки клітка, короб, вигорілий всередині, занесений снігом. У підвалі, який, мабуть, правив мешканцям на початку війни за бомбосховище, зараз було навалено повно різного металевого брухту. Ляля стояла посеред тієї захаращеної ями і дивилася вгору. Як із занедбаного, вимерзлого до дна колодязя, виднівся звідси шмат зоряного неба над головою. Зорі, зорі!.. Колись дивилась на вас з обсерваторії, вивчала вас у телескоп! Не думала, не гадала вивчати вас ще й з таких цегляних колодязів-телескопів. А бачить вас і розуміє вас звідси краще, ніж з обсерваторії Харківського університету.

Важкі стіни дихали холодом, як вічна мерзлота. Не вірилося, що тут колись жили люди, жила ота делікатна і зовсім сива Віра Минівна і Ляля бігала до неї в куценькому платтячку з наївними стрічками в тоненьких косичках. Потім вона, уже струнка, блакитноока десятикласниця, приносила сюди з подругами учительці квіти, перший синій весняний сон. А ще пізніше — студенткою — приходила в гості, і кімната Віри Минівни уже здавалась їй меншою, ніж раніше, і сама Віра Минівна здавалась меншою. Вона не знала тепер багатьох речей, що їх знала Ляля, і дівчині жаль було своєї старої доброї вчительки. Віра Минівна боялась відстати від науки, прагнула "йти в ногу" і ставила своїй учениці такі запитання з астрономії, які Лялі здавались просто наївними. Однак дівчина приховувала це від учительки і відповідала серйозно, терпляче та якомога ясніше. Часто Віра Минівна просила дівчину щось продекламувати, і Ляля читала:

Добро втратити — небагато втратити! Честь втратити — втратити багато! Втратити мужність — втратити все! Тоді краще було б не родитись.

І вчителька, дивлячись на неї, схвильовану, понад міру заглиблену в читане, говорила:

— В тобі, Лялю, почуття обов'язку було завжди найсильнішим почуттям. Взагалі в своєму класі це я в багатьох з вас помічала.

— Ви помічали, Віро Минівно? — сміялась Ляля.— А хто ж нас виховував саме такими? Хто навчав нас ставитися з презирством до тих, що можуть жити безтурботними метеликами? Хіба нема і вашої частки в цьому, Віро Минівно?

Хто міг передбачити тоді, дивлячись на неї, життєрадісну десятикласницю чи студентку, у віщо виляються згодом ці думки про обов'язок? Якій ворожці під силу було сягнути в безхмарну дівочу долю, прорікти, що на дні будинку, де мешкала твоя вчитель-ка в цій задичавленій ямі, стоятимеш, дівчино, з холодною ракетницею, затиснутою в руці?

Наставивши вухо з-під беретки, Ляля вслухалася в небо, наче воно могло до неї заговорити. А воно мовчало, і дівчині чути було тільки глухі звуки бравурної музики, що долітали з ресторану.

"Як там Льоня влаштувався? — думала вона з деякою тривогою.— Хоча б нічого не трапилось, хоча б усе обійшлось щасливо!.."

Після того, що сталося між ними в ту ніч у садку на Кобищанах, Ляля не лише не сердилась на Леоніда, а, навпаки, він став для неї ще кращим другом. Можливо, їй, як дівчині, і справді трохи лестило те, що вона викликала в ньому такий потяг до себе.

А головне, що саме в ту ніч своїм благородним зреченням її, бажаної дівчини, в ім'я іншого Леонід одразу виріс у Лялиних очах. Хоча вона добре знала, чого все це йому коштує, проте, зустрівшись з нею наступного дня, Леонід тримався так, мовби між ними нічого не сталося

або що він принаймні про все вже забув. Більше вони про це не говорили, хоча Льоня, як і раніш, при нагоді знов проводжав її вночі. Лялі було приємно, що вона помилилася в Леонідові. Доти, правду кажучи, вона вважала розхристаного танкіста здатним навіть на вульгарність. Принаймні не дуже вибагливим у таких речах. І зараз їй було не лише гарно, що він так одразу і до кінця зрозумів її, а, навпаки, вона навіть трохи шкодувала, що це кінчилося так одразу, бо вже не могла тепер сперечатися з ним, боронячи своє почуття до іншого. (А їй хотілось би боронити його й боронити!)

В цей час, як Ляля думала про Леоніда, він — по той бік ресторану — сидів, розставивши ноги, на дні забутого серед руйновища водопровідного люка. Він теж слухав височінь із своєї ополонки і нічого не чув, окрім звуків бравурної музики, які долітали до нього, наче з могили. Ноги Леонідові в поганих чоботях закоцюбли, курити хотілося, як в окопі. Здавалося, що якби тільки закурив, так і зігрівся б.

"Як там Ляля? — думав він. — Напевне, вона прийшла в тувельках... Звичайно, в тувельках. Якби це в нас дома, то я взув би її в піми. Вона, мабуть, і не знає, що таке наші сибірські піми!.. Та хоч би вже швидше летіли!"

А височінь, подзьобана зорями, мовчала.

"Чому ж вони не летять? — думала Ляля, з гарячим нетерпінням поглядаючи вгору на зірки. — Ну, чому вони не летять? Та хіба ж у них одна Полтава? Може, цієї ночі літають над Харковом або десь над Бобруйськом...

Але ж... чому вони не летять?

їй хотілося гукнути з цього дна щосили вгору: "Летіть же, рідні, летіть!.. Поміж високими зорями летіть! Не збивайтеся з курсу в темному

піднебессі, почуйте мій голос і летіть просто на мене! Не думайте про те, що буде зі мною!.."

З невимірних космічних глибин дивилися на неї спокійні, холодні зорі.

В цей вечір ніхто не прилетів. Наступного — теж ніхто.

Але й на третій вечір і Ляля, і Пузанов були на своїх місцях. Вони тепер стали досвідченіші і, йдучи на своє чергування, обоє одягалися тепліше. І чергували майже спокійно, не хвилюючись, як перший раз. Немов відстоювали свої години на посту. Леонід уже ухитрився навіть закурювати з рукава у своїй довбанці, хоч Ляля про це й не знала. "Будемо чергувати хоч місяць,— думала Ляля з холодною твердістю.— Колись таки діждемось".

І саме в цей вечір діждались.

Спочатку Ляля думала, що десь далеко гуде авто. Потім стало чути, що гул іде нї низом, а горою. Немов стримано загули-забриніли морозні зорі від високої перенапруги.

Лунко вдарили зенітки. Крізь їхню тріскотнечу гул наближався, ріс, охоплюючи все небо над містом, і разом з тим ростучим рівним гулом росло у Лялі почуття безстрашності, терпкого молодечого зухвальства. Хотілося вискочити із своєї схованки, об'явитися всьому місту, з тайного зробити нетайне: "Це я накликала цю грозу і жду її, і вона йде!"

І раптом той гул, наче з'єднавшись в суцільний висвистуючий струміль, ринувся з висоти вниз і розлігся громом. "Над Південним вокзалом!" — радісно майнуло Лялі, і майже одночасно з цим загриміло в протилежному кінці міста. "Над аеродромом!" — догадалася Ляля і, відскочивши до стіни, високо підняла руку з ракетницею: мотори, здається, ревіли над самою головою. По темному небу перебігла маленька тінь, закриваючи зірки, і знову за нею спалахнули ті ж самі

зірки немов ще яскравіше. Ляля вистрілила, подумавши, що, можливо, гостра бомба, вагою з півтонки або й тонну, зараз засвистить до неї в цей короб-колодязь, і височенні важкі стіни розсиплються вщент, і від неї самої не залишиться найменшого сліду. "Можливо!" — подумала вона і вистрілила вдруге.

Як тільки перша ракета з блискавичною швидкістю зашипіла у височінь, загинаючись над рестораном, в цей момент з протилежного боку їй назустріч, мигнувши, помчалась друга, і вони, мов обійнявшись угорі, розсипались сліпучим сяйвом. Сотні очей побачили ці вільні сліпучі обійми над Полтавою, що яскраво — наче стався вибух двох зірок — спалахнули, освітивши кілька кварталів унизу. Стало на деякий час видно, як удень.

"Ми хоч там обнялися з тобою!" — подумав Леонід.

Не бачила цього тільки сама Ляля з своєї глибокої схованки. Вже після третьої ракети, яка не спалахувала занадто довго,— Лялі взагалі здавалось, що ракети, свистячи одна одній вслід, чомусь і летять, і спалахують занадто повільно,— вона почула, як могутній свист розгортається в неї над головою, врізаючись виючим звуковим конусом-перевертнем уже поміж самі стіни. Небо потемніло, зараз обвалюються стіни, все злетить у повітря. Вона закрила обличчя руками і кинулась наосліп кудись у куток, в'язнучи в металевій покручі, вже відчуваючи на собі вагу обвалених стін. І в той же час їй було незвичайно легко на серці, ніскільки не шкодувала за вчинене — навіть якщо зараз сама опиниться під руїною! Якби вона могла викликати стократ страшнішу силу, то викликала б її.

Здригнулися стіни, блиснуло вгорі все небо, ударило громом десь поблизу. "Мабуть, оце!" — мигнула Лялі думка про ресторан. І ревіння моторів, і трахання зеніток, і вигрщ могутнього вибуху — все було неймовірним, швидким, як бурхливе бушуюче сновидіння.

Гуркіт стих, все вгамувалось одразу, тільки мотори, віддаляючись, ревіли ніби ще дужче, розлючені боєм.

Ляля вихопилась з ями і кинулась бігти попід стінами, маневруючи поміж ними, як у заплутанім лабіринті. О, цей лабіринт вона добре знала!..

Гарячий, нудотний, як отрута, запах вибухової хвилі сповнював повітря, на снігу тріпався відблиск близької пожежі. Ляля перескочила до паркану і, перебігаючи під ним, озирнулась. Розвалений ресторан палав. Він понижчав, осів, даху на ньому вже не було зовсім.

Гул моторів, скрекіт зеніток віддалявся. І в цей час над рестораном несподівано знялися ще одна, друга, третя ракети.

"Що він робить? — вжахнулась дівчина, перебігаючи попід парканами та між деревами і оглядаючись на ракети великими від захоплення очима.— Що він робить, божевільний?.."

Вже на Кобищанах в умовленому місці — в садку — її наздогнав захоплений Льонька з ракетницями в обох руках, у розхристаній шинелі.

— Ти навіщо стільки палив? — накинулась на нього Ляля, сяючи очима.— Адже ж і так влучило?

— Пряме влучання! — вигукнув Льонька.— Тільки мені ще хотілося, вибач, Лялю... Думав: хай ще повернуться і фугонуть так, щоб одна вирва! Щоб вода виступила на тому місці, де сиділа їхня джаз-банда! Мені та джаз-банда за три вечори всі кишки вимотала!

— Добре, що так обійшлося,— шепотіла Ляля.— Як це добре...

Фрунзенською з дзвоном пролетіла німецька пожежна команда.

Пожежі вставали над Південним вокзалом, над аеродромом і в центрі міста. Ніби, виростаючи з землі, перегукувались червоним майвом величезні прапори.

— Новий танковий полк,— сказав Льоня, дивлячись за озагравлене місто.

Він з вдячністю подумав про радгоспівську дівчинку Марійку, яка, з Серьожчиних оповідань, досі вставала перед ним тільки поетичною легендою.

Цілу ніч, до самого ранку, команди німців добували з руїн ресторану трупи офіцерів.

Вранці похоронна процесія розтяглася на всю Гоголівську від пам'ятника до ліхтаря, на якому був повішений підліток в армійських черевиках. Ховали на окремому німецькому цвинтарі, відкритому цього дня в Полтаві.

Акуратно розмірений цвинтар був, як і ресторан, для окупантів: nur für Deutsche.

А живим ще довго ввижались ночами ті буйні ракети, що стрімко вихопились в небо назустріч братам і, обнявшись, розсипались над містом високим саявом, освітивши вулиці й квартали, як удень.

Частина друга

ї

З самого ранку в лісі точився бій. Стрілянину було чути в усіх навколишніх селах. Жінки-солдатки, що, за браком худоби, самі тягали по полю борони, зупинялись і, відпустивши шлеї, тривожно вслухалися.

— Хоч би вискочили. Хоч би врятувались.

Сонце вгрівало, земля парувала. Подих весни котився, теплий — долом і свіжий — попід голубим небом.

Німці все тугіше затискували загін товариша Купріяна. Вони наступали на нього з лівого берега Ворскли, маючи на меті притиснути його за річкою до гори і винищити або забрати в полон. Німцям допомагала поліція, зібрана ради цієї операції з кількох районів — Великобагачанського, Санжарівського, Шишацького і з самої Полтави. Все заворсклянське підгір'я на правому березі, вкрите лісом та чагарями, викручене за довгі роки кручами, тріщало й дими-лося. Німці пустили вхід не лише кулемети та автомати, вони садили по тих глинистих кручах навіть з ротних та батальйонних мінометів. Здавалося, що після довгого затишшя тут знову відкрився фронт.

А з усього загону живим залишився вже тільки сам товариш Купріян.

Його вірні друзі по зброї, котрим він іще на світанні давав бойові накази, тепер залягли по підгір'ю навік.

Без шапки, з кашне на шиї, в підбитому хутром простім піджаці, командир загону важко ступав глибоким бурчаком, по дну якого назустріч, з гори, шуміла каламутна вода з останніх снігів. Злежані пласти почорнілого снігу ще де-не-де затримались по тіньовому схилу бурчака. Сніг уже був наче побитий шашелями.

Внизу за спиною командира весь ліс повнився безладним гелготом наступаючих, гамором стрілянини. По верху кручі кулі вшивались у мокру глину. Командир загону іноді поглядав на те вшивання — неуважно, байдуже. Не пригинався, не набавляв ходи, не озирався. Лише коли багатоголосе цькування, наближаючись, ставало особливо пронизливим і верескливим, він дерся по схилу кручі, вганяючись руками в глину, і виглядав униз з-за свого природного бруствера. Німці йшли лавами,

розкинувшись по всьому підгір'ю, стріляючи на ходу наосліп. Командир загону, не хапаючись, цілився і давав кілька поодиноких пострілів. Котрийсь із передніх хапався за груди, гвалт навкруги вибухав ще дужче, командир загону знову спускався на дно і рушав угору, не накидаючи автомата на плече, а несучи його під пахвою, мов сувій паперів. Спокійно дивився перед собою сухими, роз'ятряними очима. Зачесаний назад чуб лежав на голові гладенькими пасмами — шапка, видно, місяцями не скидалася ні вдень ні вночі, щільно пригладжуючи його. А зараз командир загону йшов без шапки, немов на трибуну.

Всі його товариші вже залишилися внизу. Останніми впали бригадир радгоспу "Жовтень" Платон Руд-ченко та інструктор райкому партії Андрій Бутко, перший його помічник. Куля попала Буткові в потилицю, коли вони підіймались уже цим бурчаком. Бутко, весь у глині, не скрикнувши, упав на дно струмка, і вода завирувала навколо, змиваючи з нього глину. Товариш Купріян запам'ятав, як суворе Буткове обличчя наче линяло тоді на очах.

Гвалт наближається, іде по п'ятах.

Котра зараз година?

Командир загону повільно дістав з кишені важкий кіровський годинник. Годинник розщеплений кулею. Коли це сталося? Адже, здається, жодна куля не чиркнула його. Принаймні він нічого не чув. Котра ж година?

Сонце підіймається все вище й вище. Напевно, воно ще підіймається. Де той вечір? Як високо ходить сонце весною!

Якщо вдасться перебратися на північний схил гори, там буде краще. Він спуститься в яр і яром вийде знову до Ворскли. Не доходячи третьої бригади артілі "Паризька комуна", він перейде річку вброд. Німці, звичайно, не знають того броду. Вони шукатимуть човнів і затримуються.

До вечора він встигне дійти до бази лісництва. А якщо річка розлилася від повені так, що нема вже ніяких бродів? Тоді він піде просто в "Паризьку комуну" і там йому дадуть душогубку.

В "Паризькій комуні" у нього багато друзів. Учасниця Всесоюзної сільськогосподарської виставки Ганна Олешко, її шістнадцятирічний син Павлик теж був у нього в загоні. Вона ще не знає, що Павлика вже нема.

Голоси німців чути десь зовсім близько. Командир загону підіймається над стіною кручі і бачить, як вони деруться за ним по схилу скрізь, мов сарана. Безладний лемент команд, невщухаюча лускотнява пострілів. Але видно, що переслідувачі його не бачать. Ліворуч кільканадцяттеро їх обережно повзуть до іншого рівчака, тримаючи наготові гранати з дерев'яними держаками. Нижче, за звивистим поворотом, збігаються, юрмляться в гурт. Мабуть, натрапили на Бутка або на когось іншого з товаришів.

Командир загону довго націляється в ту групу і дає один постріл, другий. За суцільним ревом його пострілів майже не чути. Німці розгублено дивляться, як упав один серед них і другий. Вони не второпають, звідки по них б'ють. Не знають, куди ховатися, звідки небезпека. Непорозуміло тупцюють на місці, поводячи, мов гусаки, своїми головами на всі боки. Один вказує рукою кудись вниз, у чагарники. Командир загону натискує ще гачок. Але пострілів нема. Вік натискує вдруге. Все.

Набої кінчились.

Ковзаючись, він спускається до струмка і знову бредє вгору вируючим потоком. Вода швидко злизує глину з його чобіт.

Хто ж прийме парашутистів, якщо загін перестане існувати? Вони викинуться вночі десь у степу над землею радгоспу "Жовтень", де був на

початку війни тимчасовий аеродром. Вони сподіватимуться, що внизу їх зустрінуть друзі.

...Сам командир і сам боєць, один автомат і жодного набою в ріжку.

Обіруч по узгір'ю тріщать, вибухаючи в голих деревах, міни. Наступаючі б'ють по всьому схилу, наче командир загону відходить не сам, а разом з усіма своїми товаришами.

А хіба ні? Чому ж тоді, залишившись сам, він не відчуває самотності? Цілий ранок його не покидає закореніла, нездоланна певність у тому, що це таки не кінець. Адже залишається на сході величезна Червона Армія, залишаються інші загони, зокрема той, що зараз веде бої в Гадяцьких лісах вдовж залізниці... В кожному районі діють підпільні організації. В самій лише Полтаві їх кілька. Одна з них — група "Нескореної Полтавчанки". По завданню зверху він досі скеровував і направляв її діяльність. Власне ця група поступово перетворилась в частку його власного загону, стала одним з його відгалужень. Надійна, згуртована група. Правда, гарячі голови, часом бракує витримки... Як тепер там їм складеться? Адже не піде вже більше до них Безрукий з докладними вказівками та інструкціями... Його вбито ще на світанку на тому березі Ворскли. Крім того, парашутисти... Вони спустяться в районі дій Купріянового загону, спустяться, надіючись на нього. А тут... А тут із тих, хто був про це попереджений, вже залишився тільки він один... Коли впаде він отут, хто відновить зв'язки? Чи встигнуть своєчасно товариші, зімкнувшись, заповнити місце в строю? Це його тривожило і мучило зараз найбільше. Зрештою, найістотніше для нього не те, що він, можливо, зараз сам загине. Скільки таких, як він, секретарів райкомів гине в цей час в армії на полі бою! Він теж — солдат Вітчизни, і віддати за неї життя йому не жаль. Йому тільки дуже прикро, що, видно, доведеться залишати справи недокінченими. Так йому раніше бувало прикро кожного разу, коли перед відпусткою не встигав з усім впоратись по роботі, бо справи прибували без кінця. Тоді він їх міг передати другому секретареві, а зараз кому передасть? Кого пошле в Гадяцькі ліси, кого — в Полтаву? їдучи бурчаком, він всерйоз непокоївся тим, що за свою

невчасну смерть може потім дістати догану від товаришів. А там уже пояснень не даси, коли їх зажадають від тебе...

Дістав з бокової кишені маленький, як бумажник, пістолет, вийняв на ходу магазин, перевірів, заглядаючи в отвори. Отвори пусті, набої блищать міддю лише у верхніх дірочках. Три.

Бурчак поступово мілішає, командир загону іноді озирається, і звідси, з високого схилу, йому видно тепер далеке Заворскля. Солдатки з боронами по полю, де-не-де конячина, як з гравюри. Парує земля до самого обрію. Тече, в'юниться прозора, біляста мла. В цю пору в поле вже виїхали б трактори з сівалками. Бовваніли б серед просторів будки трактористів, Ген тою польовою доріжкою їхав би верхи на своїх бігунках голова "Нового життя" Кравченко. Минулої весни вони записали Кравченкові на бюро догану за повільні темпи веснооранки. Зараз Кравченко лежить там, унизу, де й Руденко, де й Андрій Бутко, і його вже, мабуть, знайшли німці. Обшукують його, зарослого, не стриженого чотири місяці. Одвер-то кажучи, можна було б йому тоді й не записувати догану...

Дихають заворсклянські поля, течуть по обрію прозорі марева. Мріють, як у світлій воді, колгоспні молоді лісосмуги. Що було б тут через десяток-два років! Які машини на той час уже загриміли б тут веснами! Оті молоді лісосмуги уже перетворились би в зелені гаї. І на цьому захищеному від північних вітрів схилі, яким він підіймається, уникаючи погоні... можна було б розбити садки, а то й виноградники.

Сонце припікає, лемент дужчає, гійкання наближається з трьох боків. Зненацька попереду, за згином бурчака, залускотіли розривні кулі і щось шубовснуло у воду. Тримавши пістолет зведеним, командир загону зупинився, дивлячись вгору вздовж бурчака. Притулився плечем до кручі і спокійно вичікував.

У цей час внизу, позад нього, теж почулося важке бовтання численних ніг. Бредуть. Бредуть. Бредуть. Оглядався назад і вперед. Не видно нікого. Шльоп, шльоп, шльоп. І враз побачив першого. Він виткнувся з-за рудого коліна бурчака, захеканий, впрілий, забовтаний по пояс. Заздрівши зопалу командира загону, всього в глині, припишклого біля глиняної стіни, наче врослого в неї, німець подався крок назад, наставляючи автомата.

— Здавайся! — крикнув він.

— Здавайся! — почулося одночасно і спереду. По дну яру, розбризкуючи воду, підбігцем наближалася з розкритими ротами ціла група переслідувачів.

Командир загону стояв, заклавши руки за спину і чекаючи, доки вони підбіжать ближче. Потім рвучко викинув руку вперед на рівень очей і вистрілив у груди передньому і другому, що з'явився за ним.

Обидва сіли, загрибаючи руками руду каламуть.

— Здавайся! — знову пролунало ззаду і десь зверху над самою кручею.

Залишався останній набій, той останній, що на нього солдат має вже особисте право.

Командир загону приклав пістолет до скроні.

Ляснув постріл — і командир загону повалився у воду, головою назустріч весняному потокові, що все дзюркотав і дзюркотав з гори.

Легідна вода мовби прочісувала йому на голові довгі пасма, змивала з обличчя багатоденну втому.

Про знищення партизанського загону купріянівців німці розтрубили по всій Полтаві. Бургомістр Галанін влаштував бенкет з цієї нагоди. Запевняв, що тепер пани німці і службовці бургомістрату можуть безпечно собі полювати на зайців та лисиць по всьому Полтавському гебіту

Як тільки пройшла чутка про заворсклянський розгром, організація "Нескореної Полтавчанки" поширила по місту листівки, закликаючи не вірити окупантам, не вірити, що загін товариша Купріяна знищено.

Молоді підпільники справді деякий час не могли, не хотіли собі уявити, що весь цей партизанський загін перебито. З нетерпінням чекали Безрукого. Чекали день, чекали два, а він не приходив. Так і не прийшов.

1 Області (нім,).

Це значило, що трагедія справді сталася і зв'язок з загonom товариша Купріяна обірвано назавжди. В організації постало питання, як далі бути. Головний загін рейдував у цей час далеко в північних районах області, і зв'язатися з ним зараз було не так просто. Попробувати знову через радгосп? Але звідти прибігала на один день Люба Іллєвська і розповіла, що там за зносини з партизанами окупанти забрали кілька родин і вивезли невідомо куди. Забрали і Марійчиного батька, а Марійка ховається по людях.

Треба було негайно вживати заходів. Леонід запропонував самим іти в ліс, "на простір". На цей раз його підтримала й Ляля.

— Ми замінимо загиблий загін,— говорила вона на останньому засіданні.— Ми візьмемо ім'я товариша Купріяна і будемо продовжувати діяти під цим іменем. Хай всі думають, що це й досі діє секретар райкому.

— Треба прищеплювати віру людям! — вигукнув при цьому Серга.— Рятувати народ від зневір'я!

— Не треба його рятувати! — розсердився раптом Сапіга, викликаючи подив товаришів.— Народ не потребує цього!.. Від цього він врятований не нами і задовго до нас.— Сапіга підвівся схвильований.— Хіба ми, підпільники, могли б зараз прищепити цю віру людям, якби вона не жила в них ще з наших, радянських часів?!

Було вирішено виходити в "гоголівські місця" — в Диканські ліси. Всі розуміли надзвичайність цього кроку, розуміли й те, що найменша похибка тут коштуватиме життя багатьом. Треба було все передбачити і до всього підготуватись якнайретельніше. Сапіга, як людина військова, виробив детальний план виходу.

Першою мусила вийти група членів організації, яка складалася з військовополонених крігслазарету на чолі з лікарем Веселовським. Вони забирали з собою наявну в організації зброю, зокрема другий кулемет, зібраний Пузановим при допомозі робітників заводу "Метал". За цей час ядро організації повинно було підготувати в місті собі на зміну нове ядро, передавши йому явки і надійні зв'язки. Одночасно з цим вирішено послати з Полтави одного з товаришів через фронт зв'язатися з штабом партизанського руху.

Зробивши все це, саме ядро на чолі з Лялею Убийвовк теж залишає Полтаву і виходить в "гоголівські місця". Там зустрічається з групою Веселов-ського для спільних дій.

Такий був план. Як тільки його було схвалено, Ляля пішла в крігслазарет до Веселовського.

Ще з осені німці обнесли колючим дротом приміщення колишньої дитячої поліклініки по вулиці

Фрунзе і влаштували там шпиталь для радянських військовополонених. Шпиталь мав назву "крігслаза-рет".

Обслуговуючий персонал його складався частково з цивільних, які працювали в поліклініці до війни, частково ж із самих військовополонених, які мали медичну освіту.

Через санітарок, які ще змалку бавили білявеньку одиначку лікаря Убийвовка, Ляля познайомилася взимку з лікарем Веселовським — керівником підпільної групи в лазареті.

Військовий лікар третього рангу Веселовський, командир медсанбату однієї з відступаючих частин, поранений і взятий під Полтавою в полон, був спочатку сам кинутий до цього лазарету на "лікування". Звичайно, ніхто тут нікого по-справжньому не лікував. Поранені лежали в палатах, зогниваючи живцем. І все-таки тут було незрівнянно краще, ніж у загальному таборі військовополонених, розташованому в бараках край міста. Там весь час свистіли палиці,— в шпиталі їх не було. Там люди, не вміщуючись у помешканні, барложились в будь-яку неgodу просто на подвір'ї,— тут був дах над головою. Там затоптували один одного на смерть, товплячись біля казанів з баландою,— тут баланду розносили санітарки.

У перші дні свого перебування в шпиталі Веселовський познайомився з одним пораненим, що лежав із ним поруч. Цьому пораненому ще десь наші встигли похапцем накласти на ноги шини. З цими шинами він і попав у полон. Невдало накладені, зараз вони буквально врізалися, в'їлися йому в тіло. Нелюдський біль палив його днями й ночами, пиляв тупими ножами постійно, не відпускаючи ні на мить. Коли привезли Веселовського, поранений уже не кричав. Він уже порвав голосові зв'язки і тепер лише хрипів. Флегматичному баварцеві, начальникові шпиталю, до цього було мало діла.

Веселовський вирішив зняти йому шини. Ледве сам пересуваючись на ліктях, він підповз до товариша і став звично розривати бинти, що ними була прив'язана шина. В цей момент хтось стусонув його в спину. Озирнувся: над ним, стежачи за його рухами, стояв начальник шпиталю.

— Медик? — запитав німець.

Мусив зізнатись: — Медик.

Тут же баварець призначив його "головним хірургом" крігслазарету.

Головного хірурга за ворота, звичайно, теж не випускали, але тут, всередині, йому надавались деякі бодай відносні права.

. Ляля, розпитавши про Веселовського в санітарок, які не могли нахвалитися своїм лікарем, сказала, що вчилася в Харкові з якоюсь Веселовською, мабуть, чи не його донькою. За незначного хабара вахтери пропустили дівчину до шпиталю, і вона познайомилась з самим Веселовським, батьком вигаданої подруги. Відтоді Ляля щотижня, а іноді й двічі на тиждень приходила в крігслазарет. Начальник шпиталю якось цим зацікавився і запитав хірурга, що за дівчина так часто ходить до нього з якимись книжками та продуктами. Веселовський пояснив, що це університетська подруга його доньки. Вона, мовляв, носить йому, Веселовському, Чехова та Джека Лондона, а хворим — їжу, бо вона філантропка. Баварець заспокоївся. До того ж на все навколо, і на філантропію в тім числі, він дивився крізь пальці.

Веселовський через одну з санітарок теж був зв'язаний з загоном товариша Купріяна і за його вказівкою створив підпільну групу в самому німецькому пеклі — в крігслазареті. До її складу ввійшов і той поранений, якому лікар свого часу зняв шини. Врятований ним — як з'ясувалось опісля — був політрук-ар-тилерист Явір.

Взимку смертність в лазареті збільшилась. Зусилля, яких докладав Веселовський, щоб врятувати товаришів, допомагали тільки частково. Приміщення не опалювалось. В хуртовину снігу набивало повен коридор. Харчували смердючою, ніколи не соленою баландою — двічі на добу по півлітра. Хворі й поранені вмирали десятками. Живих від мертвих начальник шпиталю відділяв так: заходив уранці до палати, де покотом лежали на підлозі полонені, і підраховував: котрі покрились інеем, залишити,— це живі, а на котрих іній не впав, вивезти. Мертві не вкриваються інеем. Так була врятована, до речі, поранена медсестра Галя Королькова, долею якої Ляля особливо турбувалась. Веселовський зняв з неї іній заздалегідь, а вахта, що вивозила трупи, завезла Королькову до однієї з Ляли-них знайомих, одержавши за це двоє курей.

Передбачалось, що весною, як тільки полонені, члени підпільної групи, більш-менш одужають і стануть на ноги, їм буде влаштована колективна втеча. Веселовський запевняв, що до весни їхні рани загояться.

III

Весна настала.

Ляля прийшла в крігслазарет надвечір. Ні начальника шпиталю, ні санітарок уже не було. Тільки варта стояла на дверях та полонені стогнали в палатах.

Веселовський мешкав у кінці темного коридора, в кімнаті, що правила йому і за житло, і за перев'язочну, і за аптеку. Плісняві вогкі стіни, купа гіпсу в кутку, ліжко, тапчан, вузьке заґратоване вікно з розбитими шибками. Коли Ляля зайшла, лікар саме щось читав, стоячи в білім халаті коліньми на ліжку і припавши чолом до самих ґрат. Вечоріло, і світла в кімнаті вже не вистачало.

— Добри вечір, Лука Дмитрович,— привіталась Ляля, ступивши через поріг. Щоразу, як вона заходила в цю конуру їй пробігав терпкий мороз поза шкірою.

Лікар повернув до неї свою широку, як лопата, бороду.

— Здрастуйте, Лялю,— і встав дівчині назустріч. Лікар був зовсім низенький, і борода його здавалась непропорційно великою порівняно до всієї постави.— Прошу сідати...— Він розвів руками: де ж сісти. З бридливим сумом глянув на тапчан, повний блощиць.— Сідайте на тумбочку.

Дівчина стояла напроти заґратованого вікна замислено, немовби щось напружено пригадувала.

Густі сутінки вже залягли над землею, над темним, огороженим дротом подвір'ям із стайнею в протилежному кінці. Тільки високе небо над стайнею було ще світле, майже біле, засвічене останньою вмираючою барвою заходу, що згасав десь праворуч, невидимий з вікна. Ляля, "освітлена тим небом, стояла зовсім бліда і, здається, не помічала в цю мить ні подвір'я, ні неба, ні самого Веселовського.

— Лялю, чому ви така? — запитав лікар. Дівчина обернулась до нього, болісно звівши брови,

мов пізнаючи його.

— Щось сталося?

— Сталося,— важко сказала вона.— Сталося, Лука Дмитрович.

Лікар підсунув на лоба окуляри з єдиним надтріснутим скельцем. Розправив широкі плечі:

— Що саме?

— Загинув загін товариша Купріяна.

— Що-о?

— У Заворсклі... загинув.

— Увесь загін?

— Треба думати, що так.

— Це неможливо,— заходив лікар по кімнаті,— це неможливо!

— Що неможливо?

— Щоб весь загін. Хтось та залишився.

— Залишились... ми з вами,— сказала Ляля.

— Отож-бо. І загін повинен бути. Треба створювати самим!

— Ради цього я й прийшла, Лука Дмитрович. Є ухвала організації: залишити Полтаву, вийти в ліси.

Лікар зупинився серед кімнати.

— Нарешті,— полегшено зітхнув він.— Нарешті з цієї ями! — і вдарив ногою по тапчану.— Як ми тут не задихнулись...

— Першими вийдете ви, ваша група. Зможете?

— Коли?

— Хоч завтра.

Лікар хвилину помовчав.

— А ножиці для дроту?..

— Ножиці й махорку вам передасть завтра вранці санітарка Паша.

Веселовський подумав.

— Завтра вночі ми й вийдемо.

— Явір зможе?

— Явір ще загіпсований. Але я зніму йому гіпс. Я, власне, навмисне тримав його в гіпсі, щоб не перевели в концтабір.

— Кучеренко зможе?

— В Кучеренка ще рани гнояться. Але зможе.

— Жаркова?

— Зможе.

— Обгаїдзе?

— Зможе.

— Івакїн?

— Зможе.

— Ви? — усміхнулась Ляля.

— О, цей зможе,— відповів Лука Дмитрович про себе, і очі його поринули в зморшках широкої добродушної усмішки.

— Ви вже обрали місце, де маєте пробиратись?

— За це не турбуйтеся, Лялю. Ми старі стріляні горобці. Я вже вивчив кожну колючку на цій огорожі. Он там, подивіться, біля стайні жолобок є такий,— бачите?..

— Не бачу!

— Тю, я короткозорий, та бачу. Є жолобок під дротом. Якщо перерізати найнижчу нитку, то можна виповзти тим жолобком, хнавіть не риючи землю. До війни, правда, я не проліз би там: черевце мав солідне, а тепер пролізу.

— Хто з вартових стоїть завтра вночі?

— Карл і Франц.

— Які вони на посту?

— Карл нічого. Весь час мугиче собі під ніс Лілі Марлен. А Франц — сторожкіший. Тільки його завжди ставлять на вході. Головне — Карл...

— Надієтесь, що Карл не помітить?

— Надіюсь.

— А якщо помітить?

Лікар взявся за бороду, замислився.

— Якщо помітить, то, звичайно, без попередження— всіх... покладе на місці.

Обоє помовчали.

— На всякий випадок,— сказала Ляля,— ми виставимо своїх. Вони цілу ніч слідкуватимуть за вахте1-рами... Так що ви не хвилюйтесь.

— Не буду,— згодився Веселовський.— Я звик завжди уявляти собі кращий кінець, ніж гірший. Тільки б не трапилося це під дротом... Хай хоч вб'є, але щоб уже за дротом, на волі.

— Ні, хай краще цього не трапиться, Лука Дмитрович. Хай все обійдеться щасливо.

— Хай. Потім?

— Потім ви йдете просто до Шведської могили. Там уже вас чекатимуть Сапіга й Пузанов. З ними все уточняєте остаточно і забираєте зброю. Правда, на всіх не вистачить...

— Дай нам до лісу. Лялю,— гаряче прошепотів Веселовський,— добудемо і на всіх. З'єднаємось з іншими загонами, підемо рейдом по Україні!

Лука Дмитрович молодим рухом скинув геть окуляри, як непотріб, і, підвівши голову, зупинився примруженим оком на розбитій шибці вгорі.

— Весна,— сказав він.

У розбиту шибку тягло свіжістю, духом поля, весняних лісів. Небо повнилось синявою,— лікар не міг відвести від нього очей. Невже справді через добу чи дві кінчиться оце животіння в чотирьох пліснявих стінах і почнеться справжнє життя, гідне людини?

— Тут ми вже більше не зустрінемося з вами, товаришу Веселовський,— сказала Ляля.— До зустрічі — там. На просторі!

Дівчина міцно потиснула йому руку. Лікар, примружившись, дивився на неї, повиту сутінками, бліду.

— Чого ви так дивитесь, Лука Дмитрович? Веселовський промовчав.

— Вас непокоїть, що завтра може бути невдача? Не думайте про це... Дійте рішуче, сміливо. Наші протягом ночі слідкуватимуть за вахтерами.

— Ні, Лялю, я не про це думаю. Я дивлюсь оце на тебе і думаю про всіх вас... молодих.

— Що ж ви думаєте?

— Щасливі ми, Лялю! Щасливі ми, старші!.. Тим щасливі, що виховали собі на поміч і на зміну отаке покоління... отакий полк! Це ж зовсім молодий, зовсім новий і, проте, вже цілком боєздатний полк! Надійний, розумний, чесний... Хай іноді не досить досвідчений, хай іноді занадто запальний і тому не гарантований від промахів молодості, але ж вірний, вірний... Маючи таку зміну, можна з певністю думати про завтрашній день Батьківщини. Надійні руки творитимуть її долю!.. Відстоять її в будь-яких війнах, якщо вони будуть ще коли-небудь...

Веселовський провів дівчину до вахтера. .

Пропускаючи мимо себе Лялю, вахтер дивився їй в руки. Вона розстебнула свою сумочку, дістала пачку сигарет:

— Бітте, Франц...

— Данке шьон, Ляля.

Дівчина зачервонілась, а Франц, звично взявши сигарети, козирнув Лялі в спину. Уже десятки раз вона мусила давати різним людям хабарі, більші й менші, і, проте, досі не могла до цього звикнути. Кожного разу вона ніяковіла, роблячи це, немов не давала, а, навпаки, сама приймала подачку.

Опинившись за ворітьми, дівчина полегшено зітхнула. Повітря було свіже до терпкості. Земля, вхоплена вже ввечері тонким весняним заморознем, дрібно похрускувала. В рівчаку попід шосе ледве чутно дзюркотіла вода, витоплена за день сонцем з останніх снігів.

IV

Кого послати за фронт?

Спочатку Ляля була викликала йти сама. Але товариші одностайно заперечили проти цього. Ляля, ставна, примітна дівчина, неминуче повинна була в дорозі привернути до себе увагу, накликати підозри. Не говорячи вже про те, що Лялина присутність тут була тепер вкрай необхідною.

Зупинились на тому, що через фронт піде Галина Королькова.

Королькова, після того як підпільники врятували її "з мертвих", відлежала в одній з Лялиних знайомих, поправилася здоров'ям і незабаром сама була залучена до підпільної роботи. Вона з вогником виконувала різні доручення організації, кілька разів розліплювала по місту листівки.

Королькова мала багато таких якостей, які, безперечно, мусили допомогти їй під час переходу лінії фронту. Маленька, чорнобрива, жвава, з накрученою баранцями зачіскою, вона, відповідно приодягшись, легко могла зійти за молоденьку харківську міняльницю, розбитну, балакучу і дещо вітряну.

— Вітряною їй найлегше буде прикинутись,— пожартував Серга,— бо вона й справді з вітерцем у голові...

Гостра на язык, грубувата в манерах і в той же час з умінням побравувати тою культурністю, яку Серьожка назвав "нахапаною", Королькова мала, здається, всі дані для того, щоб ошукати німців та собачників-поліцаїв, коли б ті прив'язли до неї десь по дорозі.

Товариші не сумнівались у її відданості справі. Медсестра, фронтовичка, поранена в бою, вона ненавиділа смердючих окупантів якоюсь майже фізіологічною ненавистю.

Коли Ляля запропонувала їй цю місію, Королькова, не вагаючись, дала згоду. Сапіга від імені організації написав лист у штаб партизанського руху і детально проінструктував Королькову, як і до кого звертатись їй, перейшовши фронт.

Деякий сумнів у Лялі викликало те, що Галя, як їй здавалося, була не досить ідейно загартованою, "не підкована" як слід. Королькова вірила, що наші прийдуть. Але вірила не тому, що вбачала в цьому якусь неминучість, залізну закономірність, а тому що їй просто цього дуже хотілося, бо "німці сидять уже всім у печінках, і будь вони прокляті".

Але на Лялині сумніви щодо Королькової ніхто з товаришів не звернув особливої уваги. Треба було діяти, діяти негайно.

Зрештою, Ляля не наполягала на своєму, і Галку вирішено було послати. Це було найфатальнішою помилкою молодії підпільної

організації. Не обірвись на цей час зв'язок молодих підпільників з партійним керівництвом, не загинь у нерівній бою з ворогами товариш Купріян — ця помилка, безперечно, не була б допущена.

Сонячного весняного дня Ляля проводжала Королькову за місто. Вони пішли тихою вулицею Рози Люксембург, перетнули Жовтневу і вийшли на глуху Сінну, весь час навмисне обминаючи центр.

В центрі міста Ляля тепер майже не з'являлась. Окупанти, роздратовані тим, що їхні заклики до молоді добровільно їхати в Німеччину повсюдно провалились, тепер нахабніли з кожним днем. Полювання за молоддю входило в систему. Вже кілька разів влаштовували несподівані лови на базарі, в Корпуснім саду, в кінотеатрі посеред сеансу. Всіх затриманих гнали під конвоем просто на вокзал. Там нашвидкуруч пропускали через комісію. Комісія полягала в тому, що явних інвалідів нагаями виганяли з натовпу геть. Здоровими набивали вагони, засували наглухо важкі двері. Середи тепер стали чорними днями. Середами по всьому гебіту провадили набір. В цей день села Полтавщини ридали ридма.

Ляля вивела Королькову аж за місто, на Коломаць-кий шлях. Він уже злегка курився, висохлий на сонці і перетертий тисячами босих ніг нужденного перехожого люду. Здається, тепер усі одразу стали бездомними, здається, вся Україна знялася в мандри, міряючи босоніж свою землю, вічно йдучи і ніколи не приходячи до місця.

Перші весняні трави вигострились зеленими щітками обабіч шляху. Двигтіли на фронт раз по раз важкі німецькі авто, набиті солдатами. Подорожні, впряжені у візки, як китайські рикші, шарахались від них убік.

— Гляди ж, Галко,— востаннє нагадувала Ляля Корольковій,— не дуже відхиляйся від основного маршруту. Десь, звичайно, доведеться обходити пости, але великих кругів не накидай. Ти ж знаєш, з яким нетерпінням ми будемо чекати...

— Красноград все-таки доведеться обійти,— серйозно зауважила Королькова.— І Сахновщину теж.

— Можливо, дивись там уже сама. Але я говорю про основний маршрут.

— За це не хвилюйся. Взагалі не хвилюйся.— Галина глянула круглими, чорними, як терен, очима на Лялю.— Бо останнім часом ти стала наче якась холодніша зі мною.

— Здалося тобі, Галко...

— Не говори! Я ж пам'ятаю, як ти ставилась до мене тоді, коли рятувала з лазарету. Я, Лялю, по гроб не забуду, що ти рятувала мене від смерті! — з почуттям промовила Галка, дивлячись у землю.

— Ми рятували не просто тебе, Галко,— стиха зауважила Ляля,— ми рятували насамперед... нашу фронтовичку.

— І будь певна, Лялю, що ви рятували фронтовичку. Вщент розіб'юся, аби тільки виконати твоє доручення.

— Не моє. Галко, а наше.

— Ти завжди до мене чіпляєшся, Лялю. До кожного слова. Ти така причепа!.. Як ти можеш? Ти цим замучиш свого майбутнього чоловіка,— сказала Галка жартома, але так досвідчено, що Ляля мимохіть зашарілася, хоч вона була старша за Галку.

— Не замучила б,— Ляля ласкавим йоглядом огорнула маленьку пишногрудку Королькову.— Живий лишився б...

— Ох. ці чоловіки! — вигукнула Галка.— Ти з НИМИ будь обережна.

— Чому я? А ти?

— Я їхню породу знаю. Кого треба — круг пальця обкручу. Лялю. Мені б тільки оце плаття шикарне — тоді нічого не страшно... Чи казала я тобі, як мене на минулім тижні в саду зацапали? "Гебен зі папір, панінка!"-Панінка зробила йому посмішку, придавила бровою — "дома забула". Пустив, телепень.

— Але на брову не завжди покладайся, Галко,— сказала Ляля, одразу ставши серйозною.

— А на що ж із ними покладатися? В мене більш нічого нема'.

— На серце покладайся. На своє радянське серце.

— Знову це тебе турбує,— образилась Королькова.— Наче я якась... вітрянка. Та я ночами, як кішка, це-чутно йтиму, вдень поміж бур'янами зміюкою проповзу. І не я буду.

— Як я тобі заздрю,— призналась Ляля.—: Через кілька днів ти вже побачиш наших... Нашого бійця, в нашій шинелі, в наших обмотках, з нашою зіркою на шапці! Яка ти щаслива, Галко!

— Я сама не витримаю цього! Я лодну там на місці!.. Невже це буде?!

— Вітай їх від нас, кожного вітай! — Ляля подумала про Марка.— Розкажи, як народ їх тут жде!

— Все розкажу, Лялю! А звідти я літаком до вас прилечу! На парашуті спущусь!..

— Добре, ждемо, Галко! Тільки дивись, щоб твій парашут розкрився. Не розгубись під час льоту.

Вони попрощались.

Вже відійшовши кілька кроків, Королькова раптом обернулась. Ляля стояла на місці, схвильована, простоволоса. Маленький годинник блищав у неї на руці.

— Котра година?

— Пів на дванадцяті.

Королькова якось жалібно, зовсім по-дитячому, посміхнулась.

— Це я так запитала, Лялю. Просто так... Мені хотілося ще раз почути твій голос. Бо мені без тебе... якось боязно. Ось пройшла сім кроків — і стало боязно.

Лялині брови здригнулись.

— Але це пройде,— поспішила запевнити Галка.— Не згадуй тільки мене погано. Лялю. До побачення.

— До побачення.

Королькова, скинувши на ходу черевики, пішла обніжком дороги, тримаючи черевики в руках і поблискуючи яблуками кругленьких литок. Похідна сіра торбинка щільно лежала на її спині. Ідучи, вона кілька разів озирнулась, щоб помахати Лялі рукою. Але Ляля вже віддалялась у своєму синьому платтячку і ні разу не оглянулась на шлях. Після прощання вона не любила озиратись.

На Сінній вона несподівано зіткнулась з Коло-мойцевим. Він кудись поспішав, заклопотаний, з гвинтівкою на плечі. Пов'язка на його рукаві була давно не прана, заяложена.

— Добридень, Убийвовківно! — фамільярно привітався він.

— Добридень.

— Ти походжаєш по місту, як дома,— заговорив він, витираючи піт рукавом.— Не раджу так храбриться. Бо сьогодні в нас скрізь така катавасія, така катавасія!.. Заганяли, ху!

— Що за катавасія? — байдужим тоном запитала дівчина.
Коломойцев, озирнувшись навколо, зашепотів до неї як змовник:

— З крігслазарету дванадцять чоловік дали тягу!.. Вночі перерізали дріт і дали тягу!

— Як же це так? — звела брови дівчина.— Хіба там не було варти?

— А, їхня варта!.. Уже посадили вахтерів, що проґавили!..

— Посадили?

— Теж мені — кара!.. Якби це наш брат проґавив,— так з нього зразу б душу витрясли. Тільки б ви його й бачили! Тут ось і не наш промах, а й то з ночі покою нема... Зуби вже всім начальник повибивав,— біжіть, як хорти, розшукуйте!.. А де ти їх знайдеш? Скажи, де?

Дівчина дивилась на Коломойцева співчутливо.

— Хіба й справді знайти не можна? — простодушно запитала вона.—
Десь же вони є?

— Є! Доганяй вітра в полі!.. Ще й слід махоркою затрусили — собаки чхають, не йдуть. Та ще якби хоч усі брались шукати, то, може б, і знайшли, а то він вскочить у першу-ліпшу хату — і вже його нема. А нас

люди за квартал бачать! Ти ще де, а поперед тебе уже побігло: шу-шу-шу!.. Одне одного попереджає, як про нечисту силу... Ну, бувай, я побіг...

— Біжи.

Ляля йшла нахилившись і наче всміхалася тротуарові.

V

Дома кипіла робота. Весна кликала надвір, нікому не сиділося в хаті. Заметене вранці Костем Григоровичем подвір'я було чисте, як перед святом.

Мама і тьотя Варя прокопували садок. Ляля взяла й собі заступ і приєдналася до них.

— Між наше не вклинюся,— попередила тьотя Варя,— займай собі окрему ділянку. Побачимо, скільки та накопаєш.

— Давайте на змагання!

Мама тихо сміялася, опромінюючи доньку своїми темними, глибоко запалими очима.

Ляля охоче взялась за роботу. Під пружним натиском ноги заступ легко врізався у масний чорнозем.

Весь сад брунькував. В оживаючих деревах піднімались нестримні весняні соки. Здається, коли вслухатись, то ті соки гудуть в стовбурах віддалено й ледве чутно, як дзвін у вусі. Ляля дійшла до місця під яблунькою, де був закопаний ящик із книжками, з її піонерською краваткою, з усім найдорожчим... Стала й задумалась. Коли ж можна буде відкопати? Земля дихала на неї вогким весняним теплом, голубила

дівчину своїм найніжнішим подмухом і мовчала... Земле, землице! Чому тільки дихаєш, чом не говориш? Все її студентське, все її дівоче, все її найкраще — тут, у тобі, в твоїх грудях... А ти тільки дихаєш до сонця парко та солодко і не говориш...

— Уже накопалася? — сказала тьотя Варя, побачивши, що дівчина стоїть.

— Не чіпай, Варю, її,— попросила мама.— Хай постоїть.

Мама, видно, розуміла доньчин настрій.

— Мамо, посієш під цією яблункою квіти,— сказала Ляля.

— Чому це я маю сіяти? Ти ж сама завжди сієш...

— А може, і я посію...

— Там і помідори добрі ростуть,— зауважила тьотя Варя.— Тепер не дуже з квітами розсівайтеся. Городів не дадуть.

Раптом з-за сусідніх будинків, по Кобеляцькій, долинула пісня, незвичайна й разюча в цю робочу пору — на мотив "Розкинулось море широко":

Розкинулись рейки широко, На них ешелони стоять...

Всі разом ткнули заступи в землю і кинулись за ворота.

— Сьогодні ж середа!

Кобеляцьким брукованим шляхом, що в нього впиралася за кілька будинків тихенька трав'яниста вулиця Гребінки, їхали підводи.

Вивозять в Германію німці з України наших ребят...

Підводи їхали повільно, як довжелезна похоронна процесія. Одна за одною, одна за одною... Попереду німець у тачанці, прямий, непорушний, наче ковтнув аршин, за ним — на гарбах, возах — повно молоді, обкладеної клунками, торбами.

— З Мачух,— сказала тьотя Варя.— Або з Санжар. На станцію.

Дівчата і хлопці — дарма що день був теплий — сиділи на возах одягнуті по-зимньому: в товстих хустках, в піджаках, взятих в каторжанську далеку дорогу.

Прощайте, зельоніє паркі, Мне больше по вас не гулять...

Молодь сиділа на возах пообнімавшись, головами до голів, поспускавши за полудрабки ноги. Не співали, а голосили так, що було чути навіть у далекі білобокi квартали Полтави.

Я їду в Германію хмуру Свій вік молодий коротать...

Пісня складалася впереміж з російських і українських слів, видно, вона була створена спільно молодими росіянами й українцями, яких спіткало однакове лихо.

Прощай же, родной городішко, I ти, дорогая сім'я...

Високий дівочий голос аж ридав. Поліцаї з білими пов'язками на рукавах ступали поруч возів, як понурі пси. Бруковиця гуркотіла без кінця, кричала каменем і залізом.

Нам сліз не забудь материнських

І хмурії ліца отцов,

Которії нас провозжали,

Как будто живих мертвецов...

Ляля стояла зацікавлена. Обличчя її стало мов білий камінь. Зникла за рогом будинку остання підвода, а вона все стояла, слухаючи, як той спів, заповнивши весь тракт, втягується дедалі глибше в місто, загониться в нього, як ніж.

Небо було чисте, блакитне. Купалися в сонці ластівки.

— Лялю, ти плачеш? — з острахом глянула Надія Григорівна на дочку, хоч у самої в неї очі були повні сліз. Ляля одвернулася.

— Це від сонця, ма...

Вони повернулись в садок і знову взяли за заступи. Копали похмуро, мовчки, як на поденщині.

Зненацька за садками на шосе, куди звернула валка, знялася тріскотнява пострілів. Хтось пронизливо заверещав. Затріщало в садках, загійкало, затупало. Раптом з-за сусідського сарая вискочила розхристана дівчина і спритно плигнула через загорожу в садок до Убийвовків. Задихана, боса, вона була, проте, в довгій кожушанці. Груба шерстяна хустка сповзла їй на саму потилицю, як башлик.

Дівча глянуло на жінок, Лялю, озирнулось і видихнуло:

Х-ху!

Полуплений весняним вітром носик її зросився потом, а личко було в золотім ластовинні, мовби покра-пане сонцем.

Тьотя Варя з не властивою їй спритністю шаснула до погрібника, відчинила двері:

— Марш сюди!

Дівча миттю опинилося в льоху, пірнуло в землю. Тьотя Варя замкнула двері, глянула в той бік, звідки вискочило дівча, потім зупинилась поглядом на Лялі, всміхаючись, як молода. Ляля, сяючи, кинулась тьоті Варі на шию. Тим часом з-за сарая вигупав захеканий важкий поліцай, підбіг до загорожі, зупинився.

— Не пробігала тут дівчина? — крикнув він жінкам у садок.

— Пробігала,— спокійно відповіла тьотя Варя. Ляля отерпла.

— Кудюю ж вона побігла?

Тьотя Варя махнула понад садками кудись угору, де викупувались самі ластівки:

— Тудюю...

Поліцай задер голову в небо, куди йому вказала тьотя Варя.

— Кудюю?

— Тудюю.

Мить постояв, немов вагаючись, і важко подався далі через сусідські сади. Не чув, як услід йому щиро, від душі сміялись...

Увечері перехована втікачка сиділа в хаті Убийвов-ків і вечеряла, розповідаючи про себе.

— Пхі,—говорила вона,— хіба це нам первина! Я вже третій раз отак зринаю. Тільки чемойдана шкода.

— Це ж і весь твій одяг там пропав? — збентежено запитала тьотя Варя.

— Дурна б я була, щоб одяг туди клала. Ми в че-мойдани срломи набиваємо та цеглу кладемо. Аби лиш важкі були. Не дужб-то холуї поживляться.

— Але сьогодні там когось убили,— сказала Надія Григорівна.

Дівчина похмурніла.

— Що ж... Кожного разу когось убивають. Рідко коли без цього обходиться.

— І ти не боїшся?—запитала Ляля, виблискуючи очима.

— Страшнуvато, особливо перший раз, але що ж зробиш?.. Хай уже краще вб'ють, ніж у неволі жити!

Жінки ахнули від захоплення. Кость Григорович зміряв дівчину здивованим поглядом:

— Та ти чия?

— Людська!

— І не скажеш?

— І не скажу! Всі засміялись.

— А ми бачили вдень, як вас везли Кобеляцькою.— заговорила Ляля.

Дівчина обернула до неї свою маленьку голівку з вкладеними на потилиці товстими косами.

— Жалко було нас? — простодушно запитала вона.

— І жалко, а ще більше боляче. Невже, думаю, отак і співатимуть собі до самої могили, і не чинитиме опору ніхто... Вибачте, що я так про вас подумала.

— Вибачаю,— серйозним тоном сказала дівчина.— Про нас багато хто так думає. Співаючи, мовляв, на каторгу йдуть. А ми гей спокійно сидимо та пісні співаємо лише до першого крутого повороту. План уже наперед собі маємо — де і як! Як тільки садків багато, шурх—і нема!.. А хлопці змовились уночі з вартових душі витрясти на станції. А чого ж не витрясти? Хто як може, так і трясє!.. Тепер усі їх трясуть!..

Коли добре стемніло, Ляля провела дівчину садками на кобищанську околицю, до поля. Дівчина запевнила, що їй треба тільки "до поля", а там вона вже сама втрапить, куди захоче.

— Жарко тобі,— вказала Ляля дівчині на її розстебнуту кожушанку, коли вони стали прощатися.

— Жарко.

— А ти скинь...

— Е, не скину,— відповіла дівчина.— Ви б знали, що це за кожушанка!

— А що ж це за кожушанка?

— Це така кожушанка... В ній таке щось зашите... що ніколи мені в ній не важко!.. Наче крила маю!

Попрощавшись, дівчина легко похрускотіла босими ногами у заміські садки.

"Похрускує, як сама весна,— подумала про неї Ляля, вслухавшись у тонкий чарівний хрускіт.— Наче Веснянка ходить".

VI

Уже повернувшись до себе на подвір'я, Ляля раптом стала і прислухалась. Десь, мовби за синіми крутими горами, загриміло. Молодо, владними перекотами, як перший, дуже далекий весняний грім.

Ляля одним стрибком опинилась на ґанку, залетіла

в кімнату.

— Ви тут сидите і нічого не чуєте! — радісно закричала вона.— Гримить же!..

— Що гримить?

— Фронт!

Всі висипали за нею на подвір'я. Стали слухати, але ніхто не чув ніякого грому. Зараз навіть Ляля не чула його.

— Це, Лялю, тобі вже вчувається,— сказала тьотя Варя.

— Як же вчувається, коли загриміло наяву!.. Та ще так свіжо, розлого, чудово!.. Яюсь пластично ніби!..

— А може, це й справді вже перший грім загуркотів,— невпевнено сказав Кость Григорович, оглядаючи обрій на сході. Але весь обрій був зоряний.— Чи, може, де бомбили далеко...

— Бомбить не так,— заперечила Ляля.— Я ж кажу: по всьому обрію, яюсь вигинаючись, пластично...

— В який край? — запитала мама.

— Туди, як над Мерефою, над Харковом чи навіть над Богодуховом... А чш-ш!

Десь стороною високо йшли літаки. Прожектори гайнули по небу. Височезні світляні колони підводились, валились і знову підводились уже в іншому секторі неба.

— На Кременчук,— визначив Кость Григорович, ведучи вухом за високим вуркотанням моторів.

Раптом Ляля вхопила матір за плече:

— Ти бачиш, мамо? Бачиш, он-он пропливають, як світлячки...

— Бачу... Але ні, то зірка... Ага, бачу, бачу...

Гул поступово затих, прожектори вляглися, над землею запанувала зоряна темрява.

— Час уже спати,— нагадала тьотя Варя і стала підійматись східцями. За нею пішов Кость Григоровичі Мама чекала Лялю.

— Ти йдеш, мале?

— Я ще трошки подихаю, мамусько!.. Така ніч! Зоставшись сама, Ляля знову прислухалась. Невже

то справді тільки десь бомбили? Але ж, розкотилося по всьому обрію!.. Цікаво буде запитати завтра, чи ще хто-небудь чув з товаришів. Товариші!.. Де зараз Веселовський і вся група? Де вони ночуватимуть єю ніч? — В--степах, чи в лісах, чи в яругах... Дівчина уявила собі, як через кілька днів вони вже зберуться цілим загonom. Різкий Сапіга з потемнілим обличчям сяде на лісовий пень, заговорить, рубаючи слова: "Нам потрібна така диверсія, щоб потрясла місто!.." Серьожка стоятиме здивований, як у незнайомім царстві. А Льоня? Льоня, цей вроджений лісовик, там зовсім розквітне... Лука Дмитрович буде хитрувато посміхатись собі в бороду. Вночі вони вийдуть до залізничної колії і візьмуться за роботу. Перший німецький ешелон, ідучи на фронт, заgrimить під укіс катастрофічно зникаючим ревищем дерева й металу. Загін товариша Купріяна діє! Вони відновлять зв'язок з підпільним обкомом, одержать вказівки, зв'яжуться з іншими загонами... Сили їхні зростатимуть з кожним днем... До них ітиме відчайдушна молодь, уникаючи мобілізації, до них вливатимуться втікачі з смертельних крігсгефангенер-лагерів. Буде час, коли вони вже відчують себе настільки зміцнілими, що вдарять спільними силами на Полтаву!.. Загони народних месників у місті!.. Переб'ють усіх окупантів та запродавців і піднесуть над містом червоний прапор. Такий високий, щоб сягнув до хмар, щоб видно було його всім-всім. Прапор невмирущого танкового полку!.. Тоді й Марко побачить його десь звідти, здалека, і догадається, що це — вона!..

Навколишні садки вже перетворилися в маревні ліси, сповнені таємничим гомonom, пароями, командами. Небо звисало над нею зорями, як крислата яблуня цвітом.

Ляля присіла на ганку й задивилась у височінь. Небо давно вже перестало бути для неї тільки красивим видовищем. Раз сприйнявши

його з погляду науки, як розгорнуту бездонну книгу космосу, вона вже не могла сприймати його інакше. Поки що в небі схрещуються прожектори, ревуть ночами бомбардувальники, але ж не завжди так буде, настане час — і в тих високостях владарюватиме людина-дослідник, зореплавець, відкривач...

Бувало, влітку в отакі погожі ночі Ляля працювала. З яким натхненням вона працювала в такі ночі! Брала звечора свічку з абажуром, карти зоряного неба і забиралася на дах. Розіславши карту, схилялась над нею, просиджуючи іноді далеко за північ.

— Що там наша Наталка Полтавка біля димаря всю ніч сидить? — гомоніла тьотя Варя до Надії Григорівни.— Чи не Петра якого собі виворожує...

— Хай ворожить,— посміхалася мама. Іноді Ляля тягла з собою на дах і татка.

— Татку, невже ти не любиш, не розумієш неба? — з докором зверталась вона до батька, який, сидячи на даху, скаржився, що дістане собі тут нежить.— Ти ж тільки подивись! В який бік неба не спрямували б ми свої телескопи, куди б не звернув своє озброєне око астроном,— скрізь перед ним безмежність! Така безмежність, така безкрая просторінь, що ти тільки уяви собі!.. Без краю, без кінця... Скільки летітиме думка — усе не буде межі, тільки нова і нова глибінь всесвіту... І вся наповнена зірками, сонцями, схожими з нашим сонцем, цілими роями зірок... І хоч як глибоко ми сягнули в той космічний океан, однак із мороку, що його оповиває, перед нами впливатимуть все нові й нові світила!..

Батько поступово проймався Лялиним настроєм, забував про нежить і вже з інтересом дивився то на небо, то на свою доньку. Осяяна від абажура зеленавим сяйвом, схвильована, поривна, з блискучими,

якимись ніби далекими в такі хвилини очима, вона здавалась йому в цей час мовби не його дитиною.

— Якщо ти станеш астрономом, Лялю, ти таки, мабуть, справді відкриєш щось невідкрите,— говорив він, щиро в душі пишаючись донькою.

Донька була готова до самого ранку ділитися з ним своїми теоретичними надбаннями, своїм зоряним багатством. Кость Григорович з прикрістю зізнавався собі, як мало він у всьому цьому тямить.

— Вивчення нових зірок, татку,— пояснювала дівчина,— дало нам метод визначення відстані до далеких екстрагалактичних туманностей. А вивчення їх відкриває нам очі на ті властивості атомів, які ще не були виявлені в земних лабораторіях. Можливо, що таємницю атома можна буде повніше збагнути саме звідти, з туманностей... Ти розумієш тепер, що значить працювати в космічних лабораторіях!.. А тебе дивує, чому я пішла саме на фізмат і саме на астрономічний відділ!

При цьому Костю Григоровичу пригадувалось, як він повіз Лялю після десятого класу в Харків вибирати виш. Шануючи волю батька, дівчина терпляче ходила з ним по різних інститутах, які йому подобались, хоча для себе потаємці вона ще задовго перед тим вимріяла і твердо вирішила, куди буде вступати. Батькові конче хотілося, щоб Ляля пішла в медичний, і вона йшла за ним на оглядини в медичний — у перший, а потім у другий. Останній був особливо до вподоби старому лікареві, бо Кость Григорович сам мав його диплом, одержаний в тридцятих роках. До революції Кость Григорович через матеріальні нестатки довчився тільки до фельдшера. Інститут він закінчив уже за радянських часів, зовсім літньою людиною.

— Ну, як тобі? — питав він Лялю, показуючи їй свій інститут.

— Не люблю різати, татку,— вередливо морщилась вона, оглядаючи лабораторії.

Тоді вони йшли в будівельний.

— Тут більше личить хлопцям, а не дівчатам,— заявила Ляля, уперто думаючи про своє заповітне.

— Ну, так іди в кіноактриси, як тобі порадили подруги,— сердився Кость Григорович.

Ляліні подруги весь час натуркували їй, що з такою, як у неї, поставою та граціозністю їй дорога тільки в кіно. А вперте дівчисько думало про своє.

І лише коли вона зайшла з батьком в університетський корпус на вулиці Вільної Академії, то сказала одверто:

— Звідси я вже нікуди не піду, татку.

Тепер, у похмурі дні окупації, Ляля нерідко згадувала те райдужне харківське літо 1938 року, коли вона, п'яніючи від світлих перспектив, від безлічі звабливих можливостей, ходила по інститутах, радісно оглядаючи стільки навстіж відчинених перед нею дверей. Заходь, учись. Тисячі юнаків і дівчат з колгоспів і міст, з робітничих і шахтарських селищ мали змогу тоді отак оглядати своє власне майбутнє, вибираючи найжаданішу з численних прекрасних доріг у життя, в науку. Скільки поезії, скільки сонячного співу вчувала дівчина зараз у тих давніх юних мандрах по харківських вишах!..

Думи її були обірвані знову громом. Знову наче вдарив сильний молодий грім, уже недалеко, не за крутими горами. Ляля зірвалась на ноги. На захід від

Полтави — вперше на захід! — висіли в небі яскраві гірлянди ламп.

Літаки бомбили Кременчук.

VII

День виходу наближався. Дві третини задуманого плану вже було здійснено. Група Веселов-ського без пригод вислизнула з міста і перебралась в Заворсклянські ліси. Королькова була послана, Ляля з товаришами вже закінчувала останні справи в Полтаві. В ці дні вони рідко бачилися, зайняті з ранку до вечора кожен своєю роботою. Невідкладних справ виявилось раптом стільки, що, здавалось, вони ніколи й не встигнуть впоратися з ними до кінця. В ці дні Борис і Валентин складним шляхом дізналися, що на Подолі в них існує інша підпільна організація, яка складається переважно з дівчат. Сорока і Серга мали перенести до тих дівчат радіоприймач і встановити його на новому місці в льоху. На заводі "Метал", згідно з вказівками секретаря обкому, також була створена нелегальна група, в якій працювали навіть підлітки. Ляля передавала свої зв'язки людям, які залишалися в місті продовжувати боротьбу, зводила, знайомила, кого треба було познайомити. Уся ця робота вимагала най-суворішої обачності й конспірації, проте її хотілося закінчити якнайскоріше. Ліс кликав щоночі, вони вже наяву снили весняними лісами, з нетерпінням чекаючи дня виходу.

Саме тепер Серьожка Іллєвський помітив, що Полтава йому спротивилась. Він ніколи не думав, що йому раптом може остогиднути все, що, здавалось би, мусило приваблювати, незалежно від умов і устроїв. Навіть до природи він втратив смак. Йому цієї весни мовби й сонце світило не так, як раніш, рідні парки тільки дратували його, і замиські краєвиди, зелені, як дитинство, викликали тільки біль. Коли бачив десь у садку окупантів, що бродили в самих трусах біля машин, Серьожка проймався ненавистю навіть до того садка. "Але в чому ж він винен, той садок?" — отямлю-вався хлопець згодом. "Прокляті, прокляті! — шепотів Серьожка про окупантів.— Як вони нас грабують, прокляті! Душі навіть грабують!.. І ці парки, і вулиці, і красу: цього весняного, дня

— все вони забрали в мене, отруїли, все стало мені чужим!" І Серьожка писав у ці дні:

Навколо, куди не гляну,

Гітлерівця права.

Уже він мою кохану

Панінкою назива!

По вулиці німець ходить,

А топче життя моє.

Не можу я пити воду

З криниці, де ворог п'є.

Не можу втішатись садом,

Де він у трусах загоря.

З ним жити не, можу рядом —

Житиме він або я!

І Серьожка, хмеліючи від бунту власних почуттів, уявляв собі, як він повернеться згодом у Полтаву грізним народним месником.

Щоб не викликати репресій на сім'ї, що залишались у місті, треба було вийти непомітно і якось вмотивувати свою відсутність. Валентин і Борис уже роздзвонили всьому Подолові, що їдуть у Слов'янськ по сіль.

Розповідали, що якийсь їхній приятель, діставши десь пуд хрестиків, поїхав з ними в Слов'янськ і зробив там чудовий гешефт. Він повернувся звідти з вагоном власної солі. Став одразу багатим, мільйонером. Хлопці удавали, що його легкі мільйони не дають їм спати обом. Іллевська хвалилася сусідкам, що відправить Серьожку на літо в радгосп, хай там, як босий апостол, пасе телят, то, може, врятується від набору. Сапіга мав виїхати на периферію, ніби в справах Червоного Хреста, і просто не повернутись. Ляля розпускала версію, що в Маріуполі, повернувшись з полону, живе її наречений Марко, вона, мовляв, одержала від нього записку через сотні рук, що заміняли тепер пошту. Отже, думає по теплу йти до Марка пішки. Ляля — цей просто мав знятись, подякувати своїй бабусі за всі турботи і піти світ за очі, як ходять тепер тисячі людей.

Нарешті 5 травня, в основному впоравшись із справами, вони зустрілись удень за містом і вирішили остаточно — виходити завтра, в ніч з шостого на сьоме.

Настало 6 травня.

У цей день Кость Григорович за своїм звичаєм встав удосвіта і, закуривши, вийшов на ґанок.

Весь сад був у цвіту. Він розцвівся, як завжди, несподівано, майже за одну ніч. Вчора ще тільки де-не-де біліло, а сьогодні вже зовсім зникло плетиво голих гілок, біла повінь хлюпала до самого ґанку. Лікареві защеміло серце. Дивно, що цієї весни чим красивіші були ранки, тим більше приносили гострого болю.

Прокидається околиця. Хлоп'ята-пастушки женуть вулицею кіз на пашу. Лунко кукурікає десь півень. Д з-за садків усе більше світає й світає... Чудовий ранок!

Не одна юна полтавчанка замилюється о цій порі першим вишневим цвітом, що вже оповиває всю околицю, мов фата весільна... Весно, весно,

яка ти нещадно прекрасна у ці важкі дні! Скільки пахучої отрути несеш ти своїм білим цвітінням, своїми рожевими, до болю гострими світаннями!.. Махнувши пелюстковим крилом, немов кличеш і маниш минулим згаслим щастям,..

Кость Григорович іде в сад і, задерши голову, приглядається до гілля, оббирає пальцями шкідників.

На кухні порядкує невтомна тьотя Варя. Щось бубонить собі під ніс, незадоволена тим, що вчора одержали глевкий пайковий хліб і він за ніч зсохся в каменюку. Як подавати до сніданку таку каменюку?.. Ледве снує по хаті Надія Григорівна, в теплому джемпері, з накутаною шиєю,— її мучать гланди.

Ляля ще не виходила з спальні. Вона лежала в постелі, посміхаючись, із заплющеними очима, відчуваючи з насолодою, як все тіло їй аж бринить молодю силою. В останній раз вона ніжиться в цій постелі. Наступної ночі вже спатиме десь, не роздягаючись, у своєму волохатому лижному костюмі чи, може, і зовсім не спатиме... Як мама сприйме те, що вона повідомить їй за обідом? Спочатку на неї глянуть, як на навіжену, потім мама першою зрозуміє все. На вечір у неї вже буде ранець з наготованими харчами, з одеколоном та зубною щіткою. В добру путь.

— Лялю!

Дівчина здригнулась. Біля узголів'я в неї стоїть перелякана тьотя Варя. Вона наче не ввійшла, а вдихнулась до спальні в своїх нечутних капцях.

— Лялю!.. Німці!..

Дівчина миттю сіла на ліжку:

— Де?

— На кухні... і в вітальні... Господи!.. Обшук... Ляля, шаснувши під подушку, вихопила звідти

якийсь папірець і ткнула його в руку тьоті Варі. Тьотя, мовби чекала цього, мовчки сунула папірець за панчохоу і озирнулась на причинені двері:

— Одягайся... Вони зараз зайдуть... Лялю, дитино!.. Вони прийшли по тебе!

Тьотя Варя очима, повними сліз, дивилась на Лялю так, наче вибачалась за цю звістку, з якою вона ввійшла. На її змарнілому обличчі доброї черниці було написано: "Краще хай би всох був мені язик, ніж я дожила до того, що мушу тобі, Лялю, передавати таку звістку".

— Я одягаюсь...— дівчина шукала плаття,— я зараз... Хай не входять, хай!..

Тьотя Варя, горблячись мало не до землі, почимчикувала в передню.

За кілька хвилин вийшла з спальні й Ляля, вже одягнена в плаття, зачесана. Спокійне обличчя її ще пашіло ніжним рум'янцем сну.

Троє солдат-німців енергійно провадили обшук, похапцем і безладно все перекидали, наче злодії в чужій квартирі. Кость Григорович і дружина дивились на їхню роботу майже байдужки, немов солдати й справді порядкували не в їхній, а в чужій квартирі. Один з них відкрив піаніно і зашарив пальцями між напнутими струнами. Струни невдоволено загули. Навпроти вікна стояв червоношій гладун у цивільному, видно, перекладач, і мовчки дивився в сад. Біля книжкової шафи, широко розставивши ноги, стовбичив худорлявий офіцер у форменому кашкеті і, розгорнувши одну з карт зоряного неба, уважно розглядав її. Ляля встигла помітити, що то карта південної частини неба, невидимої в наших краях.

— Астроном? — запитав він Лялю, глянувши на неї якось імливо. Він ніби спав з відкритими очима.

— Астроном! — відповіла Ляля.

Підійшов перекладач. Офіцер заговорив до нього по-німецькому. Ляля майже все розуміла.

— Від цього все й лихо,— говорив офіцер,— від оцих зоряних карт. Добрі німецькі дівчата готуються стати насамперед матерями, дружинами, які покликані народити нашому фюреру нове покоління солдатів. А в них фрейлейн лізе в астрономію, в зірки, що їх видно тільки за екватором. Навіщо це жінці?

— Тут і кореняться всі злочини проти рейху,— сказав перекладач теж по-німецькому. Ляля вдавала, що не розуміє їх.

Чомусь їй знову пригадалося в цей момент з Гете: "Добро втратити — небагато втратити! Честь втратити — втратити багато! Втратити мужність — втратити все! Тоді краще було б не родитись!" Чи відомі ці слова офіцерові і його перекладачеві? Ні, напевне, вони такого не чули...

— Вона у вас одиначка? — звернувся перекладач до Надії Григорівни, що не зводила з Лялі очей, жарких, потемнілих.

— Одиначка,— тихо відповіла мама перекладачеві. Він перевів погляд на Костя Григоровича.

— Одиначка,— сказав і лікар.

Тьотя Варя вибігла наперед і з якоюсь невмілою запобігливістю зазирнула у вічі перекладачеві, мов хотіла розжалобити його.

— Одиначка, пане,— сказала й тьотя, хоч її не питали.— Нікого більше.

Ляля ледве не застогнала.

Несподівано в кімнаті запахло ефіром. Один з німців натрапив на нього в шафі і відіткнув випробувати. Офіцер, який досі спав з відкритими очима, зараз раптом заграв ніздрями, кинувся до шафи.

"Ефіроман",— подумав Кость Григорович. Він запропонував пляшку офіцерові, і той, заховавши її до кишені, жваво подякував.

Обшук кінчився, мали вже йти.

Мама дістала з гардероба демісезонне доньчине пальто.

— Доню, накинь...

— Не треба, ма,— спокійно глянула на неї Ляля.— Я скоро, повернуся. Це якесь непорозуміння.

Перекладач посміхнувся товстими губами.

— Накинь, Лялю,— наполягала мама, наставивши пальто. Ляля вволила мамине бажання й одяглася.

— Не хвилюйся, ма,— дівчина погладила маму по голові, як маленьку.

Мама поцілувала її довгим, солоним від сліз поцілунком.

Виходили з кімнати всі, не зачиняючи за собою дверей. Попереду солдати, потім Ляля з батьком, потім офіцер з перекладачем. За ними вийшла мама і останньою — Ть'отя Варя. Виходячи, вона зачепилася за

двері, мовби вони були їй незнайомі. Кімната лишилась порожня, сповнена запаху ефіру.

Ляля ступила на ганок і мимоволі затрималась. Незважаючи на таку рань, було вже зовсім тепло. Сонце щойно зішло. Весь садок перед дівчиною стояв мов повитий легкою морською піною. Ніби всю ніч тут була громовиця, бушувало море штормом, а зараз хвиля відринула і залишилися тільки біло-рожеві папахи пахучої пini на яблунках та грушах. Папахи пррсвічувалися сонцем наскрізь. Ляля шукала очима ту яблуньку, під якою була її схованка, але зараз яблуньку важко було відрізнити від інших,— вона зникла в суцільному цвітінні, в рожевих димчастих клубках, що сповнювали вранішній сад.

Офіцер закурив з перекладачем на веранді і скомандував іти.

— Не проводжайте мене,— попросила Ляля рідних.— Я скоро повернуся.

Вона стала повільно спускатися по східцях. Ступила раз і зупинилась.

Ступила вдруге і ласкаво озирнулась на рідних.

Ступила втретє і глянула на сад.

З кожним її кроком вниз білий сад стрибав угору, підростав. Ноги її приставали до східців, немов були окуті залізом, а східці намагнічені.

Ступила ще нижче, а сад піднявся знову над нею так, що сонце заступилось просяяними папахами. Рожеві клубки димились низом, сад стояв по пояс у тім барвистім запашнім диму.

Ще нижче...

Наче входила у нове буття, у білі чисті володіння вічності.

VIII

Коли через деякий час Убийвовки цілою родиною прийшли до воріт в'язниці, там уже стояв натовп. Багато було знайомих. Балакуча завзята мати Бориса Серги. Батько Сапіги, насуплений, сердитий, з костуром. Іллєвська...

Як стало відомо, сю ніч провадилися арешти в різних районах Полтави. До одних під'їжджали машинами, до інших з'являлися пішки.

— Що погано,— говорив старий Сапіга,— так це те, що брала не поліція, а польова жандармерія. Значить, справа серйозна.

Власівна розповідала, як забирали її Льоню. По нього перед світом приїхало з десятків жандармів. Виставили пости попід вікнами й на подвір'ї. Коли заходили до нього в кімнату, то штовхали попереду саму Власівну, боячись, що Пузанов буде відстрілюватись або накинеться на них. Револьвер у нього справді-таки знайшли, але він чомусь не скористався ним. Власівна тепер, заливаючись слізьми, запевняла, що це Льоня її пожалів та сам за неї пішов до острогу... Краще, б уже був стріляв, навіщо сновигатд по світу оцим старим кісткам. А Льоня, може б, і врятувався!..

— Тепер до всіх дітей прийшли батьки,— голосила Власівна,— а до нього, бідолашного, ні батько, ні ненька!

— Ой, не голосіть, Власівно, ради бога,— зупинила її Іллєвська.— Батьки-то не прийшли, із Сибіру неблизько, а зате подивіться, скільки до нього збіглося полтавчан з передачами!

Дійсно, Леонідові нанесли передач найбільше, з усього кварталу.

— Що ж їм давати? — зайшла мова за хабарників.— Курей не беруть, гусей не беруть...

— Болячки б їм, іродам!

— Тільки золото! Перекладач сказав, що тільки золото має силу.

Тюремний перекладач з фольксдойців, який уперто називав себе "Іван Іванович", був знайомий Костю Григоровичу. Лікар якось узимку зарядував дружину "Івана Івановича", сердечницю-істеричку. Тепер Кость Григорович вирішив цим скористатись. Через вартового він викликав перекладача до воріт і, пообіцявши йому хабара, попросив інформації. Перекладач запевнив, що ні Лялі, ні іншим ніщо особливо не загрожує. В гіршому випадку відправлять у Німеччину з черговим набором. Все нібито зайшло через радіоприймач, виявлений десь там у молоді на Подолі... Лялю, очевидно, після допитів відпустять додому, якщо добре попросити. Декого з радистів відшмагають, як шмаркачів. А дехто, як, наприклад, Пузанов, мабуть, заgrimить і в рейх, у концтабір...

Такі були перші відомості. Кость Григорович, звичайно переказав усе це родичам заарештованих, що зібралися тут, і всі одразу підбадьорились. Надія Григорівна посвітлішала на виду, взяла чоловіка під руку і знеможено сперлася плечем об його плече. Вона була сьогодні вся тиха й м'яка, як ляне врун о.

Тьотя Варя тримала в затиснутій жмені свої дівоцькі золоті сережки.

Раптом усі розмови разом урвались. З брязкотом відчинилася тюремна брама. На вулицю повільно виїхав критий грузовик, повертаючи вздовж Фрунзенської до центру.

В машині, в самім задку, сиділи вартові з автоматами наготові, а в глибині будки було повнісінько молоді.

Надія Григорівна одразу загледіла Лялину золоту голівку.

— Лялю!

— Мамо! — відповіла Ляля дзвінко, майже весело.— На допит!..

— Серьожо! — вигукнула Іллєвська, стаючи навшпиньки і витягуючи шию.— Серьоженько!

Його, маленького, не видно було з-за інших, а голос сина, дзвінкий, бадьорий, Іллєвська почула десь із кутка.

— Я тут, мамо!

Валентин зовсім не виглянув, соромлячись на людях ніжнощів з батьками. Патлатий Льонька Пузанов у розстебнутій гімнастерці широко посміхався всім.

Машина набирала швидкість, люди, юрмлячись, кинулись за нею бігцем. Хтось спіткнувся, у когось хлюпало цівкою молоко з пляшки.

— Не біжіть,— задихаючись, стримував жінок старий Сапіга.— Раз на допит — значить, на Комсомольську.

Подружжя Сорок мовчки бігло поперед усіх.

Машина справді повернула на Комсомольську, де в приміщенні 10-ї школи, в якій свого часу вчилися Ляля і Серьожка Іллєвський, розташувалась тепер польова жандармерія.

Напроти школи авто зупинилось. Першими на землю сплигнули вартові, гупнувши чобітьми, як залізними. Потім зіскочив Леонід. За ним легко випурхнула Ляля, тримаючи пальто на руці, простоволоса,

життєрадісна. Вискакували інші арештовані, підхоплюючи одне одного на льоту.

— Серьожко,— звернулась Ляля до Іллєвського з якоюсь особливою сердечністю,— ти впізнаєш нашу школу?

Серьожка глянув на двоповерховий будинок, обнесений високо дротом, і нічого не сказав.

Арештованих чомусь повели не через парадний хід, а через шкільну сторожку, в якій Ляля за десять років навчання не була жодного разу. Тому їй справді здалося, що школа зовсім не їхня. Проте, як тільки вони перейшли сторожку й опинилися в довгому коридорі, Ляля одразу його впізнала. На одних дверях ще висіла давня табличка: "VI A". Ляля оглянувшись на Іллєвського, що ступав за нею:

— Впізнаєш, Серьожко?

Німець прикрикнув на неї. В Серьожки сльози бризнули з очей.

Повернули коридором праворуч. Двері всіх класів були позачиняні. VII клас, VIII клас, IX клас — мерехтіло Лялі в очах, як маячіння. Кожна з оцих табличок живцем шматувала їй серце. Проте, ідучи в гурті, зовні вона здавалась майже безтурботною. Наблизившись до одних дверей, конвоїр взявся за ручку і ніби вихопив їх з одвірками: заходь.

Це був кабінет біології. Колись тут в урочисті дні відбувалися загальношкільні збори, малята і старшокласники виступали з декламаціями та скетчами. Тепер приміщення було пусте — ні столів, ні стільців, ні гербаріїв під склом. Лише на голих стінах де-не-де затримались повиті павутиною таблиці, наочні картини з ботаніки. Добре знайомий Лялі леопард і досі насторожено ступав у джунглях. Пузанов глянув на звіра, чомусь просяяв і завів на весь голос:

Хлебом кормили крест'янки мене, Парни снабжали махоркой!

Конвоїр пригрозив співакові автоматом.

Незабаром з'явився перекладач, молодий, джигунис-тий, в шовковій синій сорочці із закоченими до ліктів рукавами, і оголосив усій групі арештованих таке: по-перше, вони будуть тут чекати, доки пан слідчий викличе, кого треба; по-друге, вони мають стати навколішки в цьому залі в шаховому порядку і не розмовляти поміж собою.

— Чому навколішки? — запитала Ляля.— Я не стану навколішки,— спокійно заявила вона перекладачеві і оглянула товаришів.

Всі обурено запротестували. Борис застрочив, як з кулемета. Що від них вимагають мовчанки,— це ще можна зрозуміти. Але стати навколішки? Чому не просто сісти, хто як захоче, а саме стати отаким ганебним чином?.. Можливо, цим їх одразу хотіли принизити у власних очах, викликати поміж ними огиду одне до одного? Ляля не стільки зрозуміла, скільки інтуїтивно відчула саме цей сенс кари. І вона вмить вирішила, що хай їй хоч зараз рубають голову, вона не стане.

— Я сам поставлю вас! — сказав перекладач з погрозою.

— Не маєте права,— відповіла Ляля, хоча добре знала, що ні про яке право тут взагалі йтись не може.— Це незаконно!

— Ми будемо скаржитись! — викрикнув Борис високим голосом, задерикувато дивлячись на знавіснілого перекладача.

А куди скаржитись — і сам не знав. Всі стояли тісним— колом, спідлоба позираючи на перекладача. Пузанов зухвало міряв його поглядом, тримаючи кулаки наготові.

Перекладач мить почекав, потім круто повернувся і вийшов.

— Фолькс,— процідив Сапіга презирливо,— дойч. За хвилину до залу ввійшов чітким кроком офіцер,

зовсім молодий, весь наче випрасуваний, з блискучим проділем на лисіючій голові. Перекладач, вбігши цуциком за ним, ткнув пальцем на Лялю. Офіцер подивився на дівчину мовчки: Очі в нього були світлі, красиві, як два сині пустоцвіти. Ляля терпляче витримала погляд тих пустоцвітів.

Минула хвилина, друга... Що він скаже?

Нічого не сказавши, офіцер рушив до дверей. Слідом за ним вискочив у коридор і перекладач. А за кілька хвилин солдати, грюкаючи, втягнули до залу кілька розхитаних, обламаних парт. Ляля весело сів на передню. Ляля — поруч нього.

— Будемо тепер вчити філософію,— оголосив Пузанов.— Маємо час!

Конвоїр гримнув від дверей на нього.

Ляля оглядала арештованих. Крім своїх, знайомих, по кутках сиділи прибиті горем якісь хлопці, заплакані селякуваті дівчата... Можливо, їх було схоплено випадково, в усякому разі, ні Ляля, ні її товариші нічого не знали про них, про їхні зв'язки з організацією. І навпаки, багатьох з активних учасників підпілля не було ні тут, ні в тюрмі. Нікого не було з заводської групи і з тієї дівчачої, що діяла на Подолі. Очевидно, їх не забрали. "Це значить,— подумала Ляля,— що вони брали нас помацки чи майже помацки і нічого ще не знають напевне". їй стало легше.

Зайшов джигун-перекладач і, хизуючись, зупинився біля порога.

— Єлена Убийвовк!

Всі глянули на Лялю. Вона встала з-за парти, і очі її відразу стали зовсім сірими.

— іду.

IX

Від СЛІДЧОГО Ляля повернулася десь за годину. Не заюшена, кров'ю, не розпатлана, не в подертім одязі. Однак товариші, тільки побачивши її на порозі, відчули, що трапилось щось непоправно погане. Очі її згасли і навіть обличчя згасло. І сама зсутилась, чого ніколи не було з нею раніше, і плаття на ній обвисло, немов вона одразу схудла. Втомлено опустилась на свою парту і, деякий час помовчавши, обернулася до Леоніда.

— Королькова зрадила,— шепнула йому крізь зуби. Жахлива новина пішла поміж товаришами з уст до

уст.

— Королькова зрадила!

Для Лялі це був найтяжчий удар з усіх, до яких вона себе готувала. Вся її чиста віра в людей, в їхні "божественні якості", як висловився одного разу Борька Серга, мусила втримати зараз це випробування або розсипатися в друзки.

Беручись за підпільну роботу, Ляля, як і кожен з підпільників, замислювалась над тим, що її можуть рано чи пізно схопити, знущатися з неї, катувати. Вона уявляла собі найжахливіші тортури, проте жодного разу не уявляла, як би вони могли зламати її або когось із її товаришів. Взагалі, як це можна зламати справжню людину? Її можна знищити фізично, спалити чи задушити, і, правду кажучи, Ляля не дуже й

здивувалась би, коли б фашисти вирішили саме так вчинити з нею самою.

Вона знала, що таке фашисти. Але зламати!..

І тим разючіший був для неї цей удар.

Коли її завели до слідчого, біля стола стояла Галка Королькова.

Вона зробила крок назустріч Лялі, простягла до неї розпухлі, покремсані руки:

— Лялю!

Ляля стояла мов паралізована. Невже це Галка? Невже це її руки?

— Лялю!..

Лялі хотілось закричати від страху і кинутись геть у двері. Галка...

Власне, це були тільки рештки того, що колись звалося Галкою Корольковою. Навіть взимку, коли її вивезли з крігслазарету, вона не була такою страшною, як зараз — після мордувань. Стояла вся якась перемелена, потовчена, немов її вхопило було в трансмісію, довго переминало та било і щойно оце викинуло сюди до стола. Запухлі очі ледве проглядали крізь щілини, все обличчя — в буряково-синіх саднах, руки з розпухлими, потворно товстими пальцями — суцільні рани. Якби не ця зачіска з локонами та не пишні груди, Ляля, можливо, і зовсім не впізнала б Королько-вої, яка дивилась просто на неї.

— Лялю,— прошепелявила ще раз Королькова беззубим ротом і в знемозі заплакала.

Ляля вся тремтіла, збираючись із силами.

За столом, щось записуючи, сидів той молодий офіцер, що вскочив до біокабінету втихомирювати бунт і звелів занести парти. Поруч нього стояв перекладач, поклавши руки на стіл, і злорадно посміхався. На всіх його пальцях, крім великого, поблискували персні. Навіть на мізинці був перстень. Біля вікна стояв другий офіцер, з зеленкуватим обличчям, з такою кислою міною, немов йому безперервно різало в животі, а він ледве стримувався.

Перекладач, звертаючись до Королькової, вказав на Лялю:

— Це вона тебе посилала переходити фронт?

Королькова вмивалася сльозами...

— Лялю... не проклинай мене... Що зі мною зробили, Лялю... Я все розповіла...

Перекладач наблизився до Королькової, і вона інстинктивно піднесла розпухлі пампушки долонь, мов захищаючись від удару. Перекладач заклав руки за спину:

— Повторюю: це вона посилала тебе до Советів? Королькова вся знітилася в ніщо.

— Я сама йшла...

— Хто організував радіо? — зненацька гаркнув німець від вікна, не звертаючись до послуг перекладача.— Радіо?

Королькова глянула на офіцера з тваринним жахом:

— Вона...

— Хто писав прокламації? — спокійно запитав через перекладача німець, що сидів за столом.

— Вона...

Коли це було сказано, Ляля відчула себе раптом міцніше. їм все відомо, але їй зараз також стало відомо все. Численні версії, догадки, сумніви зникли одразу, тепер залишився один виразний гострий шлях. Вона дивилась на Королькову мовчки, з байдужою зверхністю; Не обурення, не гнів, а глибоке презирство до Королькової відчула Ляля в цей момент очної ставки. Не зненависть і не жаль, а скоріше огиду викликала в ній Королькова. "Жалюгідна! — подумала Ляля, поступово бліднучи і немов костеніючи вся.— Мерзотниця!"

— Хто влаштував тобі втечу з лазарету? — переклав фольксдойч.

Королькова вся затряслася, не в силі стримати ридань. Мабуть, уявила, як її взимку товариші врятували з мертвих.

— Лялю... Лялю!.. Я нічого не хотіла... Я нічого не хочу!.. Я хочу одного — вмерти, вмерти!.. Вмерти разом з вами...

Ляля примружилась.

— Разом з нами? — запитала вона майже саркастично.— Ти цього не варта.

Офіцер вп'явся в Лялю очима. Королькова як розкрила рота, так і застигла. В кривавих яснах її не стирчало жодного зуба.

Королькову німці захопили випадково. Уникаючи десятків небезпек, спритно прослизавши між постами та патрулями в прифронтових селах, вона дійсно зуміла була підійти вже до самої лінії фронту. І лише в останній момент, уже при переході фронтової смуги, на неї наскочила німецька розвідка і захопила її як шпигунку. В той час, як Королькову вели до штабу, вона ще встигла викинути вбік листа. Але один з німців помітив його і підібрав. Це була перша половина провалу. Другу ж половину з неї вичавили німці в польовій жандармерії в Мерефі, де її було мордовано дві доби підряд. Тут вона назвала прізвища відомих їй підпільників, і її терміново етапували до Полтави.

Після очної ставки Лялю більше нічого не питали й одразу вивели.

"Що її змусило зізнатися?" — болісно думала Ляля про Королькову. Умисно зрадити організацію Галка, безперечно, не хотіла. Щодо цього Ляля не мала сумніву. Так що ж тоді? Невже тільки фізичні муки? Справді, те, що з нею зробили, жахливо. Можливо, і її, Лялю, чекає щось подібне... Але хіба це всесильне, непоборне? Невже в людині немає нічого вищого і сильнішого, що могло б протистояти фізіологічному крикові організму? Можливо, Королькова думала цим врятувати своє власне життя? Ні, здається, вона не настільки наївна, щоб так ошукувати саму себе. Вона мусила знати, що легкодухість ще ніколи нікого не врятувала. Жандарми вичавлять її до кінця, мов цитрину, і потім викинуть геть. Уже навіть зараз вони, здається, дивляться на неї з презирством. Ляля пригадала/ як Галка тоді сказала на шляху: "Боязно! Пройшла бэз тебе сім кроків — і стало боязно!.." Може, коли б з Корольковою завжди йшов хтось сильніший за неї, постійно правив їй за взірець, може б, цього також не трапилось!.. Може б, тоді вона й до самої смерті й на будь-яких муках зуміла б триматись як слід... "Ну що ж,— зітхнула Ляля,— що сталося, те сталося. Але як бути далі?"

Тепер їй було зрозуміло, що про неї саму жандармам уже відомо стільки, щоб її стратити. Лялі ніколи не бракувало мужності дивитись на речі тверезо. Разом з тим вона переконалась також, що жандарми знають лише те, що сказала їм Королькова. А їй було відомо далеко не

все. Вона, приміром, нічого не знала про зв'язок організації з партизанами та з іншими підпільними групами в Полтаві. Отже, жандарми лише здогадуються про справжній розмах роботи, тому вони й нахапали разом з учасниками підпілля стільки випадкових людей. "Рятувати всіх, кого ще можна врятувати,— подумала Ляля.— Залишити живими тих, які ще не заарештовані, і вони продовжать справу".

— Вигороджувати! — шепнула Ляля Пузанову. Пузанов передав товаришам:

— Вигороджувати, кого тільки можна! Зайшов перекладач і оголосив з порога:

— Сергій Сапіга! Сапіга підвівся темніючи:

— Єсть.

Х

Почалася смертельна боротьба. По крайньому напруженню сил вона нагадувала схватки врукопаш. Вранці всі відчували себе солдатами перед боєм, а під вечір втомлювались так, як бійці, що витримали протягом дня кільканадцять ворожих атак.

О 8-й годині ранку арештованих везли з в'язниці до школи. Допит у школі тривав до 5-ї вечора. Після того їх везли знову до в'язниці і розміщали на ніч по камерах.

Рідні, вистоюючи цілими днями на вулиці, вже з першого погляду впізнавали чорну будку їхнього авто. В задку, щоразу в однакових позах, сиділи озброєні хмурі конвоїри.

На допит возили щоразу менше людей. З усієї маси арештованих частину було одразу визнано не причетними безпосередньо до справи і

переведено в концентраційний табір. Декого було зовсім випущено, декого — з молодших — передано біржі для відправки в Німеччину.

Нарешті їх залишилося шестеро. Вони скоро звикли-ся з порядком доби, який, до речі, виконувався з німецькою неухильною методичністю.

Підкуплений родичами тюремний перекладач "Іван Іванович" влаштував так, що машина і вранці і ввечері зупинялась на кілька хвилин біля тюремної брами. В цей час арештованим можна було передати харчі, білизну, постіль. Убийвовки принесли своїй доньці гору постелі, проте Ляля взяла собі лише простирадла та маленьку подушечку з вишиваною квіткою. На цій подушечці вона ще малою колисала ляльку.

Арештовані особливо цінували свої рейси від в'язниці до школи і ввечері назад. Під час цих рейсів, завдяки варті, цілком байдужій до них, вони мали змогу розмовляти й радитись набагато відвертіше, ніж у школі, в кабінеті біології. Це були своєрідні бойові летучки, де підбивались підсумки дня чи накреслювалась тактика для наступної зустрічі з слідчими, тут виявляли можливі рифи й небезпеки. В один з таких рейсів Ляля кинула думку, що треба врятувати кого-небудь із шести. Товариші мовчки переглянулися поміж себе, кожен, мабуть, подумав про себе, але, нарешті, чомусь погляди зупинилися на Іллєвському. Ідея, очевидно, всім сподобалась, однак говорити докладніше зараз про це не стали.

Перші дні на допитах їх майже не били. А тепер все частіше то одного, то іншого конвоїри приводили з слідства попід руки і кидали через поріг пом'ятого, немов переїханого машиною. Вальку били по голові частинами радіоприймача, і кучерявий чуб йому зісох-ся кривавими клубками.

Сьогодні вкинули до біокабінету покатованого Са-пігу. Він, як старий, доплентався до своєї парті, сів, звісив на груди голову і злісно, по-солдатському, лаявся, не соромлячись дівчини.

— Що питали?

— Давай співучасників.

— Знову?

— Ідіоти!

Потім приволокли Бориса. Штанці на ньому геть полопалися смугами. Валентин, який був у двох верхніх штанцях, скинув одні, і їх спільними зусиллями натягнули на Борьку. На нього вони були занадто широкі. Борис глянув на них заплилими, наче монгольськими очима і гірко пожартував:

— Широкі, як Чорне море...

Всі посміхнулись. Навіть сам Борис спромігся на усмішку.

— Що ж тобі було?

— Те саме: співучасники.

Товариші не питали його, як він відповідав на це.

Взагалі відповідями своїх цікавилися менше, тж. запитаннями слідчих. Про відповіді дізнавалися по очах. Коли хтось, повертаючись від слідчого, з'являвся на порозі, п'ять пар очей звертались на нього і читали в них. Очі вимовляли все і щоразу одне й те ж саме.

Серьожка Іллєвський сидів на задній парті, задумано граючись, як брязкотельцем, завісою обірваної кришки. Тонкі стрілки брів ворушились йому на білому лобі. По тих чорних стрілках можна було завжди вгадати,

коли саме Серьожка думає, а іноді — і що саме думає. Приховатись йому було неможливо.

Серьожку, як звичайно, викликали останнім. Коли перекладач заходив з глузливою посмішкою, всі знали, що це по Серьожку.

— Поет! — викрикнув він.

Серьожка спочатку не відгукувався. Але, товариші переконали його нарешті, що йому нема чого соромитись, бо це тільки для фашистів насмішка, а насправді це честь. Тепер Іллєвський на оклик "поет!" відповідав:

— Я.

Сьогодні він, вставши, щоб іти, подав руку товаришам. Останнім часом так робили всі, бо не знали, чи повернуться з допиту живими. Тільки Валентин ще не подавав руки, червоніючи і запевняючи товаришів, що він дуже живучий і від побоїв не вмере.

Коли Серьожку виводили, всі проводжали поглядами його худорляву спину в ситцевій благодійній сорочці, заплісаний у штани, його тонку шию з глибокою ямкою посередині.

Іллєвського товариші чомусь особливо любили, ставлячись до нього з приязною жартівливістю, як до найменшого брата. За час арешту ця любов ще більше зміцніла. Якоюсь рідною стала для товаришів і його дитяча гаркавість, і кострубаті вірші, які здавалися всім дуже талановитими, і його задумані, вічно здивовані очі. Якщо між собою друзі трималися з манерами дорослих, то Серьожку кожному хотілося приголубити, як маленького, покласти руку йому на плече або погладити його непокірний, давно не стрижений чубчик.

Особливо приємним всім було те, що вони не помилилися в Серьожці. Саме тут, під арештом, вони до кінця переконались, який міцний дух сидів у цьому тендітному тілі. Серьожка в стражданнях ніби-змужнів і навіть виріс фізично. В погляді чорних його очей з'явилися виклик і бистринь, в рухах — зухвала "моряцька" неквапливість.

І тепер, коли Іллєвського повели на допит, товариші разом заговорили про нього. Врятувати! Врятувати будь-що!

Флегматик-вартовий сидів біля порога, лагодячи свою запальничку і прислухаючись до кроків по коридору. Своїх начальників він знав по ході і схоплювався лише назустріч крокам начальника, а коли швендяли інші, то він навіть вухом не вів і арештованими мало цікавився.

— Мені здається, його можна вигородити,— говорила Ляля.— Він і наймолодший, і на вигляд... ніяк не страшний...

За цю думку вхопилися одностайно.

— Йому відомі всі зв'язки,— сичав Сергій розсіченими губами.— Він зв'яжеться з лісом...

— А потім,— тихо втрутився Валентин,— у нього ж усе закопано. Всі протоколи... Коли повернуться наші,— за все подасть звіт.

Серьожка був справді чимось на зразок літописця організації. Всю нескладну її документацію переховував він.

— Хоч одного,— радісно хрускав пальцями Боря Серга так, наче мова йшла особисто про нього.— Хоч одного!..

— Будемо вигороджувати його у всьому,— запалюючись, шепотіла Ляля.— Компрометувати його в чому тільки можна!..

— Шкет, мовляв,— усміхнувся розпухлий від побоїв Льонька.— Нічого не робив і не міг робити... Не мав жодного серйозного доручення.

— Але ж Королькова розповіла про його вірші? — злякано кинувся Борис

— Пусте,— відмахнувся Льонька.— Головне, що я ні в чому не міг довірятись такому шкетові.

Врятувати, врятувати!.. Як усім стало гарно відразу! Немов, рятуючи товариша, кожен з них якоюсь мірою і сам рятувався від цього пекла, залишався жити напевно. Всі найпалкіші бажання їхні зараз скупчилися, мов жмут променів на Серьожці.

А його, привівши, штовхнули через поріг геть

— Серьожо, сядь,— тихо попросила Ляля.— Так треба, Серьожо.

— Навіщо мені це треба? Навіщо? В мене теж мама, сестра,— голос Серьожки зламався.— Я не хочу, щоб вони... Щоб коли наші прийдуть...

— Серьоженько, треба... Треба, щоб ти залишився... хоч один...

— Чому я? — скипів хлопець.

— Не кричи.

— Чому саме я? Чому не ти? Чому не Льонька? Чому не Борис? Чому не інший?

— Про них не повірятъ.

— Не повірять? А про мене повірять? На Іллєвсько-го лий, що хоч, і всьому повірять?..

— Я не те хотіла сказати...

— Замовчи! Після цього... Після цього ти мені не друг! — Іллєвський одвернувся до стіни, щоб не показати сліз товаришам.

— Серьожо... Хлопчику ти наш...

— Не хочу з тобою говорити. Не обзивайся до мене!..

— Ми не з жалощів, тезко,— промовив Сапіга, співчутливо дивлячись на понуреного Іллєвського.— Це треба, і ми всі разом вирішили...

— А що про мене подумують? — накинувся на нього Серьожка.

— Хто?

— Як хто? Наші!

Сапіга не знав, що відповісти.

— Сядь, Серьожко,— сказав Пузанов, беручи Іллєвського за руку.— Заспокойся, друже.

Серьожка сів.

— Ми не тебе одного,— втішала Ляля.— В останній момент, як уже все буде остаточно видно, ми... всі, можливо, накинемося на них... Затримаємо на якусь мить, а тим часом, хто найміцніший, буде тікати... Може, Лялька...

— Порівняла! — сердито підняв голову Іллєвський.— Значить, тоді — хто найміцніший, а зараз — хто найслабкіший? Так виходить? А може, я теж... найміцніший!

Всі мимоволі посміхнулись. Серьожка сердито со-пів. Потім і сам раптом прояснивсь, усміхнувсь.

— Однаково вони вам не повірять,— переконано запевнив він.— Капітан сказав, що це вже — в крові!..

Перевізни на ніч арештованих до в'язниці, їх розводили по камерах. У чоловічих камерах було повно в'язнів, що сиділи за різні справи. Борис хотів потрапити з Валентином в одну камеру, але заробив потиличника, та й тільки. Їх посадили окремо, між незнайомими. Розлучили всіх.

Ляля сиділа в одиночці, не знаючи, що це їй влаштовано з протекції підкупленого "Івана Івановича". Коли вона вперше ступила до цієї клітки з вузьким заґратованим вікном, на неї вдарило смородом і гнилизною льюху. Їй здалося, що вона тут не виживе до ранку — задихнеться від нестачі повітря. Проте поступово вдихалася, при звичаїлась, глянула на своє житло оком діяльної чепурухи. Чи не можна його якось хоч трохи приладнати для життя?

Витерла віхтиком вогкі, вкриті зеленкуватою цвіллю стіни, обібрала попід стелею павутиння. Потім домоглася, щоб їй дали відро води і ганчірку. Закотивши рукава, підібравши платтячко, взялася енергійно мити підлогу. Працювала до самого смерку. Вранці, користуючись вільним часом перед своїм казенним сніданком, стала на бильце ліжка, доп'ялася до вікна і носовою хусткою стала протирати шибки. Вартовий з подвір'я без попередження вистрілив у стіну біля самого вікна. Ляля з несподіванки мало не впала. Через деякий час, стежачи за вартовим, вона похапцем протерла ще одну шибку. Так, нарешті, вона витерла все вікно, і в камері посвітлішало.

Коли їй передали з дому постіль та одеколон, Ляля застелила матрац чистим простирадлом, а повітря збризкала пахощами,— вона завжди ними охоче корис-талась. У камері після цього наче з'явилося щось дівоче. Ляля оглянула своє тісне житло, вичищене й причепурене, і залишилася вдоволена своєю роботою. Нарешті — в чистому.

Вона органічно не терпіла бруду.

Якось увечері в тюрму привезли з периферії нову партію арештованих і стали розміщувати їх по камерах. Лялі теж вкинули одну з новопривезених. В сутінках важко було розгледіти обличчя, і Ляля бачила біля порога Тільки накушкану важкою хусткою голову та коротеньку спідничку.

— Як у вас тут ловко,— промовила новоприбула

арештантка, коли вартовий загрюкнув за нею двері —

Як гарно пахне! Бузком! — І наблизилась до Аялі.-

Д расту йте! v •

Ляля була вражена: такий знайомий голос! Де вона його чула? Приглянувшись, отетеріла від радісного подиву: перед нею стояла боса, < розшаріла Веснянка.

— Звідки ти? Як попала? Дівчина придивилась до Лялі:

— А-а, це ви? Ви теж тут? Ляля засміялась:

— Чому теж?

— Та просто... Удвох буде веселіше.

Дівчина по-хазяйськи оглянула камеру, підійшла до ліжка, застеленого білим простирадлом, ч •'

— Культурно,— сказала з повагою.— А де ж мені германи постелили?

Вона оглянулась по камері. 'і

— Ляжемо вдвох,— сказала Ляля.— До речі, познайомимось.— І простягла руку.— Ляля...

— Ляля? Як чудно! Наче дитину... і

— А тебе як?

— Вгадайте. г ■

— Знаєш, як я тебе в думці звала? " — А як?

— Веснянкою.

— Ой, як гарно! Так і зовіть! ■ У коридорі вдарили в рейку.

— Це що таке? — здивувалась Веснянка;

— Сигнал на сон грядущий.

— А як мені не хочеться? 1

— Хочеш не хочеш — лягай. Обов'язково;

— Анциболоти,— вилаялась Веснянка, скидаючи хустку і роздягаючись, як дома.

Ляля також роздяглась.

— Ви не бійтесь за свою постіль,— попередила дівчина Лялю.— В мене нічого такого нема. Я чиста.

Ляля посміхнулась: ;

— Ну й добре. " !

Пройшов черговий, заглядаючи у вічка / дверей,

перевіряючи, чи всі лягли.

Дівчата вмостилися на кострубатому матраці, вкрилися простирадлом. Маленької Лялиної¹ подушка не вистачало на двох, і їхні голови лежали впритул, торкаючись одна одної.

— Це у вас одеколон чи духи пахнуть? — запитало дівча.

— Духи.—'Ляля дістала з-під подушки флакон і, відіткнувши, піднесла Веснянці.— Правда ж, тонкий, ніжний аромат?

— Еге... Справді наче бузком...

— Це особливі пахощі,— сказала Ляля таємниче.

— Де ви їх добули?

— З дому передача. Мамуська все-мене балує. Ляля, понюхавши і міцно заткнувши флакон, знову

поклала його під голову й лягла. Згори, крізь ґрати, в камеру дивилися високі зорі.

— У вас тут, Лялю, шибки у вікні наче з синього скла...

Ляля зітхнула:

— То, Веснянко, ніч така синя пливе мимо нас. —■ Ой, яка ніч...

Лежали, рівно дихаючи, подих в подих.

— Так за що ти попала, Веснянко?

— За те, що і всі. Як по-моєму, то — ні за що, а як по-їхньому, то — все склалось докупі: і те, що від Германії тікала, і що кури погано несуться! Комірник наш радгоспівський набрехав у конторі, що я крашанки, мовляв, краду, а йому не здаю. До війни, каже, кури сипали крашанками, а тепер їм як позашивало!

— Курячий саботаж? — пожартувала Ляля.

— Виходить, що так... А чому ви про себе мовчите? Мені ж також кортить знати, за що ви тут.

— І ми за те, що і всі,— сказала Ляля.— І за те, що радіо слухали, і за листівки, і... за багато чого...

Здивована Веснянка звелась на лікоть:

— Так оце ви такі? Може, то і я ваші листівки читала?

І, близько нахилившись до Лялі, торкнулась до неї рукою. Ляля скрикнула зубами:

— Не берись там!

— Що це у вас? — вжахнулась дівчина.— Вас били? • —, т— ■ Тут, всього буває, Веснянко.— Ляля зітхнула й замовкла.

: Так юце ви такі,—повільно повторила дівчина.—

І багатр ж. вас тут? 4 . " ■

— О Веснянко, нас тут — полк!..

— Полк! — захоплено прошепотіла дівчина мовби сама до себе.— Танковий полк...

— Який танковий? — здивувалась Ляля.

— А той, що під Полтавою загинув торік.

— Звідки ти чула про нього?

— Чула... В нас усе чути...

— Чекай, та ти з якого радгоспу? Часом не з "Жовтня"?

Дівча промовчало, здається, посміхаючись у темряві

— З "Жовтня".

— І Любу Іллєвську знаєш?

— Любки б не знати!.. Ми з нею подругуємо-Зараз вона пішла в Полтаву, бо в неї брата забрано,

— Тоді мені все про тебе відомо!

— Що відомо?

— Це ж ти зберігаєш прапор?

— О! А ви як знаєте?

— Від Серьожки.

— Ой, Серьожка! А де він зараз?

— Недалеко, на жаль...

— Тут?

— Тут.

Дівчата замовкли.

— А що йому... Серьожці, загрожує? — згодом боязко спитала Веснянка.

— Ми хочемо його врятувати.

— Ви його... любите?

— Люблю.

Веснянка миттю сіла на ліжку:

— По-справжньому любите?

— Та ти чого, Веснянко? Ти, мабуть, теж... любиш? Ти, може, закохана?

— Не знаю,— пошепки відповіла дівчина.

— Так ось чого ти,— засміялась Ляля.— Не бійся. Я просто так люблю. В мене є... мій, інший.

— Де?

— Там... воює.

Веснянка знову лягла і заспокоїлась. Ляля обняла її, гарячу й тугу, як налиту. Тверді яблука грудей відчувались крізь полотняну шорстку сорочку.

— А я б така, щоб хоч уже й заміж іти,— згодом сказала вона, розвеселивши Лялю своєю вдаваною дорослістю.

— Але ж тобі ще далеко до повноліття?

— З моїх ровесниць не одна вже весілля відбула... Сдмейнщх поки що не беруть в Німеччину, так вони й давай женитися. Ой, скільки так дівчат і хлопців занапастилось. Або нелюбу бере, або за нелюбого йде, за першого стрічного. Ви знаєте, п'ятнадцятирічні — й ті женяться. Буває, що тільки зареєструються в управі, аби староста їхній знав, а насправжки й не живуть. І сміх і гріх!.. Я так не згодна.

— А за кого б же ти пішла, Веснянко?

— В вдене є, в мене є, Лялю! Такий собі... хороший парень. Тільки ви його не знаєте... і я сама теж якось... ніби не знаю.

— Як же це так?

— А так, ніби бачу й не бачу, сниться не сниться, мариться не мариться... От наче йду полем, а воно жита кругом, як море, і радгосп наш ледве мріє білою черепицею, а сонце з неба припікає. І раптом чую: шумить, шумить, як орел крильми; гульк — аж це він звідкись виринає, летить до мене... Влітку, а він чомусь на лижах летить, а лижі на сонці як золоті, і палиці в руках у нього золоті, блись-блись, він ними тільки мах-мах, наче крильми!' Зупиняється навпроти мене, дивиться, дивиться, а потім пальцем мене по носі — торк! "Іч,— каже,т—ніс як полупився на сонці!.." А я — в жита, біжу, біжу, вони шумлять за мною, думаю: це він гониться, летить, долітає, хапає... Вже духу в мене нема, забігаю далеко, падаю в житі і лежу, не шурхну... І вже ніщо за мною не шумить і не гониться... Навкруги парко, солодко, жита розморилися, земля пашить, а я лежу і зуби стискую, щоб не плакати. І сама не знаю, чого мені хочеться плакати.

— Це тобі снилось, Веснянко?

— Ні, це не снилось, це так... Я не знаю. Лежали обидві горілиць, рівно дихаючи, дивлячись

на високе тріпотіння зірок за вікном.

— Чого воно,— зашепотіла згодом Веснянка,— що коли довго дивишся на зірки, то вони ніби тягнуть тебе до себе, ніби втягують — і тебе вже нема? З вами таке буває? Ви любите зірки?

— Як була студенткою, я спеціально вивчала' їх, Веснянко. Вся моя наука була про зірки, про їхнє життя.

— Хіба вони живуть?

— Живуть, живуть, Веснянко... Навіть коли яка згасне, то й ще живе для нас довго-довго... Світить нам...

— Як же це?

— Та такг..— Ляля замовкла. Через якийсь шс лягла боком, обернулась до дівчини; — Ти не сердься, Веснянко, що я така причеплива... Але я хочу ще запитати: де ж ти зберігаєш прапор? І як же це буде, коли він там, а ти тут? Крім тебе ж, ніхто не знає, де він?

— Знають,— упевнено відповіла Веснянка.— То тільки спочатку я нікому не казала, на себе саму надіялась... То в землі, то в кожушанці тримала... А як почали в Германію хапати та тричі втекла з-під автоматів, то тоді відкрилася... всім найнашішим. Тепер його всі радгоспівські дівчата зберігають разом...

— Ми хотіли його над Полтавою підняти,— зізналась Ляля.— На найвищому будинку або на найвищому дереві в Корпуснім саду.

— Ой, то було б! — захоплено вигукнула Веснянка.— А хіба ми не втечемо? Тільки б нам в ешелон, а там я знаю як... Наші хлопці робили: треба різати дошки на підлозі у вагоні! Та не я буду, якщо ми не втечемо! Лялю, ви — як?

— Втечемо,— Приглушеним голосом відповіла Ляля.

— І Серьожка з нами втече?

— І Серьожка з нами...

— А тс-с!

Дівча раптом насторожило вуха, підвелось.

— Ви чуєте? — вона підняла вгору оголену руку.

— Що таке? — Ляля й собі сіла вслухаючись. Веснянка раптом зіскочила на підлогу і прилягла.

— Ось ідіть сюди!..

Ляля теж схопилась, стала на підлозі навколішки і приклалась гарячим вухом до вогкої дошки.

— Чуєте?

Підлога ледве вловимо дрижала й гула, як глуха

басова струна. Вірніше, десь під нею гуло в недосяж-

них найглибших глибинах. Наче глухо переверталось

і стугоніло замкнене в землі море. • ■ , ,

Ляля миттю зірвалась на ноги і кинулась до стіни. В сусідній камері сидів Льоня Пузанов. Вона почала швидко й нервово вистукувати йому.

— Гуде, гуде,— вистукувала вона.— Слухай, гуде...

' ("

Веснянка дивилась на неї ошелешена, не розуміючи, що робить Ляля.

Раптом крізь другу стіну застукало до них.

Стукав Іллєвський. Він взимку на підпільних заняттях так і не опанував як слід техніки тюремного перестукування. Тому з ним тепер важко було порозумітися. Він і сам відчував себе недорікою, і ті, що інколи з ним перестукувались, почувалися так, наче розмовляли з німим.

Зараз Серьожка стукав особливо безладно, і в нього виходило тільки якесь: "Ма...ма...ма..."

• —Хто це стукає?— запитала Веснянка Лялю, що перемайнула вже до Серьожчиної стіни.

— Іллєвський.

— Серьожка? Ляля кивнула.

Веснянка щосили затарабанила обома кулаками в стіну, вдарилась об неї головою.

Вартовий гримнув прикладом у двері й лайнувся.

— Серьожка! — притулившись лобом до стіни, гаряче шепотіла дівчина.— Це я, Марійка, це я!..

— Він тебе чує,— втішала Веснянку, беручи її за руку і лагідно відриваючи від стіни.— Чує, чує...

Стояли, взявшись за руки і дивлячись одна одній у вічі. Були схожі в своїх сорочках на двох розвідників у маскхалатах, що причаїлись у темряві.

Високі зорі блідли за ґратами. Густа синява шибок ставала прозорішою. Починало світати.

А внизу, в глибині, гуло й гуло.

Якби в цю ніч Ляля могла не тільки чути той гул, що прокочувався попід Полтавою, якби вона могла ще й бачити, звідки він іде, то побачила б...

Десь у Росії, на захід від Нового Оскола, стоять серед ночі стрілецькі батальйони, слухаючи бойовий наказ, що їм зараз читають. На темному узліссі, біля припишклих важких танків, вишикувались мовчазні екіпажі танкістів. Вони також слухають бойовий наказ.

Тщина, влісі та ракети за лісом; В наступ!

Синіє вранішнє небо, чисте, як уперше в житті. Зеленіє ліс зеленню незвичайної краси і яскравості, як уперше в житті. Прокидаються птиці, кує весняна зозуля лунко, на весь світ.

У наступ!

Вдарить артилерія, здіймуться літаки, вся земля піде обертом разом з небом, лісами й лункими зозулями, світ стане суцільним задушливим чорто-риєм, все потоне в гуркоті й вируючих димах. Завтра Інформбюро повідомить про весняний наступ Червоної Армії, з'явиться у зведеннях новий Харківський напрям, і звістка про нього облетить блискавкою фронти.

Пролунає танкістам команда, екіпажі звично сядуть в машини, і одну з них поведе Марко Загірний. Буде перед ними Велика Михайлівка, чи Мас-лова Пристань, чи Короча, чи Білгород... Однаково! Буде рідна земля, де їх чекають уярмлені сестри, брати, матері... "Мук тобі, рідна, доволі!.." — хтось прошепоче слова поета.

Машини вийдуть на вихідні рубежі для атаки. Пригадає кожен своє наймиліше, пригадає Марко Полтаву, що пливе десь, як біла яхта, у зеленому морі садків, постане перед очима золотоволоса дівчина. "Вперед!" — вихопиться з грудей,— і механік-водій натисне на стартер.

Мотори заревуть, грізні машини рушать у травневий світанок, обліплені десантами мовчазних піхотинців. У них вигострені очі, гвинтівки наготові, пластмасові медальйони безсмертя в кишенях.

Стрілецькі батальйони другого ешелону, чекаючи своєї черги, лежатимуть на росяному узліссі, проводжаючи очима машини з десантами.

Гримітимуть громи долом і горою, димами затягнеться чистий обрій, танки йтимуть від лісу зеленою низовиною до населеного пункту.

Населений пункт, таємничий і нашорошений, зовсім близький і безкрайньо далекий, не знаєм твого ім'я! Але ти рідний нам жагучою, пекучою рідністю, бо оті хатки, що дивляться на нас, зводились нашими батьками і білились руками наших матерів!..

Круто йтимуть танки, наближатиметься з ранішньої імлі безіменний населений пункт, "юнкерси" розтинатимуть небо, засвистять скісні бомби на зелений луг. вдарять з населеного пункту гармати й важкі міномети — назустріч!

Зелена низовина зникне, провалиться у вируючій диму, німецькі артилеристи скаженітимуть, що їм із-за диму не видно радянських машин, літаки засипатимуть балку зверху скісними бомбами, стане гірко навкруги,— кінець життю, зостався лиш чад, лиш' море отрути.

— Нема,— скаже крізь зуби один з тих, що непомітно лежать на узліссі, чекаючи команди.

— Є! — скаже інший, зіркіший, розглядаючи в глибокій диму перший танк, а за ним і другий, а за ним і третій,— танки б'ються в долині на гиблих місцях, важкі міни вибухають на броні, лишаючи плями сажі там, де сиділи десанти.

Тим часом нова група танків, придана батальйонові, вигримає з лісу, знов набере десанти і помчить у димну завірюху, що бушує, реве над лугом, колись зеленим. Важкі машини надриватимуться, долаючи гиблу драговину, десанти осиплються з них і, пригинаючись, кинуться високою травою вперед. Летітиме шмаття, в'янутимуть зойки, візьмуться трави кривавими росами.

Зникне за димами населений пункт, залишаючись тільки на картах, водій припаде лобом до триплекса, і в вузькій зоровій щілині гойдатимуться перед ним садки й оселі, як на воді.

Потім все остаточно западеться, дим стоятиме непроглядний — з усього, що було, зостанеться ядуча руда тьма, неприродний по сході сонця присмерк...

"Нема",— подумає якийсь на узліссі, чекаючи своєї черги.

А з лісу тим часом вирветься третя група танків, і танкісти, люто лаючись, вестимуть їх у руду звихрену тьму вслід першим.

І по команді тоді встане весь батальйон, що чекає на узліссі, встане й той, що перший сказав "нема", і, стискаючи гвинтівки, кинуться за машинами, по високих червоних травах, заброджуючись у кривавих росах.

1 Спеціального куленепробивного скла.

Буде навальна атака, бійці, пригинаючись, зникатимуть за танками в пекельному гуркоті, в гострих виблисках вогню, в бурій непроглядній млі. То буде перший день травневого наступу 1942 року.

Перекладач "Іван Іванович" цілком "таємно" повідомив Лялиного батька, що з неділі всіх ув'язнених вивезуть ешелonom на Київ. Таку ж новину "таємно" він передав і рідним інших підпільників. Було це схоже на правду, бо події під Харковом розгорталися і в Полтаві вже починалася лихоманка, так звана "друга втеча". Перший раз окупанти тікали з Полтави в лютому, коли радянські війська взяли Барвенкове та інші міста. Тепер вони заметушилися вдруге.

Щоб врятувати від ешелону Лялю та її товаришів, "Іван Іванович" порадив вихід, який він, власне, вважав єдиним. Він пропонував рідним зустрітися з заарештованими "молодими людьми" й умовити їх визнати себе винними, покаятись, зокрема відмовитись від того, що вони були в комсомолі.

Перекладач запевняв, що "молодим людям" шкодить саме їхня "фанатична впертість", якою роздратоване начальство, а якщо вони послухають цієї поради, то, безперечно, зважаючи на їхню зелену молодість, кара буде значно пом'якшена. Зрештою, все це коштуватиме не більше як шмаганини різками — хлопцям і штрафу — дівчині. І вже напевно, що після цього можна буде говорити про те, аби відкупитись від ешелону.

З відома свого начальства перекладач влаштував рідним побачення в жандармерії з їхніми дітьми, яких належало переконати й умовити негайно каятись.

У призначений для побачення день Лялині батьки святково одяглись. Кость Григорович узяв дружину під руку, і вони вийшли з дому, спираючись одне на одного. Тьотя Варя провела їх аж за ворота. Вона весь час бідкалась і ремствувала.

— Як же ви будете її умовляти? — допитувалась вона в подружися.— Визнати себе винною! Та в чому ж вона винна? Що ненавидить фашистів? Що комсомолка? Рішуче не розумій), від чого тут треба відрікатися.

Кость Григорович і мама такі були змордовані горем, що й не боронилися від тьоті Варі, відповідали їй мовчанкою.

Гуркіт фронту вже було чути в Полтаві навіть і вдень.

Тепер з кожним днем городяни бачили на вулицях свого міста нові зміни. З'явилися незграбні залізні "їжаки". Східні околиці похапцем оперізувались протитанковим ровом. Через місто все частіше прошмигували на захід автомашини з першими втікачами.

Заводіями втечі щоразу виступав усякий набрід фольксдойчів, швидкоспечених бургомістрів, перекладачів та знетямлених від страху перекладачок і, звичайно, розбряклих від самогону поліцаїв, які, зачувши гул фронту, зривалися мерщій з прифронтових районів і чухрали в тил. Тут їх перестрічали по дорогах тилові німці, відбирали у них, як у контрабандистів, награбоване, переграбовуючи вдруге, відбирали коней, а хто опинався, неохоче випускав віжки з рук, тому ще давали і в пику.

Селам було наказано косити хліб зеленцем. Ні в кого не здійснювалася рука на таке. В радгосп "Жовтень" шеф пригнав своїх косарів-поліцаїв, зібраних з усього району, та підібраних на дорогах втікачів. Доки гуло, доти косили. Як тільки вітер обертався і віддаленого гуркоту не було чути, шеф наказував припинити косовицю. Кидали коси і сідали пити смердючий самогон. Скільки разів обертався вітер, стільки ж разів і бралися за коси або кидали їх.

Ніщо краще не характеризувало хиткість окупаційного режиму, як оця постійна нервозність, оці суцільні допливи й відпливи. Коли становище німців на фронті поліпшувалось, в тилові міста, в тому числі і в Полтаву, налітали, як чорна галич, різні шукачі легкої поживи. Все це набіговисько внюхувалося, приглядалося, примірялося весь час, однак тримаючи носа за вітром.

І саме це набіговисько було тим найчутливішим флюгером, що по ньому одразу можна було помітити, який вітер подме. І тільки-но німецька фронтова машина під ударом радянського солдата видавала хряск, тріск,— цей флюгер уже реагував, набрід заправлював шляхи, з острахом озираючись назад і вже розпитуючи про переправи на Дніпрі.

Так було і цього разу.

— Перші пацюки з корабля,— говорив Кость Григорович дружині, ідучи через центр, де німецькі патрулі затримали на перехресті якогось завзятого розхристаного коменданта з довготелесою блондин-кою-перекладачкою в тачанці і товкли панові коменданту морду.

Чим ближче підходили до 10-ї школи, тим повільніше ступала Надія Григорівна. Кілька разів спіткнулася і, вхопившись за серце, зупинялась передихнути. Розігрітий сонцем асфальт вдавлювався під ногами, як гума,

— Яка задуха,— говорила зрідка Надія Григорівна.

— Тримайся, Надю,— глухо відповідав чоловік.

Звернули за ріг на зелену Комсомольську і нарешті побачили школу. Вартові стояли на вишках під грибками. На горішньому поверсі школи вікна були відчинені, і німці сиділи на них, виставивши до сонця голі спини. Там мешкала варта.

Убийвовки, повільно переступаючи по асфальту, мовчки дивилися на Лялину школу. Скільки разів вони ходили сюди на батьківські збори, на ялинки, на шкільні вечори! Кость Григорович активно працював у товаристві "Друг дітей". Тепер, обнесена дротом, школа була не схожа на саму себе, наче з неї було вийнято душу і вкладено натомість оті голі огидні спини.

Навпроти школи юрмились гуртки родичів ув'язнених. Хустки матерів та тіток білили вповдовж усієї вулиці попід каштанами, рябі від тіней і сонячних плям.

На парадному ґанку школи уже стояв знайомий гладкий перекладач в сорочці з манишкою і, забачивши Убийвовків, одразу провів їх усередину. Десяти-хвилинне побачення відбулося в одному з порожніх класів.

Конвоїр увів Лялю. За ці дні вона, схуднувши, стала тоншою і ніби ще граціознішою. Стримано привіталася з батьками, взяла мамину руку і вже не випускала її до кінця побачення. Обличчя дівчини було ясне, спокійне великим спокоєм. Мама дивилась на неї і відчувала, що не треба її втішати і даремно було б до будь-чого її намовляти. І мама, і татко якось ніби забули, чого, власне, йшли сюди, забули пропозиції перекладача.

-г— Лялю,— сказала мати,— а наші близько...

Кость Григорович став жваво розповідати про мордатого коменданта, якого патрулі щойно товкли на перехресті. Виходило смішно. Ляля з деякою напругою всміхалася краєм уст, мама ж невідривно дивилась на неї. Уже в першу хвилину зустрічі мама подумала про останню хвилину, про розставання. І протягом усього побачення її не покидала тривога за це.

— Кажуть, що наші вже за тридцять кілометрів від Харкова,— весело розповідав Кость Григорович доньці.— Як так ітимуть, скоро опиняться в Іскрівці або в Чутово.

— На вулицях поставили якісь страхіття,— додала мама.— "їжаки", чи як вони звуться, Костю?

— То не "їжаки", то вже паніка,— пожартував Кость Григорович.

Незчулися, як збігли десять хвилин. Батьки попрощалися з донькою досить спокійно, як буває після того, коли донька одружиться. Наче вона вже належала не тільки їм. Була їхньою і в той же час не зовсім їхньою.

Вийшли на вулицю.

Під деревом про щось перешіптувались Борисова та Валентинова матері. Заздрівши Убийвовків, Соро-чиха підкликала їх:

— Ну що? Бачились?

— Бачились,— тихо сказала Надія Григорівна.

— Що ж ви їй говорили?

І лікар, і дружина разом подумали: про що, власне, вони говорили? І самі були щиро здивовані, збагнувши тільки зараз, що всі десять хвилин побачення говорили про паніку в місті та про наближення наших.

Чого ж ви мовчите? — дивилась на них Борисова мати.— Може, справді умовляли? Надія Григорівна з докором глянула на неї:

— Яка б мати захотіла безчестити свою дочку?

— А ви вже бачились із своїми? — запитав Кость Григорович жінок.

— Бачились,— басом відповіла Валентинова мати. V— І як вирішили?

— Хлопці просять передатц напилон та віршовку. Щось замишляють.

— Як ви думаєте, "Іван Іванович" передасть? — цікавилась Борисова мати.

— Великий негідник,— сказав лікар про перекладача, дивлячись вподовж вулиці.— Не можна перед ним відкриватись з такими речами.., А впізнайте лишень, хто то йде? Здається, Сапіга...

— Авжеж... Також на побачення.

Старий Сапіга, спираючись на костур, підійшов до школи й зупинився навпроти вікон. Постояв деякий час мовчки, похмуро дивлячись на двері, і, повернувшись, знову повільно посунув вздовж вулиці.

— "Умовив" сина,— гірко посміхнулась Сорочиха. З парадного вийшла Іллєвська і приєдналась до

гурту.

— Як Серьожка? — ласкаво запитала Надія Григорівна.

— Ах, не питайте! Понівечили дитину...

— Ну, а як же з порадою? — не без єхидства запитала Сергиха.

Іллєвська раптом посвітлішала, тужденне, змарніле обличчя її з слідами колишньої вроди стало одразу незвичайно приємним і добрим.

— Аж із мене найшли порадицю,— заговорила вона журливо.— Думала я, думала про те, що перекладач нам говорив, та так ні до чого й не додумалась. Ну як це вмовляти їх каятись? Перед ким? У чому? І слів не знайшлося, щоб таке переказати Серьожень-ці. І сюди не так, і туди не так. Ніяк не виходить. Не складу таких слів, та й тільки!..

— А Серьожка що говорив?

— О, Серьожка! "Мамо,— каже,, та ще так лагідно: він же в мене такий, хоч у вухо його клади,— мамо,— каже,— Іллєвська вдихнула повітря,— честь людини — понад усе!"

XIV

Через три дні Костю Григоровичу занесли на роботу листа від Лялі 1.

Листи Лялі Убийвовк зберігаються в' Полтавському історичному музеї.

"Татку рідний,— писала вона,— ти мужчина і мусиш перенести все, що буде, як мужчина. У мене один на сто. шансів вийти звідси.

Я пишу не згарячу, а добре все обдумавши. Духом не падаю, надії не втрачаю до останньої хвилини. Проте, якщо я загину, пам'ятай, ось мій заповіт: мама, напевне, не переживе моєї смерті, але ти мусиш жити й боротись.

Звідси, з самого нутра фашизму, я особливо ясно бачу, яке все це підле, витончене варварство. І я щаслива тим, що й свою частку, яку змогла, чесно доклала для того, щоб визволити людей від цього варварства. Ми зробили небагато, але ми щиро прагнули зробити далеко більше для визволення наших людей, нашої Батьківщини. Ми були їй вірними в житті і вірними вмеремо.

Товариші всі бадьорі і тримаються чудово. Ніхто з нас не жалкує і не пожалкує ніколи, що відмовився від "каятьби", за яку нам було обіцяно зберегти життя. Ми гордимся вами, нашими рідними, що ні в кого з вас під час побачення (яке було допущено зовсім не з гуманності) не повернувся язик, щоб "умовляти" нас і штовхати на шляхи "каятьби" та "зречення комсомолу". Пригадайте всі процеси: що дає "каятьба"? Припинення та знецінення всього попереднього, а життя однаково не врятовує. Ми боремося за своє життя іншим шляхом і знаємо, що робимо.

Наше ужиття—в наших переконаннях, в нашій честі, в нашій чистоті перед Батьківщиною, перед партією, що виховала нас такими.

За це йти на смерть не страшно, і я почуваю себе спокійно. Кожне це слово — заповіт.

Цілую вас всіх сердечно.

Привіт друзям".

На зворотній сторінці постскриптум:

"Хочу, якщо не буде виходу, загинути від власної руки, тому закликаю тебе, татку, твоєю любов'ю до мене: принеси мені — сьогодні ж — опію, у нас дома є в пляшці рівно стільки, скільки треба, щоб не промахнутися. Пам'ятай, що пишу не згарячу і передчасно нічого не зроблю. Передай і будь молодчиною. Маму поки що не хвилюй".

Прочитавши лист, лікар ще постояв деякий час біля свого стола, потім вийшов з пункту швидкої допомоги і ррпрямущцв додому. ,

Дома, коли він тільки зайшов до кімнати, Надія Григорівна одразу вгадала по ньому, що сталося щось лихе. Лікар був сірий, як земля.

— Що з тобою, Костю? Ти з роботи?

Він мовчки пройшов до своєї шаховки з медикаментами, став перед нею, постояв. Дружина і тьотя Варя не зводили з нього очей. Потім лікар повільно взяв пляшку з опієм і, нічого не кажучи, пішов з нею надвір.

— Куди ти, Костю?

Жінки кинулися за ним слідом.

Кость Григорович вийшов насеред подвір'я до колоди, на якій рубали дрова, ще раз оглянув пляшку і несподівано вдарив нею щосили об колоду.

Пляшка розлетілася в друзки — тільки скалки блиснули на сонці.

— Один на сто! — видихнув лікар. Жінки думали, що він збожеволів. Несподівано хвіртка відчинилась і на подвір'я

вбігло двоє дівчаток років по десять. Вони подали Костю Григоровичу шматок газети, на якому Лялиною рукою було написано:

"Передайте білизну, духи, мило, білі черевики, панчішки, біле плаття".

Ні підпису, ні дати.

Дівчата сказали, що Ляля викинула записку з машини. Кость Григорович передав записку дружині. Не запитав дівчаток, чиї вони, і дівчатка, самі цього не сказавши, побігли за ворота.

Надія Григорівна прочитала листа і на мить заплющилась, немов їй потемніло в очах. Потім знову підвела темні вії і, випроставшись, пішла до ґанку.

Зв'язали вузликом усе, що просила Ляля, і понесли до тюрми.

Передачі не прийняли.

Наступного дня вранці перекладач "Іван Іванович" сухо повідомив лікаря: всіх ув'язнених і Лялю в тім числі вночі вивезли ешелоном на Ромодан.

Це здавалося ймовірним. Хтось десь бачив, що вночі гнали ув'язнених колонами на станцію. На допит в цей день не возили, варта розганяла рідних, щоб не збирались біля воріт.

А надвечір містом пронеслась радісна чутка, що минулої ночі в лісах, десь біля Яресьок чи навіть ближче; партизани на чолі з секретарем обкому зупинили ешелон і звільнили сотні ув'язнених. Полтава чекала, що ось-ось почнуть потайки з'являтися на околиці перші визволені. Убийвовки надіялись, що вночі білогрудю ластівкою постукає у вікно до них і Лялина рука;..

Тим часом уже перед заходом сонця з воріт тюрми виїхало чорне авто під посиленою охороною есесівців. Спочатку воно рушило ніби до 10-ї школи, але в центрі звернуло раптом ліворуч мимо Корпусного саду на Жовтневу. Жовтневою, просто через центр міста, німці гнали на захід череди худоби з прифронтових районів. Рогаті воли брели, опустивши голови, важко дихаючи глибоко запалими здухвинами. Недоєні корови ревіли від болю, гублячи молоко по кам'яній бруковиці. Закрите авто, повільно пробиваючись між худобою, звернуло до Пушкарівського майдану.

Був уже кінець травня, садки відцвітались, і земля від пелюсток попід деревами стала біла. Висока будка машини, чіпляючись за гілля пахучих акацій, струшувала вслід за собою пелюстковий білий дощ. Перетнувши незабрукований безлюдний Пушкарів-ський майдан, авто помчало Пушкарівською вулицею, рівною й широкою, обсадженою з обох боків столітніми крислатими дубами. Повз кладовище Пушка-рівська виходила на заміські пустирі й далі в поле. В наскрізну вулицю, як у відчинені ворота з міста в степ, видно було далекі схили, покреслені геометрично правильними рядками садків. То вже видні-лись сади приміських колгоспів. Небо підіймалось над ними чисте, по-весняному високе, захід увесь хвилювався, як золоте море.

На кладовищі діти пасли кіз і, загледівши чорну велику машину, зацікавлено поспинались на могилах, як живі стовпчики. Навпроти

урвища, де перед війною був червоноармійський тир, машина раптом тицьнула і стала. Відчинились задні дверцята, і з неї стали виплигувати заклопотані есесівці з автоматами. За ними один по одному скочили на землю п'ятеро юнаків у цивільному. Вони потиснули один одному руки і поцілувалися по-юнацькому міцно й незграбно. Останньою зійшла з машини золотоволоса висока дівчина в розстебнутім легкім пальті, в білому платті, в чорних модельних туфлях на босу ногу. Сонце било їй просто в очі" і вона мружилась. Дівчина також подала всім юнакам руку іг не соромлячись, поцілувалася з ними як з братами. Забачивши дітей-пастушків, вона посміхнулася їм ласкаво Обличчя її було чисте, біле й величне, як буває в казках про добрих царівен. Вона помахала дітям рукою, мов на вокзалі, коли прощаються, але в цей час один з есесівців щось гаркнув на неї, двоє з її товаришів-юнаків — один чубатий, в гімнастерці, туго підперезаній широким ремнем, другий маленький, чорнобривий, вродливий — взяли дівчину під руки, і всі спустились до урвища.

Незаглушений мотор гаряче пирхав на місці.

За якусь мить на дні урвища знялася страшенна колотнеча, крики, затріщали автомати. Зненацька звідти вилетів, мов із землі, чубатий юнак у розхристаній гімнастерці. Він увесь був як, у червонім полум'ї — у крові. Кров була з нього цівками звідусіль— з рук, плечей, з обличчя. Діти закричали і сипонули врозтіч. А він, пригнувшись, як пригинаються, наступаючи, бійці, кинувся через кладовище, переплигуючи через могилки і дивлячись просто перед собою на червоне велике сонце заходу, ніби летів на нього. В цей час із урвища видерлись, важко дихаючи, двоє есесівців,— вони були перем'яті, в землюці, без кашкетів, — і стали націлятися з автоматів чубатому вслід. Сонце сліпило їм очі, і вони, дирк-нувши, мабуть, промахнулись, бо чубатий ще біг чи, може, біг і прострілений. Німці застрочили знову,— черги були довгі, страшенно довгі,— діти заверещали в різних кінцях, чубатий упав. Есесівці прибігли до нього, диркнули по ньому, по вбитому, і, вхопивши за руки й за ноги, поволокли до урвища.

По якомусь часі німці стали вилазити наверх! і, сердито обтрушуючись, підходили до машини. Сіли в будку, авто повернуло і рушило знов до міста. Над кладовищем розпливався пороховий дим. А на могилах знову поспинались босі пастушки, як живі пам'ятники. Вони проводжали чорну машину палаючими оченятами, повними дитячої ненависті, найнеїримиреннішої, найпам'ятливішої ненависті в світі.

Потім зайняли кіз і турлом потурлили на Кобищани.

А наступного дня вся Полтава забілілась листівками, в яких повідомлялось про розстріл групи комсомольців у тирі. Деякі листівки були віддруковані на машинках, а деякі переписані школярськими почерками. І на всіх один і той же напис: "Нескорена Полтавчанка".

Цієї ночі в будинку Убийвовків ніхто не лягав спати. Проте ні розпачливих зойків, ні голосінь не почули лікареві сусіди. Горіла лампа, стояли відчиненими двері. З саду напливали пахощі нічних квітів.

Сім'я наче закам'яніла в своєму горі.

Сиділи по кутках і мовчали. Не дивлячись одне на одного, розминалися поглядами. Такими їх і застали пізні гості.

Гості зайшли нечутно у відчинені навстіж двері, як у свій дім. їх було двоє: один — присадкуватий, бородатий, другий — молодий, стрункий, з жорстким поглядом. Обидва з чорними німецькими автоматами. Тьотя Варя глянула на них з неприхованим презирством: вона подумала, що це німецькі посіпаки явились арештувати всю сім'ю. Гості поздоровкались, і бородатий звернувся до Костя Григоровича:

— Ми — Лялині друзі.

Кость Григорович обвів пильним поглядом обох.

— Вона, передавала вам привіт,— глухо сказав лікар, думаючи про доньчин лист.

— Я Веселовський,— вів далі бородатий.— Ми надіємося, що Ляля врятована разом з іншими, що були в ешелоні. Поки що нічого не відомо напевно.

Надія Григорівна суворо видивилась на нього блискучими сухими очима:

— Ляля розстріляна.

Веселовський рвучко обернувся до Надії Григорівни:

— Звідки такі дані?

— Та вже звідки не є...

— Коли це сталося?

— Сьогодні. При заході сонця. В тирі... Разом з Групою.

Веселовський переглянувся з товаришем. Обидва буди глибоко вражені.

— Може, це ще...

— Ні, це напевно...

Гості покликали Костя Григоровича і вийшли з ним надвір.

Небо непокоїлось, розітнуте прожекторами. Літаки гули високо. Десь за містом кумкали жаби на далеких озерах. Нічні квіти дихали болючими пахощами, садок тьмяно поблискував росяним листям, мов тисячами лез.

— Знайомтесь,— звернувся Веселовський до лікаря і вказав на свого товариша.— Політрук Явір.

Явір мовчки й гаряче потиснув лікареві руку.

— Ми до вас у невідкладній справі,— провадив далі Веселовський.— Ми приймали сьогодні посланців з Великої землі, і один з них, приземляючись в темряві, обранився на деревах. Дуже цінна людина. Ми приїхали за медикаментами та інструментами. Ви можете цим допомогти?

Убийвовк мить думав, ніби вагаючись.

— Я сам поїду з вами,— сказав він і, обернувшись, пішов до кімнати.

Ні дружина, ні тьотя Варя не питала його, куди він збирається. Вони знали, що заповідала батькові Ляля. Подали йому дорожній кобеняк, земський його саквояжик з ліками, харчі. Кость Григорович попрощався й вийшов.

Біля воріт уже стояла тачанка, запряжена парою вороних. Коні вхопили з місця, і тачанка, м'яко гойдаючись, наче попливла у нічному повітрі.

XV

Випровадивши Костя Григоровича, сестри не зайшли до хати, вони наче зовсім забули про неї. Незчулися, як опинились у садку під яблунькою, де були закопані Лялині скарби. Взялися за руки, як давно не

брались, і дали волю сльозам, як давно вже не давали, з самого дівочтва. Втішали одна одну:

— Не плач, Варю...

— Надю, ти сама плачеш... не плач!.. І знову вмивались слізьми обидві.

Яблунька схилялась над ними, і всяна квітами земля дихала на них живими свіжими ароматами ночі. Все на світі зрушилося з місця, пішло шкереберть — одне втратило будь-яку доцільність, інше, навпаки, набрало її. І ця синя ніч, і ці квіти, і цей рясний солов'їний тріск по садках, і суцільне живе бродиво пекучої весни — все зараз ранило їхні душі, сприймалося зовсім інакше, ніж раніш, і вони відчували, що треба й самим їм жити відтепер по-новому.

— Як ти думаєш, Надю, Кость повернеться? — питала Варвара Григорівна сестру.

— Не знаю, не знаю, нічого не знаю!.. Знаю тільки одне, що він виконує її заповіт...

— Чому вона тільки йому заповідала?.. Чому, Надю?.. Чому нам не заповідала?..

— Не знаю, Варю... Але хіба ми не виконаємо також її заповіт?..

— Виконаємо,— шепотіла тьотя Варя,— ми також виконаємо...

— Хіба не могло б усе це бути інакше,— говорила Надія Григорівна.— Зовсім інакше... Щоб отак ми сидимо, а вона повертається від друзів... Шелестить у садку, зриваючи собі на ніч троянду...

І раптом справді поблизу почулося легке шелестіння. Вони кинулись обидві.

— Здрастуйте!

Перед ними стояла, усміхаючись, Веснянка. Надії Григорівні перехопило дух.

— Хто це? — ледве вимовила тьотя Варя.

— Хіба ви мене не впізнаєте? — розважливо заговорила дівчина, тамуючи в губах смішок.— Це ж я, та, що сиділа у вашім льоху.

Тьотя Варя підійшла до Веснянки і пильно оглянула її © голови до ніг. Дівчина стояла, як і тоді, боса, в куцій спідничці, з вербовою хмизиною в руці. Болотними травами, степовими полянами війнуло від неї.

— Ти звідки? — нарешті запитала тьотя Варя.

— З ешелону,— шморгаючи гострим носом, відповіло дівча.

— З якого ешелону?

— Хіба ви не чули? Нас же відбили партизани біля Яресьок. Кажуть, ними керує сам секретар обкому! Як налетіли з того боку і з того!.. Охорону перестріляли, паровоз під укіс пустили, а нам командують: тікайте! Ми — хто куди — по лісах! Золенька-воля!

— І дома ще не була?

— Ні. Просто до вас. Мені Ляля наказувала, як тільки вирвусь, до вас забігти.

— Де ж ти бачила Лялю? — ожила Надія Григорівна.

— Ми з нею в одній же камері сиділи. Нас як виводили на станцію, то вона й наказала. Їх ще залишили в тюрмі, всіх шістьох...

— А почувала вона себе як? — знову запитала Надія Григорівна, завмираючи.

— Та за неї не турбуйтеся: жива, здорова, в паніку не впадає. Вона, мабуть, в наступний ешелон попаде — їх теж відіб'ють. Там ліси аж гудуть партизанами!

Жінки мовчали, стримуючи ридання. Якесь бережливе захисницьке чуття підказувало їм, що цій дівчинці не треба нічого говорити про страту.

— Яка вона була... востаннє? — запитала згодом мама.

— Спокійна, ви знаєте, така спокійна, що мені аж страшно було на неї дивитись... Немов вона все вже знає, чого інші люди не знають... І бачить так, як ніхто. Наче й крізь стіни дивиться й усе бачить. Тепер до них не пускають?

— Ні,— сказала мама.

— Налякались, того й не пускають. Повстання в тюрмі бояться!

— А зрадниця теж з ними залишилась? — запитала тьотя Варя. Вже після першого Лялиного листа, де вона повідомила про зраду Королькової, тьотя Варя заприсягнулась, що, як тільки негідницю випустять, вона сама вислідить її і вб'є.— Чи, може, ту підлячку теж з вами партизани відбили?

— Еге, її вже не відіб'ють,— заспокоїла Веснянка.— їй уже капут. Сама задушилась у своїй камері.

— Як задушилась?

— Не знаєте, як там душаться? Рушником до бильця, та й пісня вся. Собаці собача смерть.

Тьотя Варя зітхнула.

— А що Ляля говорила, востаннє? — запитала Надія Григорівна.— Пригадай... які-небудь її слова. Тільки не вигадуй. Хоч одне.

Веснянка думала.

— Ой, як вона говорила!.; Я так і не складу. Та все чудно якось... До всіх наче говорить... Встане оце вночі і ходить-ходить по камері, а тоді раптом: "Люди! Я вас вітаю. Я вас люблю..."

Надія Григорівна закрила обличчя руками, прихилилась до стовбура; Яблунька осипалась на неї холодною росою-

Тьотя Варя сиділа просто на землі, скорботно наслухаючи темряву.

— А вже не гуде,— сказала вона мов сама собі.

— То не з того краю вітер,— заперечила Веснянка.— Як обернеться, знов загоготить.

Надія Григорівна, кволо ступаючи, підійшла до дівчини, поклала їй руку на голову, заглянула в вічі:

— Живи ти в нас... Нікуди не йди. Живи!

— Е,— Веснянка заперечливо замотала головою.— Не можу.
Приходити буду, а назавжди не можу.

Рано на зорях сестри проводжали Веснянку. Вийшли за околицю, трав'янисті луки перед ними сивіли рясною росою. Брили тими луками, залишаючи по сизому яскраво-зелені сліди.

— Як гарно! — вигукнула Веснянка.— Так би і йшла далеко-далеко!
Ви знаєте, я подамся в ліси! До партизанів подамся.

Тьотя Варя і Надія Григорівна ступали поруч неї мовчки.

Схід попереду рожевівся. Позаду у вранішній синяві потопає білий Поділ, вставав над ним високий собор на стрімкій кручі. Попереду за річкою танули ліси, що тяглися звідси і вгору понад Ворсклою, і вниз до Дніпра.

Зав'юнився під ногами розсипчастий пісок берега. Річки, схованої в берегах, ще не видно було, але вона вже відчувалася по свіжості й прохолоді, якою потягло від неї.

Ліс, наблизившись, перетворився з голубого в зелений, його соковиті хащі по той бік річки, проки— даючись, повнилися пташиним тисячоголосим гомоном. Зелений світ, вмитий росами, лящав, висвистував, видзвонював, лунко переливався щедрою розмаїтістю акордів, ладів і тонів. Птаство, радуючись весні, творило музику краси дивовижної, солов'ї аж заходились, зозулі кували, кували, торкаючи дзьобиками чарівні клавіші неба.

Схід все ясніше розцвітався рожевим, світла біль" шало, невтомна пташина музика, напливаючи з зелених глибин, мовби пригортала Веснянку.

— Ух,— ухала Веснянка, ступаючи міцними сполосканими росою ногами по піску. Мокрі, посічені травами коліна її розчервонілись.— Ух!..

Нічого не говорили поміж себе, бо не було в людській мові слів, здатних— передати цю вранішню симфонію пробудженої природи.

Стали на високому березі і, глянувши вниз, завмерли від подиву. Понад самою Ворсклою на вилизаному хвилею вологому піску лежали вповдовж берега люди: юнаки й дівчата, бородаті дядьки і тітки з кошиками, наготованими, видно, на базар. Тут саме був брід, через який заворскляни добиралися в Полтаву базарувати.

— Старий Сапіга,— впізнавала Надія Григорівна серед тих, що лежали,— Борисова мати... Валентинова... Чого вони лежать?

Веснянка застигла поруч неї, виставивши колінця, як здивована молода коза на скелі.

— П'ють? Але ж ні...

Сонце мало ось-ось зійти, воно вже розросталось червоним кущем у верхів'ї річки, і течія, повита низькими білястими серпанками пари, вся спалахнула.

— То вони слухають! — раптом вигукнула дівчина і, стрибнувши вниз, побігла й собі до берега. Сестри, осуваючи сипкий пісок, спустилися за нею.

Останніми днями гул фронту подаленів, мовби згасав. Його вже не чути було полтавчанам навіть уночі. Бойові рубежі переносились все глибше на схід, куди відступали радянські армії, обливаючись кров'ю в тяжких боях. Єдиним часом, коли ще чути було далекий фронт, лишалось світання, а найкращим резонатором далекого гулу були оці

береги, оця водяна чутлива гладінь, що, витікаючи звідти, десь із-за Білгорода, мовби на своїх хвилях несла ледве вловиме стугоніння битви.

Сюди, в береги, й приходили вранці слухати.

Веснянка впала грудьми на пісок, приклалась до нього вухом. Надія Григорівна і тьотя Варя опустились неподалік від неї на коліна, потім прилягли і теж приклались вухами до землі, як до чутливого апарата. Десь у верхів'ях, у глибині Росії, ледве чутно гуло, і єдине тіло землі ще помітно здригалось, двиготіло й тут.

Минали довгі місяці.

В другій половині вересня 1943 року окупанти почали палити Полтаву. План зруйнування міста був заздалегідь старанно опрацьований. Нічого не було забуто, все охоплювалось цим планом: міські поліклініки й школи, вокзали й житлові квартали, славнозвісний історичний музей, збудований у стилі українського барокко, і такі ж будинки, оздоблені на фасадах художньою кольоровою керамікою. Все це, згідно з планом, повинно було згоріти дотла, спопелитись, знебутись. На місці степового міста-красеня, оточеного заводами і вокзалами, оклечаного садками й парками, мусило залишитись на горбах правого берега Ворскли тільки глухе тирло, руїна, величезний пустир.

Моторизовані, добре споряджені команди факельників розсипались по місту. До об'єктів, які могли не загорітись одразу, було заздалегідь завезено соломи. Крім того, машини з паливом весь час курсували поміж кварталами. Знялися пожежі, загриміли вибухи в різних районах міста. Найміцніші об'єкти висаджували в повітря амоналом.

Одночасно почалося полювання на людей. Стріляли без попередження по першому-ліпшому, хто попадешся командам на очі, боячись, щоб ніхто не побачив їхню роботу.

Вже 21 вересня жодної живої душі не видно було на вулицях. Населення замурувалося під землю, тікало з центру на околиці, в Заворсклянські ліси та яруги. Між спустілих кварталів гасали тільки сатанинські команди факельників, підпалюючи місто і вишукуючи мешканців.

І все-таки хтось був у місті і керував народним опором. Тричі палили окупанти музей, і тричі хтось невідомий гасив його. Навкруги було начебто глухо й безлюдно, а тим часом після кожної ночі в різних районах міста окупанти підбирали своїх факель-ників-мотоциклістів, що лежали з розкраяними черепами на брукові. У двори німці не зважувались заходити по одному — тільки групами. Палили, озираючись на всі боки.

Великий густий дим огортав місто. Земля, будинки і навіть дерева просмерділи толом та гаром. Важко було дихати. Вночі на десятки кілометрів було видно навкруги, як горить Полтава. Моторошно багряною раною відкрилося небо над нею. А тим часом всіма шляхами і без шляхів ішли зі сходу полки 2-го Українського фронту. Здіймались з фронтових аеродромів ескадрильї, які незабаром здобудуть собі ім'я Полтавських.

Коломацьким шляхом від Чутова, Іскрівки на максимальній швидкості мчали потужні KB з десантам . Вони мали завдання з ходу ввірватись до міста з боку Південного вокзалу, не затримуючись, форсувати Ворсклу.

Командиром екіпажу однієї з передніх бойових машин був гвардії лейтенант Марко Загірний.

Радгосп "Жовтень" усі ці дні жив напруженим, повним тривог життям.

Одного дня шеф з перекладачем примчав на своїй легковій з міста і, не заїжджаючи до контори, гайнув у поле. Підлітав до орачів та сівальників і, не встаючи з машини, наказував кидати роботу. Хіба вони не чують, що вже за спиною гримить?.. Чи не вперше за всі останні роки

сівальники поверталися з поля задовго до захід сонця! Хлопчаки верхи на конях, запряжених у котки, з радісним галасом скакали до маєтку, вкочуючи дорогу, як перед казковими гістями.

Того ж дня надвечір над землями радгоспу пролетів німецький літак і з бриючого польоту підпалив скирти сіна. В навколишніх селах уже гасали команди факельників. У радгосп вони ще не заскакували: шеф заявив у конторі, що він їх сюди й нех пустить. Він не допустить паніки, бо, зрештою, все ще може обернутись інакше, він уже вчений не раз, а на випадок чого, то він, пан шеф, впорається тут і сам,— чи ж не так?

— Так, так,— підтакували всі присутні.

Хіба він не бачить, що й пан управитель; і всі робітники держмаєтку за ці роки звикли до цього, оцінили його піклування про них, і навіщо йому спеціальні команди, коли він може віддати будь-які розпорядження — і вони негайно будуть виконані? Адже він ось, облетівши свої поля, наказав кинути все — і все вимерло. Накаже навпаки — і всі роботи почнуться знову. Чи не так?

— Так, так,— відповідали йому.

Проте шеф цього разу не залишився ночувати, а кудись поїхав. Горіли по степу скирти, палали у навколишніх селах вітряки на горбах, і охоплені полум'ям крила ще крутились на вітрі.

А до радгоспних стаєнь тим часом сходились і орачі, і сівальники" і хлопчаки-погоничі. Виводили коней, розбирали збрую. Стояв біля своєї тачанки управитель-агроном з представником від партизанського загону і роздавав бригадам наряди, наче це було вранці, а не проти ночі. Сіяли цілу ніч, доки зайшов місяць, і ніколи за день не всівали стільки, як за цю ніч. А битим шляхом упродовж ночі гуркотіли на захід німецькі обози. На світанку хлопчаки з котками неквапом поверталися до маєтку. Коні, втомлені нічною роботою, густо парували.

Вранці знову приїхав шеф з якимисьь офіцерами, мабуть, чинами сільськогосподарської комендатури. Оглянули господарство маєтку, що наче вимерло.

Млин зупинився, стала майстерня, не деркотіли трієри біля зерносховища, ніхто не виїхав у поле.

Тільки ферма ще жила. Захопивши з контори управителя, шеф прикотив з панамі офіцерами на ферму. Худобою були набиті не лише довжелезні корпуси, а й усе подвір'я довкола них. Стирлована голодна худоба ревом ревіла. Її згнали сюди з усіх сусідніх "держмаєтків", щоб уже звідси гнати до Дніпра на переправи. Бекали вівці, верещали свині, мукали корови. Тепер тут були не лише сіро-українські череди, а й червоно-степові, і сименталки, і гурти швіцьких.

Шеф наказав управителеві зібрати всіх робітників ферми, виділити їм на допомогу людей з польових бригад — і хай під командою пана зоотехніка женуть худобу до Дніпра. Офіцери підраховували худобу і записали собі до блокнотів.

Стали скликати робітників. Свинарки, доярки, чабани з'явилися слухняно, з клуночками харчів у дорогу, з гірлигами в руках. Діди були готові йти хоч на страшний суд і зворушили шефа своєю слухняністю навіть у такий непевний час. Хлопчаки сіли на коней, дівчата гнали пішки. Незабаром череди хмарою впливли в степ і побрели на захід, конвойовані з усіх боків молодими енергійними вершниками.

Ферма вимерла, корпуси спустили, управитель-агроном стояв зажурений. Шеф з паличкою в руці проходив порожніми корпусами, зазірав у ясла з недоїденим кормом і плакав гірко. Панові шефу було жаль маєтку. Скільки він надій на нього покладав!

Надвечір машини з офіцерами знову закупшелили по шляху до міста. А під боком у радгоспу, біля хутора Ярового, в глибокій балці, спокійно

паслися різномасті череди, і чабани з гирлигами походжали довкола отар, готові хоч до страшного суду.

Цілу ніч радгосп знову сіяв. У зерносховищі світилося, і комірник роздавав по списку робітникам посівне зерно на збереження. Жінки розносили його клунками по домівках. Шофери загонили вантажні автомашини в кукурудзу. На складі пального закопувались в землю бочки з бензином. До самого світу ніхто не лягав спати. .

А на ранок шеф прикотив знову. Він був збентежений, нервовий, уже було чути за спиною гукання гармат. Битим шляхом за радгоспом сунули на захід колони німецьких машин в кілька рядів. Радянські снаряди вже лягали між ними вздовж шляху.

Шеф під'їхав просто до майстерні, де зібралися ковалі, столяри, слюсарі, механіки. Між ними були й незнайомі, нові люди, яких досі не було в радгоспі. Якби пан шеф бував, припустімо, в Полтавських лісах, то напевне зустрівся б з ними раніш. Але він там не бував, тому й зараз не помітив серед радгос-півців нових людей. Зрештою, тут йому були всі незнайомі, всі на один кшталт. Перекладач шепнув управителеві, що пан шеф приїхав покінчити з маєтком.

Шеф, зіскочивши з машини, гукнув перекладача і попрямував з ним до відчиненої навстіж майстерні, зовсім не помічаючи мовчазного натовпу робітників. Робітники розступились, а потім і самі зайшли всередину подивитись, що робитиме пан шеф.

А він сів навпочіпки біля купки стружок і дістав сірники. Перекладач зібрав жужмом зі станків паклю та промаслене ганчір'я і теж дістав сірники. І в цю мить — майже одночасно — два несхибних ковальських молотки з розмаху хряснули по черепах шефа і перекладача.

А кількома годинами пізніше з степу в гурті розбишакуватих хлопчаків-верхівців прискакало верхи на коні всім знайоме, мов

покрапане сонцем, дівча і, шаленіючи в захваті, повідомило, що на шляху вже нема нікого, а в полі за кукурудзами вони, оці вихруваті вершники, вже бачили перших наших.

— Які ж вони?

— Такі, як і були! Тільки всі в погонах і з медалями за Сталінград!..

— Кажуть, Полтава єдиним духом визволена!..

— Може бути,— зауважив дід-чабаи, який у свій час не захотів бекати по-баранячому.— Одним духом— ще й як може бути... Дух, я вам скажу, велика сила!..

Єдиним духом, з музикою, з ходу,— не часто таке буває,— говорили потім бійці 2-го Українського. Згадку про цей навальний поривний бій вони донесли до берегів Дунаю, до стін Золотої Праги.

А в подробицях було так. Звечора радянські частини, вибивши німців з Південного вокзалу, зайняли перші квартали. Місто ще корчилось в тріскучих пожежах, огорнуте суцільним димом та гаром. Німецькі ар'єргарди, б'ючи наосліп, стримували наступ, доки рештки їхніх військ, душачись у власних пробках, витягувались на розбитий снарядами Кобеляцький тракт. Жінки, діти ще сиділи в підземеллях, жадібно прислухаючись до стрілянини нагорі, фашисти ще шугали по темних подвір'ях, переносючи гарячі кулемети від рогу до рогу — коли серед багрянистої темряви, з вируючої важкими димами туманності, як позивні великого радісного світу, зненацька заговорив гучномовець.

Група танків, зайшовши німцям з тилу, прорвалась до міського парку і на найвищому дереві встановила радіо. Хто він був, той танкіст, який подерся на дерево під трасуючими кулями, сміливець, котрому так жадалось негайно, ще в самім розпалі бою звернутись до Полтави із словом привіту?

— Поздоровляємо громадян Полтави з визволенням міста! — загримів гучирмовець, і наче , вщухла пальба по всьому місту, наче тільки цими словами сповнилось чадне димне повітря...

— Поздоровляємо громадян Полтави з визволенням міста!

І полилась — серед стрілянини! — мажорна маршова музика.

Це, здається, справило найбільше враження.

Фашистські ар'єргарди, зачувши могутній гомін радіо зовсімдесь поруч у парку, владну музику іншого, нового життя, в паніці кидали останні рубежі, похапцем відкочувались за місто.

Полтава—Київ 1947—1949